Георги М. Григоров

Ангел Тодоров

Литературни анкети

Български писател

Литературната анкета „Ангел Тодоров“ се състои от двадесет и три отделни разговора, водени в един период от около две години. Разговорите не са датирани, а са озаглавени по подходящ начин, съобразно съдържанието, вложено в тях. Те са групирани в три основни раздела.

В първия раздел — „Жизнен път“ — писателят разказва подробно за отделните периоди от живота си: детство и юношество, семейна среда, ученически и студентски години, специализация във Франция, сътрудничество в прогресивния печат, участие в Отечествената война, дейност в годините на социалистическото строителство. Във втория раздел са включени разговори за съвместната му дейност с редица писатели, културни и обществени дейци. А третият раздел е посветен изцяло на богатото и разнообразно творчество на Ангел Тодоров в областта на поезията, критиката, публицистиката, хумора и сатирата, преводаческото изкуство.

Интерес предизвикват и мненията, преценките и спомените за Ангел Тодоров от наши изтъкнати писатели-съратници в творческата му и обществена дейност.

Ангел Тодоров

ИТАЛИЯ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата

акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ,
проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ,
ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

ТП 26269 Литер

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Георги М. Григоров

Ангел Тодоров

ЧИТАЛНЯ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София ● 1986
БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

Ш 5(117-4 Григоров, А. 19

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ТП 26269

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
БИБЛИОТЕКА

Б 6851/86

© Георги М. Григоров, 1986
c/o Jusautor, Sofia

НЕОБХОДИМО ВЪВЕДЕНИЕ

За изследователя на нашата прогресивно-революционна и антифашистка литература от втората половина на 20-те и от 30-те години името и творческото дело на Ангел Тодоров са неразривно свързани с нейното развитие и утвърждаване в съзнанието на широките народни маси, с нейните успехи и временни грешки и увлечения, с ролята и значението ѝ в процеса на укрепването и успешното прилагане на метода на социалистическия реализъм (наричан тогава по цензурни съображения „нов художествен реализъм"). Младият по това време поет и белетрист, печатал вече стихове и разкази в седмичниците на Димитър Полянов „Наши дни" и „Нови дни", много бързо, устремно и със завидно постоянство и упоритост навлиза в територията на пролетарския литературен фронт, утвърждава името си като един от най-активните автори, сътрудници и редактори на този фронт (наред с Георги Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев, Никола Ланков, Крум Пенев и др.). Тази жива и динамична дейност на Ангел Тодоров, влязъл в литературния ни живот още едва деветнайсетгодишен, намира израз в неговото сътрудничество в редица прогресивни издания (списание „Наковалня" на Димитър Полянов, вестник „Единство", в. „Ехо" и др.), в участието му в редактирането на в. „РЛФ" и списанието на Георги Бакалов „Звезда", в активната му творческа, журналистическа и партийно-обществена дейност.

Още в тези неспокойни и бурни години Ангел Тодоров оформя своя творчески профил, и то в няколко жанра — поезия, проза, хумор и сатира, литературна критика и преводи... И още тогава получава здравата и сигурна закалка на борец за истинска пролетарско-революционна, народна и партийна литература, на писател комунист и антифашист — един от пионерите на нашето борческо социалистическо-реалистично изкуство и литература, критика и публицистика...

Мисля, че тези няколко думи за ранната дейност на Ангел Тодоров са необходими, за да го очертаят като личност и творец, който и сега в разностранната си писателска и обществена дейност черпи вдъхновение именно от тези първи свои стъпки като пролетарски поет и публицист. А в социалистическото ни настояще той вижда осъществени своите най-съкровени младежки мечти и това му дава нови сили и импулси за работа и творчество.

* * *

Тези характерни черти на човека и твореца Ангел Тодоров ме ръководеха и когато се заех да подготвя литературна анкета за него. Имах предвид, че в предстоящите ни разговори ще трябва да отдадем особено внимание на 30-те години, за да можем, след като изясним всичко, свързано с неговата дейност през този интересен и поучителен период, да преминем полесно и естествено и към периода след народната победа, когато Ангел Тодоров разгръща нашироко своите творчески стремежи и възможности в художествената литература, критиката, публицистиката и преводаческото изкуство.

За да можем да засегнем и да изчерпим всички по-важни етапи и периоди от дейността на Ангел Тодоров, ние решихме да следваме метода на хронологичното им разглеждане, като започнахме от предучилищните му години и свършихме с периода от Априлския пленум до наше време (1981 г.). По този начин можахме подробно и детайлно да разговаряме за всички по-важни събития и личности през всеки отделен период, като, разбира се, не го откъсвахме от другите периоди, а съпоставяхме, преценявахме и добавяхме пропуснатото при някой предишен разговор. Освен това налагаше се в отделни случаи, когато за някоя личност или събитие моят събеседник имаше да разкаже повече неща, да отделим значително място на неговите спомени и да ги включим в цялостния ни разговор (например за Димитър Полянов, Георги Бакалов, Никола Вапцаров и др.).

Разбира се, хронологичното разглеждане на жизнения път на А. Тодоров даваше само отчасти възможност да се спираме по-подробно върху самото му творчество, затова отделни по-обстойни разговори ние посветихме на неговите произведения, на връзките му с чуждестранните творци и литератури и на някои по-общи въпроси — из живота, изкуството, съвременността и пр. Така можа да се получи една по-обща картина на схващанията и разбиранията на писателя по редица проблеми от най-различен характер, което дава широка представа за него като човек, творец и общественик. Тази картина още повече се допълва от спомените и преценките за него от писателите съратници в обществената му и творческа дейност (Младен Исаев, Тодор Генов, Иван Мартинов, Петър Славински и др.). Те са поместени след разговорите ни за съответните периоди.

Върху анкетата с Ангел Тодоров ние работихме почти две години, един сравнително дълъг период. Това се налагаше по две причини: първо — извънредно голямата заетост на писателя, който и в тази напреднала възраст участвува активно в текущия ни литературен и обществен живот, търсен е непрекъснато за сътрудничество и заседания от най-различно естество; и второ — той предпочете работата по анкетата да протече предимно в писмена форма, т. е. аз да набелязвам предварително въпросите писмено, да му ги предавам и след няколко дни да получавам отговорите, като при раз-

говора ни след това допълвахме и уточнявахме данните и текста. (Ангел Тодоров предпочете този начин, защото смяташе, че трябва предварително да прави всички справки по датите и събитията, за да не се допусне никаква грешка и всичко да бъде проверено и документирано в максимална степен.) Мисля, че този начин на работа има своите значителни предимства, защото независимо от точността и прецизността ние можахме да запазим и живостта, и непринудеността на разговорите при честите ни срещи (по няколко пъти в седмицата — в дома му, в клуба на писателите и на други подходящи места) и по този начин да предоставим на бъдещите изследователи на неговото творчество възможност да се ползуват от изнесените данни и факти в анкетата.

Преценихме, че отделните разговори (на брой двайсет и три) не трябва да се датират, а само да се озаглавят по подходящ начин, съобразно съдържанието, вложено в тях. Нашите разговори са групирани в три раздела: I раздел — Жизнен път, II раздел — Сред писателите и обществените дейци, и III раздел — Най-важното — творчеството. Трябва да отбележа, че освен в специалния раздел на книгата, посветен на творчеството на Ангел Тодоров, и в другите два раздела ние подробно разговаряхме и за творческите му прояви, за отделни негови произведения. Смятаме, че по този начин сме обхванали най-пълно и цялостно живота, дейността и творческия принос на Ангел Тодоров в нашата литература отпреди и след Девети септември.

В края на анкетата, след разговорите, под заглавие „През погледа на приятелите", поместваме преценки и впечатления за Ангел Тодоров от писателите Ив. Мартинов, Б. Глогински и С. Таджер, които имат по-общ характер и не се отнасят само до определен период от живота и дейността му. Затова ги предлагаме на читателите в отделна глава.

I
ЖИЗНЕН ПЪТ

Първи разговор

ПРЕДУЧИЛИЩНИ ДЕТСКИ ГОДИНИ СЕМЕЙНА СРЕДА

— Другарю Тодоров, предстои ни да започнем една интересна и благодарна работа: да изготвим литературна анкета за вашия живот и творчество, за литературните ви възгледи и културни изяви, за обществено-политическите ви ангажименти и дейност и т. н.

— Готов съм да започнем.

— Знаем от литературните справочници, че сте роден във Видин през 1906 г. Но за читателите, литературните изследователи и всички, които биха искали да знаят нещо повече за вас, това е съвсем недостатъчно. Затова ще ви помоля да започнем от началото: разкажете ми по-подробно точно кога сте роден, от какво семейство произхождате, кои са баща ви и майка ви, каква е тяхната професия и дейност. Разкажете ми и за някои по-интересни ваши роднини и близки и т. н. Интересуват ме много и вашите първи спомени за родния град, за атмосферата (семейна, обществена и т. н.), при която сте отрасъл (разбира се, имам предвид първите ви съзнателни години), за хората, които сте запомнили от това време и които имат някакво отношение към вашето формиране като човек и творец...

— Преди да премина към отговора на въпросите за моето детство, искам да изразя моето смущение от самия факт, че за мен се прави литературна анкета. Без всякакво нарушение на скромността бих могъл да кажа, че съм активен участник в така наречения от литературоведите български литературен процес, и то още от младежките си години — в неговото социалистическо направление, по линията на комунистическата партия, но никога не съм живял с мисълта, че за мене могат да се пишат книги... Тези мои мисли споделих някога и пред моя приятел Кръстьо Генов, известен литературен историк и критик, когато написа една не много голяма, но все пак отделна книга за моя живот и творчество.[1] Какво да правя — трябва да се подчинявам на изискванията на литературната практика, но — нека добавя — това правя винаги с вътрешна съпротива, с чувство на неудобство пред читателите. В една литература,

която е създала такива колоси като Ботев, Вазов, двамата Славейковци, Яворов и Смирненски, много скромно и ограничено е мястото на писателите от поредицата, към която принадлежа. По отношение на нас историята още не е отсяла брашното от триците — и дали изобщо историята ще се занимава с нас... Може би трябва да се задоволим с мисълта на високоталантливия, рано загинал поет Владимир Башев, че ни стига благодарността на едно поколение... Във всяко поколение се проявяват няколко десетки, даже стотици писатели, сътрудници на списания и вестници и автори на книги — а в литературната история се запазват от цялото това множество няколко, най-много пет-шест имена — и надеждата, че ще останеш сред тях, е доста илюзорна... Затова досега не съм почнал да пиша моя мемоарна книга, макар че отдавна, по предложение на директора на издателство „Български писател", литературния критик Симеон Султанов, подписах договор. На няколко пъти съм сядал да я пиша, но след подобни размишления съм я изоставял. Едно ми е утешението и основанието все пак да се съглася да участвувам в сегашната анкета — мисълта, че чрез моите спомени и отговори на въпроси ще се очертае в известна степен пред читателя борбата у нас за създаването на литература, съзвучна с борбите на работническата класа и движението, още в буржоазна България, за комунистическото бъдеще на нашия народ.

— Тогава нека преминем към въпроса, който ви зададох — за вашето детство. Но преди това кажете ми кога точно сте роден?

— Ще ви кажа, но с едно предисловие. Чак до 1916 г., когато бях 10-годишен, в България, за разлика от почти цяла Европа, се прилагаше така наречения Юлиански календар — година от 365 дена, като всяка четвърта е високосна, тоест има 366 дена. По тоя начин се изпущаха минутите над приетите 365 и четвърт дена на въртенето на Земята около Слънцето. Папа Григорий през 16 век е наредил да се изчисляват и тия минути — така наречения по негово име Григориански календар, по който през нашия век към старата дата трябваше да се прибавят още 13 дена. Бях в четвърто отделение (сега четвърти клас), когато учителката се обърна към нас с въпроса: „Деца, коя дата сме днес?" Ние ѝ отговорихме хорово: „1 април, госпожице!" „Не, деца, днес е 14 април." И ни обясни, че от тоя ден навлизаме в новия календар, „ставаме европейци". Така аз загубих без всякаква вина тринайсет дена от моя живот.

които просто изчезнаха, хвръкнаха във въздуха: цяла дяволска дузина. Но какво ли не съм губел...

По тая календарна история в паспорта ми е отбелязано, че съм роден на 7 октомври, но истинският ми рожден ден е 20 октомври 1906 година.

През оная година България е още княжество, при това васално на султана (независимо царство става през 1908 г.). Под османско иго пъшкат големи части от Балканския полуостров, включително сегашният Благоевградски окръг, тогава Горноджумайски. На власт е народно-либералната партия на генерал Рачо Петров, който поради обвинения в афери отстъпва министър-председателското място на друг лидер на либералите — Димитър Петков, известния Свирчо. В онова време става една голяма стачка — на железничарите, потушена с жесток терор. През тези години са в апогея на своето творчество Иван Вазов, Михалаки Георгиев, Константин Величков, Стоян Михайловски, Тодор Влайков, Пенчо Славейков, Цанко Церковски, Антон Страшимиров, Кирил Христов, Елин Пелин, Пейо Яворов. Към земята се приближава Халеевата комета — някои астрономи са изчислили, че тя след няколко години ще се сблъска със Земята и ще настане за човечеството „краят на света": тъй като нямат други особени събития, вестниците у нас по това време се пълнят със сензации за предстоящата гибел, има хора у нас, които продават имотите си, за да ги изпият и изядат до това време (което за щастие не настъпва). Тъкмо в тая 1906 година Димчо Дебелянов започва своята литературна дейност — той е на 19 години, завършва Първа мъжка гимназия в София — и на тържественото утро на училището в салона на „Славянска беседа" участвува с декламацията на Вазовото най-социално стихотворение (за мизерията на селяните) — „Елате ни вижте". На тържеството присъствува княз Фердинанд — Димчо Дебелянов, с насочена към него ръка, за голям ужас на своите учители, отправя към него убийствените Вазови думи: „Вий, дето в покой и палати стоите..., елате ни вижте!" Въпреки че партията на Благоев има тогава едва няколко хиляди членове, социалистическите идеи вече са се разпространили широко из цялата страна — особено сред учителството. В тая атмосфера живеят и моите родители — селски учители.

— Разкажете ни нещо повече за тях и изобщо за семейната среда, в която сте израснали.

— Баща ми, Тодор Тошков Цолов, е връстник на освободена България — роден е в 1878 г. Почина само преди няколко

години на 97 години, без малко — столетник. Роден е и е израснал в семейството на моя дядо — среднозаможния селянин Тошко Цолов, в село Бранковци, близо до Кула, тогава околийски център във Видински окръг. Като тръгнеш от Видин за Кула и се спреш на 32-ия километър, наоколо виждаш само ниви и мержелеещи се гори чак до недалечната Връшка чука — началото на Стара планина. За да видиш селото, трябва да се отбиеш вдясно, да слезеш в един доста дълбок дол, прорязан от не голяма, но силно прииждаща пролетно време селска река. Село доста голямо, в ония години вече с няколко хиляди жители, от двете страни на реката по нейните стръмно изкачващи се склонове. Домът на дядо Тошко беше с двор от няколко декара, с къща от печени тухли — една стая с огнище с открит над него широк тухлен комин — и от двете страни още по една стая. Дядо Тошко и баба Бонка (съкратено от Богдана) тук са отгледали своите шест деца — четири момчета: Цоло, Димитър, Тодор (моя баща) и Александър — и две момичета — Йонка и Янка. Още през моето детинство имах над двайсетина, повечето живи и сега, първи братовчеди и братовчедки, а техните деца и внуци са стотици. Малко месеци през годината живееше в своя дом дядовото ми семейство — то имаше друг не по-малък дом, наречен „кошарата“: средището на дядовите ниви, гори и ливади, с волове, крави и голямо стадо овце, с оръдията на труда под един голям сайвант — плуг (не — рало), мотики, лопати, брадви и сърпове.

— Там ли е израснал и вашият баща? Как е протекъл неговият живот? Споменахте, че е бил учител. Разкажете нещо повече за него.

— Да, там е израснал и баща ми — от дете овчарче и свинарче, наред с училището: завършва в родното си село първоначалното си образование, тогава четири отделения (сега класове), след това — прогимназията в Кула. Целите му разноски там са били няколко лева месечно, с които е плащал наема за стаята, дето е живял със свое другарче, а храна си е носел от село, дето е бил всяка събота следобед и в неделя. Свършва прогимназията (три класа, сегашните пети, шести и седми) и иска да продължи образованието си. По препоръка от Димитър Мишев (известен обществен и книжовен деятел от селото на баща ми — Бранковци, дори на някои свои работи се подписва Бранков) решава да следва в семинария. Отива пешком, като пътува цяла седмица (пак с другари) чак в Самоков: там има семинария, при това с безплатен пансион. Не случайно Самоков по-късно става комуна, т. е. общинският съвет

се завзема от представители на Благоевата партия: още по времето, когато баща ми е там ученик (през 90-те години) социалистическото движение в града е силно, под негово влияние баща ми и негови съученици образуват в самата духовна семинария таен атеистичен кръжок. Затова, когато свършва училището, той категорично отказва да стане поп, а поема учителското поприще — в някои от близките до Кула села: мести се от село в село, тъй като тогава учителите се назначават от околийската училищна инспекция, но по постановление от селското училищно настоятелство, а в него конците държат неколцината чорбаджии, които са едновременно кръчмари и лихвари. Баща ми предизвиква тяхното недоволство със своята дейност като читалищен ръководител и особено с конкуриращата чорбаджийските дюкяни потребителна кооперация. В едно от тия села, Грамада, се запознава с една млада учителка, Александра Ангелова, и се оженва за нея...

— Това е майка ви. А какви са нейният произход и семейна среда?

— Да, Александра Ангелова е моята майка... Баща ѝ, дядо ми Ангел, на когото съм кръстен, е дошъл като чирак във Видин от едно белоградчишко село и по-късно става златар. Жена му (моята баба по майчина линия) Анастасия, която умира рано, след като имат три дъщери, е от голямата видинска фамилия Цановци. Найчо Цанов, известният ръководител на радикалната партия (за когото ще кажа няколко думи, когато говоря за моите юношески години), е неин вуйчо. Във Видин майка ми е завършила отделенията (сега първите четири класа) и трикласната прогимназия, след което — рядък случай за Видинския край в ония години — при липсата на девическа гимназия, баща ѝ я изпраща и тя завършва гимназия в Русе. Трябва да се каже, че Цановската фамилия е родствена с една друга голяма видинска фамилия, Шишмановската, по предание произхождаща от видинския болярин-владетел Михаил Шишман, който по едно време става цар (деспот) на цяла България (не става дума за Иван Шишман, а за друга историческа личност). Представителят на тая фамилия Димитър Шишманов, баща на професор Иван Д. Шишманов, след като забогатява във Видин от търговските си дела, се премества в по-голямото тогава пристанище, нужно за търговията му, Свищов, дето във фамилната му система влиза и семейството на Алеко Константинов. По тая връзка Найчо Цанов и Алеко Константинов са сродници, както се и назовават в запазената тяхна кореспонденция. Именно Найчо Цанов изпраща майка ми в

Русе, под настойничеството на Димитър Шишманов, който има там близки хора.

— От наши разговори знам, че в първо отделение (първи клас) сте учил във Видин. А вашите родители също ли са в града?

— Да, баща ми и майка ми, с помощта на доста силната Цановска фамилия, получават учителски места във Видин.

— А дотогава? Кажете няколко думи за вашата предучилищна възраст, за живота ви в селата, в които са учителствували родителите ви...

— Те са в близост с родното село на баща ми Бранковци, дето бяхме често, особено през лятото, в семейството и къщата на моите дядо и баба. Така че аз имам близо седем години, първите, селски живот, израснал съм на село — с неговата китна природа, но и с голямата селска беднотия, която се шириле около нас. Социалната картина — не много сложна: двама-трима чорбаджии, всеки с петстотин-шестстотин декара земя; известен слой среднозаможни селяни, какъвто беше и дядо ми Тошко, но голяма част — или с една-две малки нивици, които не можеха да хранят многолюдните семейства и се налагаше да доработват хляба си със сезонна работа у по-богатите селяни; или — съвсем без земя, със своя къщурка, но на работа като ратаи.

— Да си спомняте някоя по-интересна случка от това време?

— В паметта ми се е врязала картината на беден одърпан селянин, който стои с часове пред богатия дом на чорбаджията с празна крина в ръка, за да изпроси малко жито или кукуруз за своята гладна челяд срещу бъдеща работа. Като бродех с моите другарчета селянчета сред нивите, които започваха веднага след селото, виждах орачи или жътвари, чийто обед се състоеше само от черен хляб и лук, рядко — бучка спечено сирене. Домовете им — опушени, често само с една голяма одая (стая) със землен под и с огнище, на което ври в гърне вечният боб. Природата — прекрасна, но туберкулозата се шириле в нашите села с един от най-големите проценти в Европа. Но запомнил съм и седенки, и хора с кавали и гайди, а ние, невръстните дечурлига, стоим отстрани и зяпаме. И селските читалища с представянето на пиеси, главно социални, като тая на Никифор Попфилипов (Фалко Перегринус) — „Бирникът дошъл“.[2]

— Виждали ли сте тоя писател?

— Видях го само веднъж — когато беше 70-годишен, около 1937—1938 г. Запозна ме с него Г. Бакалов на ул. „Шести сеп-

тември“, през която минавахме на път за печатница „Братя Миладинови“ на ул. „Иван Вазов“. „Авторът на „Бирникът дошъл“, каза Бакалов. „Да, Георги — каза малко тъжно Попфилипов, — в Благоевото „Ново време“ бях похвален някога за тая пиеса, но днес кой ти признава социалните...“ Реплика, която и днес често се натрапва в моите мисли, като чета някои рецензии и статии...

— Но нека се върнем пак към годините, прекарани на село.

— В нашата селска квартира или в квартирата на някои от другите учители се събираха пет-шестимата учители и учителки от селото, а наоколо, в същата стая, се трупахме ние, децата. Запомнил съм чергите, с които в такива случаи закриваха прозорците, за да не се вижда отвън, че са се събрали. На мъждукащата газена лампа един от тях четеше на глас някаква книга, другите слушаха, от време на време спираха четенето и го обсъждаха. И четивото, и обсъждането имаха една насока — недоволство от лошия народен хал, мечти за бъдещето. Бяха радикали и социалисти. Тогава радикалната партия на дядо Найчо беше дребнобуржоазна, по-късно се обуржоази. Често спореха, но все пак бяха приятели. Накрая завършваха с Ботеви и други революционни и социални песни, от които съм запомнил тая:

В Софи́я, в Черната джамия,
владее мъртва тишина,
а на щика на часовия
блести среднощната луна...

Черната джамия — това е някогашният затвор в София, дето тлееха и гинеха противниците на управляващата пронемска реакционна върхушка.

Пееха и руски песни, също революционни. Включително — „Смело, товарищи, в ногу“, с края на песента, апотеоз на „червеното знаме на труда“ („красное знамя труда“). Още тогава, в най-първите мои години, това знаме заблестя в моя живот, миражно и далечно, но единствена надежда, озаряваща желаното бъдеще...

ЧИТАЛНЯ
БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Втори разговор

ОСНОВНО ОБРАЗОВАНИЕ (1913—1920 г.) ОКТОМВРИ, ЛЕНИН

— Другарю Тодоров, разкажете ми за първите си ученически години, къде, в кое училище и през кои години сте завършили първоначалното си и прогимназиално образование?

Въобще как оценявате от днешно гледище ученическия период във вашия живот (тук не говорим за гимназиалните години, на тях ще се спрем при следващия ни разговор), какво влияние е оказал той върху вас? И какви по-интересни случки и преживявания имате от това време, кои хора (учители, съученици, другари) са оставили у вас най-ярки впечатления и защо?

— Отговарям на вашия въпрос за годините на моето основно образование (1913—1920 г.). В ония години то беше седемгодишно — четири отделения и три прогимназиални класа. Споменах вече, че точно по времето, когато влязох в първия клас (тогава първо отделение), нашето семейство с помощта на влиятелната в града дядо Найчова фамилия се премести във Видин: баща ми — учител в едно видинско училище, а майка ми — в близкото село Смърдан — все пак пет-шест километра от града, които тя извървяваше всеки ден до селото и обратно. Живеехме в къщата на дядо ми Ангел, който отдавна беше починал. Сестрите на майка ми, моите тетки Ванка и Таца, живееха в къщите на мъжете си, а моите родители в течение на времето им изплатиха дяловете. Къща — голяма, в средата на дълъг двор. Предната част на двора, откъм улицата, беше засадена с цветя и зеленчуци, имаше там кладенец, наричан във Видин бунар, с беседка до бунара, където обядвахме и вечеряхме при хубаво време. Задната част на двора, зад къщата, представляваше цяло стопанство — с кошери с пчели, яхър за коня, какъвто постоянно имахме, кочина, обикновено с две свини, кокошки, плодни дървета, сайвант със слама и сено. В родното си село Бранковци баща ми имаше ниви, двайсетина декара, беше ги предоставил за безплатно ползуване на братята си, срещу което всяка година им гостувахме някоя и дру-

га седмица, но и майка ми имаше наследствен имот — на десетина километра от града в местността Ново бърдо: една нива, която се работеше на изполица от селяни от близкото село Бяла Рада и всяка есен те ни докарваха в града кола с кукуруз, с който хранехме свинете — а имахме и лозе, десетина декара, цяло богатство в онова време. Работехме го сами, с помощта на един човек, наричан във Видин багджия. Китно лозе, с бостан, с плодни дръвчета и доста голяма къща. Там бяхме винаги събота следобед и в неделя и няколкото летни ваканционни месеца. Това беше и наша почивка, но и работа — багджията прекопаваше лозето с мотика три-четири пъти годишно, а ние, родителите ми и децата, вършехме останалата работа: пръскане със син камък, така нареченото връзване (лоза по лоза, цели седмици), а и гроздоберът само на думи можеше да се нарече романтичен, на дело представляваше многодневен уморителен труд. Като се прибави и работата ни в задния двор на градската ни къща — за свинете, за коня, за кокошките, копаенето, прекопаването и поливането на градината и прочие — може да се каже, че детските ми години, а и юношеските, до свършването на гимназията, имаха доста подчертан трудов характер. На училище — до обед, следобед — посочената работа, а уроците си учехме вечерно време, скупчени край масата с газената лампа. Нека добавим и това, че баща ми беше участник и в Балканската, и в Междусъюзническата война, така че целият тоя труд лежеше в това време върху майка ми с помощта на цялото семейство: двама сина — аз и брат ми Харалампи, две дъщери, моите сестри — Богдана и Недялка. За щастие, майка ми скоро стана учителка в града, иначе не бихме сколасали. При това баща ми не се върна веднага след края на Междусъюзническата война, а цели седем-осем месеца беше в затвора във Велико Търново, следствен по дело, по което му се искаше смъртна присъда: в края на посочената война той беше комендант в Белоградчик, градец във Видински окръг, там стана войнишки бунт, баща ми получава заповед заедно с другите офицери да потуши бунта, но той поради симпатията си към войниците и омразата си към Кобурга не изпълнява заповедта и е подведен под отговорност за измяна във военно време. Що страхове брахме през това време — събуждахме се нощем от виковете на майка ми, която бълнуваше: „Застреляха го, застреляха го!“ Брожението сред народа в ония следвоенни години беше голямо и правителството се принуди да даде амнистия, баща ми се върна, след като е живял толкова време под угрозата на разстрела.

Това не бяха единствените ни страдания в ония години — преживяхме няколкомесечната обсада на града, а и страха от холерата, която се шириле в града, донесена от дòсега на нашите войници с пленници от турската армия, вербувани в Анадола. И досега си спомням сандъчето, без капак, с негасена (суха, на прах) вар веднага след дворната врата, в което стъпвахме, преди да влезнем вкъщи — кой знае защо, това се считаше за мярка против холерата. Такива сандъчета имаше по всички дворове, но това не пречеше да се изнизват всеки ден по пътя за гробищата погребалните шествия със силните ревове на жените, с подсмъркващите встрани одърпани деца.

— А какво си спомняте за годините по време на Общоевропейската война?

— Едва се прибраха хората от войната — и се заговори за нова война, вече общоевропейска. Образуваха се тогава два лагера, и двата империалистически, каращи се за подялбата на света и пазарите — Съглашението (Англия, Франция, Италия, Русия и др.) и Централните сили (Германия, Австро-Унгария, която тогава беше голяма и сложна държава — именно нейната политика, не толкова германската, провеждаше царска България на Балканите). Бях още дете, но живо съм запомнил разговорите вкъщи и сред родните ни за убийството на австроунгарския престолонаследник Франц-Фердинанд в Сараево от сръбската националистическа организация „Черна ръка“. Това беше през юни 1914 г., а през юли пламна войната — найнапред срещу Сърбия, а от 1 август — голямата Първа световна война. Радославовото правителство за камуфлаж обяви неутралитет, но вече усилено се готвеше за война на страната на Централните сили. Почнаха мобилизации, реквизираха се храни за военните складове. Сега все още се шири легендата, че освен радославистите всички други партии били против войната. Истината е, че против влизането на България във войната беше само Благоевата партия, буржоазните и дребнобуржоазните партии бяха за участие на страната на Съглашението, като спекулираха с русофилските чувства на народа. Както бяхме една вечер през септември 1915 г. в дома на току-що завърналия се от София дядо Найчо, той ни разказа за участието си в аудиенцията при цар Фердинанд, заедно с Гешов, Малинов, Данев, Стамболийски, шефове на цялата опозиция, с предупреждение България да не влиза във войната на страната на Централните сили. „Много смело се държа Стамболийски — отбеляза дядо Найчо. — „В такава война — каза му той — ще

загубите не само короната си, а и главата си.“ И сега е в затвора.“

Самият дядо Найчо и възглавяваната от него радикална партия живееха с дребнобуржоазни възгледи и даже илюзии (за възможността и трайността на общество от дребни стопани), но бяха открити противници на „личния режим“, както го наричаха и жигосваха в своите брошури, на цар Фердинанд и неговата немска политика.

И все пак войната избухна през същата есен на 1915 г. В продължение на три години, до края на войната през есента на 1918 г., а и след това близо цяла година в заложническия лагер близо до Солун, баща ми беше на Южния фронт. Настана тежко време, продоволствието — отчаяно лошо, реквизиционни комисии изгребваха из домовете и последното брашно. Ние вкъщи, благодарение на лозето, пък и на домашното ни стопанство и на нивата и помощта от Бранковци, поддържахме известно „жизнено равнище“, но пак с трудностите — без стопанина вкъщи. Имаше и други семейства, които като нас горе-долу „геченисваха“, но по-голямата част от населението беше изпаднало в тежка мизерия. А и ден след ден се чуваше плач в някоя къща — след съобщение, че баща или син е убит на фронта.

— По това време става и друго голямо събитие — Октомврийската революция.

— По време на Октомврийската революция в 1917 г. аз бях 11-годишен, възраст достатъчна, за да запомня широкото ѝ отражение у нас. Обядвахме в двора, в беседката до бунара, когато у нас влезе наш роднина и каза: „Скоро ще свърши войната — Ленин е взел властта в Русия!“

Ленин! Това име силно се вряза в моята памет, в моите мисли, в моя живот. Име-легенда, което и досега съпътствува всичките мои години, моите въжделения, моите идеали за човешкото бъдеще...

И ето — краят на войната дойде, а с тоя край — голямото разрастване на комунистическото движение. В 1920 г., когато свърших основното си образование, бях 14-годишен, но вече всичко ме теглеше към комунистите, чието присъствие в града беше много активно. Не само на Първи май, а и по разни други случаи те излизаха с червени знамена и плакати по улиците, а дружеството на комсомолците спартакисти след своите гимнастически упражнения вън от града всеки неделен ден вечерта се връщаше в града именно по нашата улица. Младежи и девойки, всичките с червени блузи, момчетата — с каскети с

червени петолъчки. Пред тях вървеше с високо издигнато червено знаме една комсомолка, наша комшийка, Тамара, истинска амазонка, нова Райна княгиня, и пееше с висок звънлив глас:

Ний младата сме гвардия
на трудовий народ...

Ние, децата от махалата, тръгвахме на цяла сюрия след тяхната колона — и заедно с тях стигахме до клуба на партията на една пресечна улица близо до кея. Там ги чакаха пред вратата на клуба някои от ръководителите на градската партийна организация и ги приветствуваха с пламенно слово. „А тия деца — не забравяха да кажат те, като ни сочеха — също така скоро ще станат комсомолци, борци за световната пролетарска революция..."

— Това, което ми разказахте досега, изяснява обществената атмосфера през тези години. Разкажете сега нещо за училището и ако е имало такива — за вашите тогавашни литературни опити...

— България беше буржоазна, но училището, по инерция от демократичните следосвобожденски години, беше реалистично, мога да кажа дори — прогресивно. Учителите бяха прогресивни хора, народна интелигенция, добросъвестно и в положителна насока втълпяваха в главите ни просветата, знанията. Разбира се, за марксизма в онова време в училищата не ставаше дума, но руски език учехме още отрано, от първия прогимназиален клас (след четирите отделения); станаха ни известни, макар и с отделни „четива", Пушкин, Лермонтов, Лев Толстой... Жива беше възрожденската традиция, училищата в града се наричаха „Отец Паисий", „Христо Ботев", „Васил Левски" и други все такива имена, а в училищните коридори виждахме и техните портрети, и портретите на Вазов, Петко и Пенчо Славейкови, Яворов, Кирил Христов и други наши видни писатели. Кирило-Методиевият празник се чествуваше широко и тържествено. Сутринта се събирахме в училищния двор, учителите и учителките заставаха край директора, и той, и те с широки трикольорни ленти през рамо, извършваше се водосвет от неколцина свещеници, след това директорът произнасяше слово — за възрожденските завети, за нуждата от знания, за България. И тръгвахме в редици, цели колони, водени от учителите, из града, с песента на Стоян Михайловски и Панайот Пипков, която пеехме до края и после отново почвахме: „Върви, народе възродени..." В по-късните години реакцията се

опита да внесе своя зловещ дух в тая училищна традиция, но докрай не успя напълно.

— Виждахте ли през тези години някои от тогавашните писатели?

— В края на тия години, към 1919—1920 г. видях Вазов. Тогава София макар и столица беше малък град, в който лятно време мнозина провинциалисти идваха на курорт заради прочутите софийски бани, както сега се отива например в Кюстендил. Имахме в София роднини, първи братовчеди и братовчедки на майка ми, някои от тях видни софийски културни деятели, у които гостувахме. С такова семейство седяхме в сладкарница „Охрид“ на бул. „Дондуков“, на ъгъла с ул. „Сердика“ — и по едно време се чу едно общо шъпнене: „Вазов, Вазов!“ Маститият поет беше дошъл в сладкарницата заедно със свой приятел, когото бях виждал във Видин в дома на дядо Найчо — нашия макар и далечен родственик професор Иван Шишманов. Запленен от името на Вазов, аз отидох до самата им маса, Шишманов ме видя и ме представи на поета: „Това е син на наши видински приятели, вече пише стихове.“ „Да живееш и да пишеш“, каза дядо Вазов. В това време дойде майка ми, сгълча ме, задето „безпокоя хората“, и ме дръпна към нашата маса, но аз завинаги запомних Вазовата благословия.

— Вие пишехте ли тогава стихове?

— Какви стихове — прощъпулки, драсках ги в една тетрадка. Наивни работи, и все пак — едно начало. Но за това начало ще продължим при следващия наш разговор — за моите гимназиални години...

Трети разговор

ПЪРВИТЕ ТРИ ГИМНАЗИАЛНИ ГОДИНИ (1920—1923 г.) ПЪРВИ ПЕЧАТНИ ПРОЯВИ ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ, ХРИСТО СМИРНЕНСКИ

— Дотук, др. Тодоров, ние говорихме най-подробно за вашите спомени и преживявания от основното училище и прогимназията. А това са години, когато се формира не само характерът ви, но се изявяват вече и предпочитанията и наклонностите ви към отделни предмети или насоки на ученията.

А сега разкажете ми за гимназиалните си години, за обстановката и атмосферата по това време не само в гимназията, в която сте учили, но и в самия град (това е времето непосредствено след завършването на Първата световна война и началото на двайсетте години).

Кога и с какъв успех завършихте гимназиалното си образование? Какви спомени и преживявания имате от този важен период във вашия живот?

— Гимназията през времето на моето учение беше, както вече се спомена, петгодишна, за мене — от 1920 до 1925 г. Това време може да се раздели на два етапа, до и след фашисткия деветоюнски преврат и Септемврийското въстание през 1923 г. Две времена, исторически крайно различни и дори противоположни. През първото от тия времена управляваше Земеделският съюз начело с бележития държавник и народен трибун Александър Стамболийски. Въпреки неразбирателството в ония години между БЗНС и Комунистическата партия (което по-късно и от двете страни бе оценено като погрешно и бе надживяно) режимът на Стамболийски имаше, общо взето, демократичен и прогресивен характер. При силното противодействие от страна на буржоазните реакционни партии котерии, поддържани от западната реакция, която имаше силни опорни пунктове в страната ни, Стамболийски проведе съденето на политиците погромаджии, които със своята политика бяха докарали страната до национална катастрофа, създаде консорциума, с който отне от капиталистите външната търговия със зърнени храни, и макар и непълно, бе проведена и аграрна реформа, по която мнозина безимотни и малоимотни селяни получи-

ха земя, иззета от едрите земевладелци. Бе очевидна и неведнъж изявена и симпатията на Стамболийски към Съветска Русия, без да се дойде обаче до дипломатически отношения поради натиска на империалистическите сили с техните позиции у нас, установени от Ньойския договор. Но освен удара против много важния в онова време житарски капитал, правителството не отиде по-далече в настъплението против строя — такава беше историческата обстановка в ония години.

— А вие виждали ли сте Стамболийски? Вероятно той е идвал в родния ви град Видин по това време...

— В навечерието на 22 април 1923 г., когато бяха насрочени избори за Народното събрание, Стамболийски дойде в нашия град Видин като оратор на БЗНС на предизборен митинг. Той стана на площада с паметника на героите от войните (днес на тоя площад са многоетажното здание на Народния съвет и зданието на Окръжния комитет на БКП). Беше се събрал многохиляден народ от града и селата, размахваха се оранжеви знамена, не ръкопляскаха, а викаха „браво", „така е", „смърт на кожодерите", а при някои по-цветисти изрази против буржоазната мафия, каквито не липсваха в речта му, тропаха с крака в знак на съгласие с оратора и викаха „ура". Той говореше от балкова на намиращото се на същия площад Окръжно управление. Аз бях сред множеството, импониираше ми могъщата, едра фигура на Стамболийски, неговият гръмък глас, хуморът и дори язвителността му. Беше си взел бележка от носещия се във въздуха слух за заговор за фашистки преврат, не говореше против комунистите, а само против буржоазната реакция — и пряко против царя. „На това вълче — каза той — вече растат зъбите, но ние ще ги извадим, преди да стане вълк..."

Уви, въпреки резултатите от изборите (600 хиляди гласа за БЗНС, над 200 хиляди за нашата партия и само 160 хиляди за цялата буржоазна опозиция), само след два месеца стана превратът.

— А какво беше положението с комунистическото движение във Видин, в чиято атмосфера вие вече сте се потопили, както се вижда от разказа ви?

— Станах комсомолец през 1923 г. след Септемврийското въстание, за което след малко ще кажа няколко думи, но още през моите първи три гимназиални години не само симпатиите ми, но и дейността ми (в ученическите масови дружества, в спречванията и дори сбиванията с учениците реакционери и др.) бяха напълно и ясно на страната на комунистите.

Комунистическото движение в града и окръга имаше здра-

ви традиции и широко и масово влияние. Във Видинската гимназия цели три години, от 1887 до 1890, е бил учител Благоев, основателят по-късно на партията. Той и групата напреднячави хора около него с агитация, събрания и срещи посяват семената на социализма. Промишленост тогава в града няма, но Благоев създава група от занаятчийски работници, сред които пропагандира социализма. Скоро в града се очертават нови видни деятели на движението, които имат национално значение — Гаврил Георгиев и Тодор Петров. В началото на 20-те години градската и окръжната комунистическа организация е силна и голяма, тя има свои видни дейци, които още в това време виждах, отивах на техните събрания, като сменях ученическата си фуражка с каскет. На няколко пъти ставаха и окръжни партийни събори с няколкохиляден народ на площада, дето стана покъсно и митингът на Стамболийски. Големи оратори! Тогава нямаше микрофони за усилване на гласа и на тия събори говореха едновременно пет, шест души, стъпили на маси сред множеството. Пък имаха и гласове! Такива ръководни дейци бяха тогава Хаим Пизанти, Тодор Петров (който работеше в София в ЦК на партията, но често идваше във Видин), Крум Бъчваров (по-късно, като емигрант в Съветския съюз, с голямо име на военен теоретик), Панайот Каменов и други.

Градският комсомол беше легален, но гимназиалният — таен, за заловено участие в него изключваха от училището. Все пак именно тоя комсомол създаваше обществената атмосфера в гимназията. Аз дружех с учениците комсомолци, те ме включваха в листите, които поддържаха за ръководствата на няколкото гимназиални дружества — туристическо (в чието бюро влязох още в първия гимназиален клас), въздържателното, есперантското и други. До партийния клуб имаше една стаичка с прозорче към улицата, от което продаваха идващата от София комунистическа преса — оттам си вземах редовно вестниците „Младеж“, „Червен смях“ и литературната седмична притурка на „Работнически вестник“.

— А как вървеше по това време учебната ви работа? Сигурно ще си спомните за някои по-интересни случки и прояви от този период.

— Гимназията беше много сериозна, не напразно се наричаше „реална“. Даже и след 9 юни, в настъпилата реакция, тоя характер на нашата гимназия не се измени. Нямаше никакъв предмет или уроци, които да миришат на реакция, мистика, религия и др. Имахме сериозни учители по математика, физика, химия, биология, география, така нареченото тогава естество-

знание и други положителни науки. През всичките пет гимназиални години учехме по два часа седмично руски език и литература, при това с учители руснаци, дошли в България с белогвардейската армия (след разгрома ѝ), която беше повлякла след себе си насилствено големи маси от населението. И сред тях — нашите учители по руски, няколко души един след друг, хора все добронамерени, при това просто увлечени в литературата. Спомням си един от тях, Дмитрий Рохлин, който в някои часове, вместо урока, се изправяше пред нас в класа и ни декламираше с голяма артистичност цели поеми от Пушкин и Лермонтов, знаеше ги наизуст.

— А по литература кой ви преподаваше?

— Учителка по литература (три часа седмично) ни беше Димитрова, забравил съм ѝ малкото име. Тя хващаше с ръце двата края на катедрата (каквато имахме в класа) и в някакво упоение, сякаш не преподаваше, а държеше пламенно слово, като също декламираше за илюстриране на своите мисли цели стихотворения — особено от Яворов и Дебелянов... и никога от Вазов, а главно от Пенчо Славейков...

— Обяснихте ли си защо?

— Да, тя е била студентка на професор д-р Кръстев, който е създал в душата ѝ истински култ към Пенчо Славейков (с тоя култ живееше голяма част от тогавашната литературна интелигенция, считаха го за пророк, който е отворил пред България прозорец към света). Едновременно — недоверие към Вазов. Стигнеше ли до уроците за Вазов, които не можеше да избегне, тя се изменяше, седеше на стол с наведена глава и като че ли изпълняваше наказание — говореше вяло, с понижен глас. По едно време, след като ни беше изброила достойнствата на „Под игото“ като отражение на националноосвободителната борба, тя ставаше и ни казваше: „А сега, момчета (гимназията ни беше само мъжка, имаше в града друга девическа), затворете тетрадките, ще ви кажа нещо, което моля да остане само между нас...“ Ние трепвахме — имаше нещо опозиционно, дори заговорническо в нейната постъпка, което много допадаше на нашия бунтовен дух.

Ние не записвахме, но тя се изправяше пред черната дъска и с тебешир пишеше и след това изтриваше след цифрите едно, две, три и прочее „недъзите“ на „Под игото“, както ги бе научила от Кръстевата и Пенчо-Славейковата литературна школа и от списание „Мисъл“, нейно настолно четиво (излизало преди години, но тя имаше всичките му годишнини).

— Успя ли това да ви повлияе? Как възприемахте вие по това време Вазовото творчество?

— Не, нито тя, нито Бакаловата антивазовска брошура „Иван Вазов и социализмът“[3] не можаха да ме настроят против Вазов, винаги съм го чел с интерес. У мене тя създаде обаче жив интерес към Пенчо Славейков. Тогава книгите не се изчерпваха като сега и въпреки нищожния си тираж (понякога 500—600 екземпляра) висяха с години по витрините на книжарниците. И от книжарницата във Видин на учителя пенсионер Хъшов, и главно от София (където, както разказах, почти всяка година бяхме известно време лете, заради баните) аз се снабдих с произведенията на Пенчо Славейков. Като някакво евангелие четях „На Острова на блажените“, увличаха ме измислените биографии на поетите от тоя остров. Който прочете книгата на Иван Мешеков „Ляво поколение“,[4] ще види, че на тогавашната социалистическа и комунистическа интелигенция Пенчо Славейков допадаше със своя остър, язвителен опозиционен дух. Тая моя любов към Пенчо Славейков остана и за в бъдеще, през целия ми живот, писал съм много статии за него. Дори в нашето отечественофронтовско време имаше години, когато в нашите литературни среди особено се засили отрицанието на Пенчо Славейков, по-късно наджвяно, и аз просто воювах за него. Макар и с труд и с мои изложения до разни фактори, успях да наложа изданието в осем тома на неговите съчинения с моя голяма уводна студия в първия том. Бях общ отговорник на това издание и редактирах пряко два от томовете — „На Острова на блажените“ и преводите му[5]. В тома с преводите му сложих в началото дял с това, което е превел от руската поезия, за да разбия мнението, че той е бил някакъв западняк (вярното е, че е специалист по немската поезия, както сега имаме специалисти по разни европейски литератури, но е живял с голямо преклонение, неведнъж изявявано, към руския художествен гений).

— Но нека не се отклоняваме и да се върнем към вашите първи три гимназиални години, 1920—1923 г., за които говорим сега. Интересува ме как вървеше литературната ви работа в ония години?

— От това време са фактически първите ми опити, след прогимназиалните драскулки, когато започнах да пиша вече системно... макар и за себе си, в моите тетрадки. През това време само веднъж изпратих работа за печат.

— Как и кога стана това?

— Това стана така. Имахме в нашия заден двор кошери с

пчели. Баща ми, който ме виждаше, че пиша, ми каза веднъж: „Защо не напишеш нещо за пчелите, виждаш ги колко са трудолюбиви.“ И аз написах статийка „Моралната полза от пчеларството“. По препоръката, т. е. поканата на баща ми, я изпратих по пощата в сп. „Пчела“, което получавахме. Подписах я с псевдоним, малко или доста наивен — Кикот Вери, по подражание на имената на поетите в „На Острова на блажените“ (Боре Вихор, Китан Дожд, Спиро Година и др.).

— Какво значение влагахте тогава в този псевдоним?

— Думата „кикот“, вече звучаща архаично, означава смях, но и присмех, подигравка — исках да кажа с тоя псевдоним, че съм човек, който се присмива на вярата (религията), в съзвучие с моите атеистични убеждения. Това беше в 1922 г., когато бях 16-годишен. Статийката излезе в сп. „Пчела“.

— Това ли е първата ви печатна проява?

— Да, това е моята първа печатана работа. След нея изпратих и се отпечатаха в „Пчела“, пак в тая и само в тая 1922 г., още няколко работи, с друг псевдоним — Страшимир Руданов.

— А този псевдоним какво означаваше?

— И в него влагах смисъл — Страшимир, т. е човек страшен, опасен за строя, а рудан, гръцка дума, пише се още родан, което значи чекрък, в моето съзнание беше нещо като символ на труда, на хората на труда, към които бяха насочени всичките ми мисли.

— По-късно този псевдоним, с първите му две срички (Стра Руд) става ваш псевдоним при хумористичните ви творби. А след това продължихте ли да изпращате за печат ваши работи?

— Не, това бяха първите ми и единствени до 1923 г. печатани работи, други неща за печат не съм изпращал, погледът ми беше насочен към „Червен смях“ и притурката на „Работнически вестник“, но като виждах там работите на Смирненски (точно в тия години в своя пролетарски апогей), с въздишка си казвах: „Още не съм за там...“

— Какво влияние оказваше върху вас тогава творчеството на Смирненски?

— Докато Пенчо Славейков беше нещо като мой любимец, голямата литературна атмосфера, в която живеех, беше и завинаги остана Смирненски. Точно първите три мои гимназиални години, за които говорим, са неговото главно литературно време: от 1920 г., когато печата в „Червен смях“ първото си пролетарско революционно стихотворение „Първи май“, до

смъртта му през лятото на 1923 г., когато завършва своя забележителен живот. Четях неговите стихове, преписвах ги в специална тетрадка с червени корици, без да ги уча специално, от препрочитанията ги знаех наизуст, декламирах ги на нашите комсомолски срещи. Поезията на Смирненски и романът на Горки „Майка“ с образа на работника борец Павел Власов дадоха насока на целия ми живот, на цялото мое скромно творчество.

Четвърти разговор

ПОСЛЕДНИТЕ ДВЕ ГИМНАЗИАЛНИ ГОДИНИ (1923—1925 г.). СЪТРУДНИК ОТ ВИДИН НА СОФИЙСКИ ИЗДАНИЯ ПЪРВИ КОНТАКТИ С ПИСАТЕЛИ

— Както се вижда от вашия разказ дотук, др. Тодоров, ние навлизаме вече в последните две ваши гимназиални години (1923—1925 г.). А това са години на големи, решаващи политически събития в нашата страна (деветоюнският преврат, Септемврийското въстание, априлските събития от 1925 г., политическият терор и преследване на прогресивните сили у нас и т. н.).

Какво си спомняте от това време? Септемврийското въстание засегна ли и вашия роден град и как?

— Поради това, че Видин е граничен град, в него по това време има силна войскова част, която не може да бъде разбита само със силите на видинските комунисти. Затова партията в окръга подготвя и поставя в готовност своите градски бойни групи, които трябва да се вдигнат, когато се запали една паянтова къща в близкото село Смърдан (дето майка ми по-рано беше учителка). Тоя пожар е определен като сигнал, че вдигналите се в селата въстаници настъпват към града, чиито сили трябва да се съединят с тия в града: знак за общо въстание. Сигналът обаче не се дава, къщата не е запалена, тъй като селата, които се вдигат, правят това в разни времена, не събират силите си и скоро едно по едно са разгромени от фашистката власт. А доста много са въстаналите села в окръга, няколко десетки, над кметствата се издигат червените знамена, но това е само за ден или за няколко дни. Разгромът е страшен, арести — навсякъде, и в града, и в окръга, а и избивания, кървав терор. Спомням си как вечерно време сновях по кея, дето докарваха в каруци вързани селяни, караха ги да минават между две редици войници и полицаи, които немилостиво ги удряха с приклади и тояги. На края на тоя шпалир седеше сред група офицери един полковник, изправяха пред него селянин след селянин, той крещеше и издаваше присъда: „В шлепа!“ Виждах тия шлепове, те се клатушкаха до самия кей по Дунава, в техните трюмове хвърляха пребитите въстаници и през

нощта ги давеха, като са отминавали недалеч от града.

— Какво влияние оказаха тези събития върху идейното ви формиране? Членувахте ли вече по това време в някаква организация?

— Възмущението ми от картините на терора окончателно определи моето място в живота — и веднага след въстанието станах член на гимназиалния комсомол. Редовен негов член във Видин, с неговите тайни сбирки и събрания, бях през посочените две мои последни гимназиални години.

— В какво се състоеше работата на комсомолската ви организация?

— Изучавахме, като се събирахме на групи в една или друга квартира, глава по глава „Азбуката на комунизма" — един от нас докладваше, като четеше по-важните текстове, и после ставаха обсъждания. Тая книга отдавна е остаряла, навярно една съвременна критика ще намери в нея редица недъзи и може би неправилни установки, но все пак от нея ние научихме някои основни положения от теорията на марксизма — за класовото разделение в капиталистическото общество, за стихийността и безплановостта на това общество, за авангардната, водеща роля на работническата класа и пр. Но работата ни не беше само кръжочна — имахме общи събрания на гимназиалния комсомол (няколко десетки души), обикновено в някой ров край видинските крепостни стени или в някоя горичка край града, сред лозята. Там слушахме доклади по общото положение в страната и в света, информации за успехите на съветската страна и други. А имахме и по-преки задачи — късно вечер, когато градът замръкваше, тръгвахме на двойки по позатънтените улици и пишехме с тебешир лозунги по стените или хвърляхме позиви през оградите. Тежкò на тоя, когото хванеха! Няколко наши другари бяха арестувани при тия акции и просто смазани от бой в полицията. Поради демократичните настроения на повечето учители в гимназията, те не приеха полицейското предложение тия ученици да бъдат изключени, а само им намалиха поведението.

— А вас арестуваха ли ви?

— Аз не бях сред арестуваните ученици, но поради активното ми участие в ученическите масови организации (туристическо, въздържателно и др.) бяха ме вече набелязали в полицията. Околийският началник, който организираше зверските побоища и арести и изобщо беше фашизиран тип, е бил порано учител, колега на баща ми, и му казал да отидем при не-

го, и то в дома му. И ето, доста наплашеният мой баща ме поведе една вечер към дома на началника. Жена му, в това време още учителка и позната на баща ми, не разбра за какво сме извикани, помисли, че идваме на гости, и ни почерпи с вишнево сладко. Но самият началник... той започна най-напред кротко, нещо като съвети и предупреждения, но скоро фашистката му природа взе връх, стана прав и почна да крещи: „Оправяй се, момче, че иначе ще те смажем! Ти не знаеш какво те чака, ако те арестуваме! Ние кости чупим, нокти вадим, не се шегуваме. Сега не те арестуваме само заради баща ти, но ако продължиш — няма да те пожалим...“

— Как реагирахте вие тогава на тези заплахи? А баща ви как се отнасяше към тези ваши прояви?

— Моята позиция в тоя мой пръв сблъсък с полицията беше — наклеветен съм, няма такова нещо... Но интересна беше позицията на баща ми. Пред началника той говореше, че „ще ме оправи“, а като си тръгнахме, дълго мълча и по едно време каза: „Абе прикривайте се, нали сте уж конспиратори...“ Човек с народнически настроения, читалищен и кооперативен деец, той бе съчувственик на Комунистическата партия.

— А как вървяха по това време литературните ви занимания?

— В тия две години вече активно се насочих към литературата. Денем животът ми и в това време продължаваше в училището до обед, следобед работата с другите членове на семейството в домашната ни градина, с грижи за коня, свинете, кокошките и др., а вечер, след като си научех набързе уроците, наведен над моята маса (имах отделна стая, домът ни беше голям), разтварях моята тетрадка и пишех стихове и разкази. И продължавах в празниците и през лятото да работя на лозето.

— Изпращахте ли работите си за печат?

— Да, доста често, по пощата, и десетки мои работи бяха отпечатани през тия две години. По-сериозните ми работи — със съкратеното ми име, Ангел Т., това се знаеше само от неколцината мои по-близки приятели, кому другиму можеше да мине през ума, че някакъв си видински ученик сътрудничи на софийски издания. Често печатах в някои хумористични седмичници — с псевдонима Рицар № 19.

— Защо — 19?

— На 19 декември 1921 г. бях започнал мой ръкописен вестник, на който бях единственият автор и единственият читател. Нямаше никого вкъщи, седях до огнището в кухнята (можех

ЧИТАЛНЯ

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

да запаля газената ни лампа, но така беше по-тайнствено) и написах на коленете си, на един блок за подставка, първия брой. Той започваше със стихотворение, което съм запомнил:

Навалел е вънка снег,
радват се децата,
мерят снежния човек
с радост във сърцата.

А пък снежният човек
само ги поглежда —
той расте от техний снег,
а не се повреждa.

Наивни стихове на 15-годишен ученик, и все пак с тенденция... А „е“ -то вместо „я“ -то (навалел, снег) е по нашия видински шопски говор.

— Знаем, че видинчани говорят по западния диалект, èкат, но шопи ли са?

— Тоя въпрос поставих веднъж пред Димитър Талев, както седяхме с него в клуба на журналистите. Той ми каза, че българският народ има два говора, източен (на „я“) и западен (на „е“), но пет диалекта: мизийски, с център Велико Търново, тракийски, с център Пловдив, родопски, с център Смолян, шопски, с център София, и македонски, с център Солун. Според него шопският говор обхваща окръзите Видински, Михайловградски, Врачански, Плевенски до Вит, Софийски, Пернишки, Кюстендилски и Щипски. Основен разделителен знак, допълни той, е частичката, с която се образува бъдещето време: в източните говори — ще, в шопските — че, в македонските — ке. Така че аз съм, както се казва на шега, от велика Шопландия.

— А какво друго съдържаше вашият ръкописен вестник? Имаше ли някакво име?

— Да, той имаше и название — „Път към слънце“ — и в първия му брой от 19 декември 1921 г. освен стихотворението и разни мои бележки в него аз си написах нещо като космогония, с моя представа за вселената и за моето място в нея... място, каквото има всеки човек. Струваше ми се, че по тоя начин съм изяснил живота си — и затова тая дата дълго време считах за някаква моя основа. Оттук — Рицар № 19.

— В кои издания отпечатахте свои творби с този псевдоним?

— С тоя и с някои други псевдоними отпечатах мои работи

(стихове и фейлетони) в излизащите тогава хумористични седмичници, особено много — в „Палячо“.[6] Въпреки несериозното название, това беше доста добър литературен вестник — с редактори Николай Фол и Христо Д. Бръзицов, с главен художник карикатурист Кирил Буюклийски. Сътрудничеха му известни писатели хумористи, като Васка П. (Васил Павурджиев) и др. Все пак тонът му, без да е булеварден като в някои други тогава хумористични издания, беше шеговито-битов. Спомням си началото на такова мое стихотворение от онова време в тоя вестник (без да мога да направя сега справка), с увличащите ме още тогава алитерации (съзвучия):

Пролетта пролетя над полета безплодни, где пееше
черен бръмбар във късния час,
аз за мойта любов ти говорех, а ти ми се смееше:
— Чудно, Рицарю — обич — у вас!

А за един от моите, пак тогава писани и печатани фейлетонни разкази, ми послужи фолклорен разказ, който чух от майка си. Кръчмар наливал много вода във виното, спечелил голям брой жълтици, но на стари години съвестта го мъчела и тръгнал за Божигроб, за да очисти греха си. Пътувал, както е било тогава, в гемия, а парите си, жълтиците, държал в една торбичка, закачена за пояса му. Както веднъж заспал, една маймунка, която живеела в гемията, взела торбичката и когато човекът се събудил, видял как тя хвърля във водата жълтица по жълтица. Той въздъхнал и рекъл: „От вода дойдоха — във водата отидòха. . .“

— Установихте ли някакъв контакт с редакторите на „Палячо“?

— През есента на 1924 г. бях в София като един от делегатите на конгреса на Ученическия есперантски съюз (във Видин имахме есперантско дружество, на което бях активист). Използувах случая и отидох в редакцията на „Палячо“ — по указания в него адрес на ул. „Регентска“ (сега „Вл. Заимов“). На тоя адрес видях двор с някакви фургони, от тия, с които цирковете се движеха от град в град. На един от тия фургони видях фирмата на „Палячо“. За пръв път влизах в редакция — там заварих единия от редакторите, Николай Фол, той ме посрещна, като му се представих, много любезно, почерпи ме с локум, поговорихме. В по-късните години станахме с него добри приятели. Знаех, че е бил приятел на Смирненски, починал предишната година, работили са в едни и същи хумористични спи-

сания, и го разпитвах за него, в оня пръв наш разговор в „Палячо“.

Трябва да отбележа, че тоя мой битов хумор не беше само през ученическите ми години, а е моя линия, наред с идейно-политическата, през целия ми живот. Имам в това отношение пример — Смирненски. Ето — в „Стършел“ напечатах стихотворение, озаглавено „Трамваен гняв“, с мото: „На девойчето, което ми отстъпи мястото си в трамвая с думите: — Сядай, дядо...“

— И все пак основната линия при вас е обществено-гражданската. Започнахте ли да сътрудничите и в по-известни литературни издания с комунистическа насока?

— Ежедневник на партията, без да е отбелязано това при ония условия, беше през 1924 г. и началото на 1925 г. в. „Наши дни“.[7] Той имаше неделно литературно издание със същото име, редактирано в началото от Тодор Павлов, а след това от Димитър Полянов. Когато през февруари 1925 г. в. „Наши дни“ беше спрян от полицията, Полянов продължи неделната притурка вече като отделно издание с името „Нови дни“.[8] В това издание (литературните „Наши дни“ и „Нови дни“) аз напечатах, вече с подписа Ангел Т., и стихотворения, и разкази. Спомням си един от тия разкази — „Има още двама“, в иносказателна форма, за да мине през цензурата. В една древна сатрапска държава е въведена цензура, за цензори са назначени двама младежи от благородно богато семейство. Цензурират те според дадените им указания, но като четат това, което спират, виждат, че е справедливо, и започват да симпатизират на „размирниците“. Когато накрай им казват: „Е, вече след нашите мерки не останаха размирници в държавата“, те се спогледали и единият прошъпва, като има предвид себе си и своя другар: „Има още двама“...

— Освен Фол, виждахте ли през ония години и други писатели?

— Да, особено двама. Единият — Ангел Младенов, учител във Видин, издаде стихосбирка с псевдонима А. Пизи. Като идваше вкъщи на гости с жена си, също учителка, нашите ме караха да му чета мои стихове. Той им правеше сериозен анализ, сочеше мои стихотворни грешки, напътваше ме. Другият е мой братовчед, Харалампи Златанов, роден във Видин в 1898 г. (връстник на Смирненски). Още когато е дете, семейството му се премества в София, в гимназията и след нея е приятел на Смирненски и на цяла група от млади писатели, сред които живее и се проявява — Йордан Стубел, Димитър Симидов, Мирослав Минев, Йордан Стратиев и други. Пишеше стихове, пре-

веждаше френски поети. През 1916 г., когато свършва гимназия, той съставя и издава (това е времето на Първата световна война) една „Антология — отбор песни за размирните години". Това са стихове от наши видни поети с патриотичен дух. Инициатор и автор на предговора е на една брошура против Ньойския договор. Между другото в тоя предговор пише: „Преди 128 години чедата на един народ прогласиха великата революция в умовете и сърцата и техният лозунг беше: Свобода, Равенство, Братство. А ето, тоя същи народ (френският) — продължава Хараламли Златанов — участвува в разделянето и смазването на българския народ..." Умря на 25 години в 1923 г.

И в София, дето често гостувахме на неговото семейство (у тях живеехме при тия наши софийски летувания), и при неговите идвания във Видин (всяко лято) аз му четях мои стихове, той ми даваше съвети, беше първият мой литературен учител.

— По това време не идваха ли във Видин някои други писатели?

— Вече когато бях към края на гимназията, във Видин дойде и говори́ пред учениците, поканен от гимназиалния директор, поетът Иван Арнаудов. Сега неговото име е забравено, но тогава той беше в кръга на поетите, които също не оставиха особено значително име — Христо Борина, Димитър Бабев, Иван Карановски, Христо Цанков-Дерижан, Петър Генов и др. Преходна е литературната слава! Всичките те пишеха в основните литературни списания, имаха една или друга културна служба, пишеха се за тях статии и рецензии, но и езикът, и емоциите им бяха шаблонни... Но тогава говори́ пред нас, над двеста ученика, Иван Арнаудов, представен ни като „виден поет", изпратен от Съюза на писателите — и ние го гледахме и слушахме като хипнотизирани.

Същия тоя Иван Арнаудов, вече бай Иван, го видях по едно време, към 1940 г., като подсъдим по дело за мошеничество (аз бях в съда като свидетел по друго дело). Ходел по пазарите и предлагал евтини тенекиени пръстенчета и гривни, като ги представял за златни. „Как можете вие, писател, жрец на изкуството — казваше му съдията — да лъжете хората, да бъдете мошеник!" „Глад, господин съдия, глад" — каза жално бай Иван. Осъдиха го и лежа в затвора. А след Девети септември идваше при мене, в Съюза на писателите, където бях секретар, и просеше помощи — и моят гимназиален спомен ме разчувствуваше, давах му по нещо от себе си и от фонда...

Идваха във Видин и други писатели от София, особено Антон Страшимиров, женен за видинчанка. Лозето на тъста му беше близко до нашето, той беше приятел на баща ми, често идваше у нас — и на лозето, и вкъщи. И той поощряваше моите литературни опити. А и във видинското читалище „Цвят“ идваха като лектори някои видни писатели, слушах ги с интерес. Така че още през гимназиалните ми години не бях далече от литературния свят...

— А какъв беше отзвукът във Видин от атентата през 1925 г.?

— След атентата в църквата „Свети Крал“ в София започна голям терор. Във Видин арестуваха и избиха редица деятели на движението. Това обаче само засили моя гняв против реакцията — и през есента на същата 1925 г. дойдох в София като напълно определен млад писател комунист.

Пети разговор

СТУДЕНТСКИ ГОДИНИ (1925—1930 г.) ДИМИТЪР ПОЛЯНОВ. СПИСАНИЕ „НАКОВАЛНЯ“

— След завършването на гимназията в град Видин за вас, др. Тодоров, настъпва един още по-важен период в живота ви и в идейното ви и творческо оформяне — периодът на студентството... Знаем от биографията ви, че сте следвали и завършили Юридическия факултет в София, че сте били известно време и във Франция. Разкажете ми по-подробно защо и как избрахте правото, насочи ли ви някой към тази специалност, или вие сам се спряхте на нея?

— Когато през юни 1925 г. взех своето, така наричано тогава, зрелостно свидетелство за завършеното средно образование (гимназията), баща ми ме попита: „През есента ще те пратим в София, какво ще следваш?“ „Литература“ — отговорих му без колебание. „Първо, в университета не се учи литература, а филология, но по-важно е друго. Като я свършиш, какво ще работиш?“ „Ще стана писател“ — отговорих малко неуверено. „Ех, още хвърчиш! — поде той. — За съжаление литературата у нас не е професия, всички писатели са или учители, или чиновници и пишат вечерно време, само нашият Антон (Антон Страшимиров) се мъчи да кара с писателството, но ако не е Симо Кокошарина (бащата на жена му, видински богаташ) да му помага, и един месец не би изкарал. А ти с твоите комунистически убеждения никъде няма да бъдеш назначен. Затова следвай нещо, след което ще имаш свободна професия — медицина, зъболекарство, право...“

Разговарях след това с мои приятели, всички приеха аргументите на моя баща: ще следвам правото, за да стана адвокат — професия, която може да се упражнява наред с литературата.

— И, както знаем, вие наистина сте станали студент по правото.

— Да, дойдох в София — в Юридическия факултет на Софийския държавен университет. Тогава ги нямаше сегашните

приемни изпити, направо записваха, само да имаш гимназиална диплома, макар да е с три, а моята беше с петица при тогавашната шестобална система. Сега студентите са над сто хиляди, тогава бяха едва няколко хиляди, но нямаше наплив от кандидати, тъй като повечето хора бяха бедни, не можеха да издържат децата си в университета, нямаше ги и сегашните стипендии. А и средните училища бяха малко, в целия Видински окръг — едно (нашата гимназия), повечето деца на народа след основното 7-класно училище, 13—14-годишни, ставаха чирачета или се включваха в земеделската работа на своите семейства. Моя гимназиален клас завършихме 40 души, повечето станаха учители или чиновници, само двама продължихме образованието си във висшето училище.

— Така че през есента на 1925 г. вие дойдохте да следвате правото в София?

— Да, но преди да разкажа за моите студентски години и за литературния ми живот през това време, ще се спра на моя спомен за стария пролетарски поет Димитър Полянов, чийто сътрудник станах още от първия ден на идването ми в София.

— Спомняте ли си кога точно пристигнахте в столицата и с какви преживявания и впечатления е свързан този важен момент във вашия живот?

— И досега живо си спомням тоя ден — 1 септември 1925 г. Слязох замаян от впечатления и преживявания на софийската гара. Оставих багажа си (един пълен с дрехи и книги газен сандък, завързан с връв) в хотела в пасаж „Свети Никола“ (дето е сега ЦУМ) и без да мисля за нещо друго, тръгнах веднага да диря Полянов по адреса, който имах от „Наши дни“ — на булевард „Сливница“.

— А защо именно Димитър Полянов потърсихте най-напред?

— Ами защото още като ученик бях печатал в това списание. Минах по улица „Раковска“, стигнах моста и като видях насоката на номерата, завих надясно. Къщата на Полянов се оказа на ъгъла с улица „Дунав“ — високо триетажно здание с тъмноциментен цвят, неприветливо и мрачно, двор с дъсчена ограда, с градинка, която явно никой не гледаше — беше потънала в буренак. Влязох в двора, изправих се пред вратата на къщата — и силно натиснах звънеца. Никой не се обади, също и след второто и третото звънене. На няколко крачки видях каменна стълба, която водеше към зимника — вратата му беше отворена. „Може би там да има някой“ — помислих си аз и слязох долу. Портрета на Полянов не бях виждал никъде — нямаше го и в антологията на българската поезия на Подвър-

зачов и Дебелянов, в която бяха поместени и Полянови стихове — в никоя друга антология освен няколкото пролетарски сборничета той не бе представен преди Девети септември. (По-късно Полянов ми казваше, че не бил съгласен да участвува в тая антология „заедно с буржоазните поети“ — и затова не дал портрет — единствен от всички участници.)

В зимника видях един зидар — вземаше кал с малка лопатка от дървено сандъче и лепеше окапалата мазилка. Беше около 50-годишен, с брадичка и живи, даже дяволити очи. Като ме видя, спря да маже и ме загледа с интерес. „Моля ви се, дали не знаете тук ли е писателят Полянов?“ — попитах го аз. „А че защо ти е?“ — попита ме той, като все така ме гледаше. „Аз съм сътрудник на неговите издания и искам да го видя“ — обясних на зидаря. Тогава той се засмя и каза: „Щом е тъй, аз съм Полянов.“

— И така стана вашето първо запознанство с него?

— Да, така стана нашето запознаване. Полянов веднага свали престилката си и ме покани на втория етаж, в стаята си. Влязох с истинско страхопочитание — стените бяха покрити с лавици, пълни с книги, на широката маса също имаше купища книги. Полянов (чиято слава беше и тогава, и по-късно, че е саможив и сърдит човек) беше с мене много любезен и ми каза, че е намислил — като мине малко време, защото е още трудно — да започне седмично литературно списание. „Няма сътрудници, млади другарю — оплака се той. — Всичко е избито, пръснато — но като тебе има още неколцина млади, които ми се обадиха. С вас ще започна, пък когато не стигне материал, ще се обърнем към великите сътрудници.“ „Към кои велики сътрудници“ — попитах аз. „Зола, Горки, Демян Бедни... и други. Ще превеждаме.“

— Това става, както казахте, през есента на 1925 г., тази бурна и страшна година в нашата близка история, непосредствено след трагичните априлски събития, когато реакцията беше предприела масов терор срещу прогресивните хора в страната. А каква беше съдбата на Полянов при тези събития?

— Между впрочем имаше причини, за да остане Полянов жив и в София след толкова избивания и емигрирания на леви писатели. Положението му на главен (фактически — единствен) редактор на „Червен смях“, който е не само хумористичен, а и общолитературен вестник, и признаването му от Благоев и партията като основен партиен писател се изменя и спира след септември 1923 г. Ръководната роля преминава на тоя фронт у Бакалов, който редактира партийното списание „Нов път“[9],

но няма особен вкус към Поляновата поезия, изтъква на преден план нови кадри — Разцветников, Каралийчев, Фурнаджиев — и Полянов не само не се явява в „Нов път“, но изобщо е встрани от фронта (въпреки няколкото броя, които редактира на „Наши дни“ и „Нови дни“). За полицията той е в това време нещо като „отклонист“, минал в партийния запас — и тя, и другите фактори не го включват в своя кървав списък.

— Как се създаде групата от нови писатели комунисти около Полянов, в която участвувахте и вие? И как започна да излиза Поляновото списание?

— През няколкото есенни месеци — още преди да почне списанието — около него наистина се събра група от току-що започващи писатели, мои връстници, 19—20-годишни младежи. Ние се събирахме неведнъж в същата стая с книжните лавици и той ни доверяваше плана на първите броеве. Неколцината младежи се бяхме вече сприятелили и след посещението на Поляновия дом отивахме (без него) в едно кафене, наречено „Козата“, на улица „Екзарх Йосиф“, до киното. То беше нещо като първи клуб на току-що създаващите се синдикати.

Един ден, когато пак бяхме при Полянов, той ни посрещна весело: „Вече и печатница намерих... Хайде, ще ви водя!“

Тръгнахме и скоро пресякохме моста, а после поехме по „Раковска“. Полянов беше ентусиазиран, с повишено настроение. „Сърби ме ръката — казваше той. — Ще падне писане. Пък и вие си стягайте калемите!“

Когато стигнахме улица „Врабча“ (сега „Янко Забунов“), влязохме в ъгловото здание, дето е сега новата постройка на Операта: там, в Земеделския дом, по-рано седалище на БЗНС, се намираше печатницата на Васил Иванов — „бай Васил“, както го наричаше Полянов. За пръв път влизах в печатница и с интерес гледах касите с букви, пред които стояха работници и бързе вземаха и подреждаха буква след буква... Без да спират работата си, неколцина от тях поздравиха Полянов като стар познат. Бай Васил — висок, малко прегърбен човек — започна делови разговор с Полянов. После отидохме в двора и влязохме във вътрешното здание. До самия вход, под едни стълби, се намираше малка стаичка, определена за редакция на Поляновото списание.

— Кога излезе първият му брой? Защо бе наречено „Наковалня“[10]?

— Първият брой излезе на 10 декември 1925 г. Списанието се казваше „Наковалня“, защото на първата страница под заглавието беше отпечатана снимка на скулптурна фигура от

френския художник Бушар „Ковач на почивка“, открита беше и рубрика „Около наковалнята“ със съвети от „Стария ковач“ (псевдоним на Полянов) към младите писатели; в същата рубрика от следния брой той поместваше наши стихове.

— В „Наковалня“ са представени и съветски поети. Полянов ли правеше избора на техните имена и творби?

— От съветските поети — сред които тогава имаше различни школи и течения, включително откровено модернистични — Полянов имаше подчертано предпочитание към „здравото партийно ядро“ (както го наричаше) от поети, израснали около в. „Правда“, повечето още от годините преди революцията. Това бяха Демян Бедни, Филип Шкулев, Алексей Маширов-Самобитник, Иля Садофьев, Алексей Крайски, Александър Поморски и други — поети, изхождащи от пролетарската класа и тясно свързани с нея.

— Как по-конкретно протичаше работата около редактирането и печатането на „Наковалня“?

— Занизаха се броевете на „Наковалня“. Полянов сам ги редактираше, коригираше, пък и освен страница или две в брой (от осемте страници) с творби от младите сътрудници пишеше или превеждаше всичко в списанието. Вече почти не ставаше нужда да отиваме в дома му, а обикновено всеки ден, към обед, се отбивахме в редакцията. В групата млади сътрудници около „Наковалня“ най-активни бяха Христо Радевски (който известно време работеше в списанието като коректор и експедитор), Никола Ланков, Крум Пенев, Славчо Красински (първите една-две години, след което се откъсна), Петко Буюклиев, Андрей Каменградов (Манев), Никола Медникаров (Йванов), Лъчезар Станчев (с псевдонима Жаднев) и други. Полянов ни посрещаше винаги — така да се каже — с разтворени обятия, оставяше и най-срочната работа, за да говори с нас, насърчаваше ни да му сътрудничим... В заведенията, където ние всяка вечер (след посещението на партийния и синдикален клуб) се събирахме, той не идваше, не идваше и в клуба на работническата партия, която скоро се основа. Неговият живот беше в дома му и в редакцията — напразно се мъчехме да го накараме да посети някоя от нашите другарски срещи или да дойде заедно с нас на някое театрално представление. „Остави, чоджум — казваше той на тоя от нас, който го канеше, — нямам време, цялото списание ми е на главата.“ И наистина, като се знае, че днес в такова издание работят няколко десетки души, а той беше повечето време сам, очевидно е, че списанието го поглъщаше. Всеки ден, от сутрин до вечер, делник и празник, той беше зает с

редакционната и административна (включително експедиторска) работа около „Наковалня“.

— Докога продължихте да сътрудничите в „Наковалня“ и имахте ли някакви несъгласия и недоразумения с Полянов?

— Полека-лека отделното съществуване на сътрудническата група с единствен контакт краткото отбиване в редакционната стаичка, което все повече придобиваше делови характер с разговор около предлаганите от нас материали и някоя и друга дума по политиката, започна да дава своя отрицателен резултат. Явиха се и известни различия по оценката на литературни факти. Особено не ни се хареса отношението, което взе Полянов по отношение на Сергей Есенин по случай смъртта му в началото на 1926 г. Есенин беше много популярен в нашите среди, ние знаехме наизуст много от неговите стихотворения и не обръщахме внимание на писанията на някои съветски и наши критици (от нашия лагер) за негово бохемствуване, тъй като и ние — без да се смятаме за бохеми — често посещавахме разни заведения. В броя на „Наковалня“ от 21 януари 1926 г. Полянов преведе поемата на Есенин „Другарят“ и ние бяхме много недоволни от това, че не е натоварил някого от нас да я преведе: според нас неговият стих, с осакатявания и изкуствени съкращения на думите заради ритъма и римата, не отговаря на новия стих на Есенин. При това наред с тоя превод той написа в същия брой статия за Есенин, в която го отричаше и изрично отбелязваше, че се спира на това „явление“ само за да предпази „младите“ (имаше нас предвид). Сърдехме му се и за поправките, които, без да ни пита за съгласието ни, нанасяше в нашите стихотворения, които печаташе. Така по обичая на старите наши пролетарски поети, които често си служеха с религиозната терминология („нашият иконостас“, само че червен, „Исус— пролетарий“ и др.), в едно мое стихотворение, „Песен“ (1 май 1926 г.), като говорех за песента на излизащите от фабриката работници, бях написал:

...И небето се разгръща — там, сред тези облаци,
слънцето лице показва с ясен зов: напред!

Полянов беше изменил тия два стиха така:

...И небето се разгръща — там, от тези куполи,
сам Творецът сякаш маха да вървят напред...

Макар и да знаеха, че това е работа на Полянов, моите

приятели дълго време се шегуваха с мене по повод на тоя „Творец".

— След това вие сътрудничите във „Ведрина"[11] на Антон Страшимиров, но не за дълго. Как стана така, че пак се върнахте в „Наковалня", при Полянов?

— Тия и други случаи, които споменах по-горе, бяха достатъчни за нас, за да приемем през пролетта на 1926 г. предложението на Антон Страшимиров да станем сътрудници на вестника, който той започна със съгласието на партията — „Ведрина". Един следобед, като отидохме при Полянов, той ни каза с очевидна горчивина: „Пораснаха пилците, напуснаха квачката." Големите трудности обаче, които срещна Страшимиров, арестуването му, заплахата да бъде убит, го разколебаха; по едно време той реши да се оттегли от движението и написа статията „Ахилесовата пета" с нападки против комунистите. Ние вкупом напуснахме „Ведрина" и след драматичен и остър разговор със Страшимиров пак отидохме при Полянов. „Елате да работим пак заедно, другари!" — каза ни той и разчувствувано ни заговори за това, колко му е било мъчно, дето точно тези, с които заедно е започнал „Наковалня", са отишли другаде. И — за наше изумление — извади от чекмеджето на бюрото си кутия с локум и ни почерпи. И ние отново станахме близки, редовни негови сътрудници.

— А как се държеше Полянов след това? Каква беше обществената му дейност?

— Една вечер през 1927 г. Полянов дойде в клуба на работническата партия на ул. „Позитано" (по-късно тоя клуб се премести на близкия площад със същото име). Там изнесе сказка за Максим Горки. Това беше единствена негова сказка и изобщо публична проява през всичките години на фашизма. Словоохотлив в разговори, той явно нямаше навика да говори публично — а в онния години не съществуваше практиката да се четат доклади, вместо да се говори. Но Полянов говори́ много малко, само няколко думи, за да каже, че Горки е автор на разказа „Баба Изергил", и... прочете разказа (българския му превод). Накрая пак каза няколко думи и с това завърши. Тръгна си заедно с Христо Драганов, който беше редактор на всекидневния легален вестник на партията „Новини"[12]. Присъединих се към тях. За мое учудване, когато минахме край един ресторант на бул. „Клементина" (сега „Стамболийски"), Полянов предложи да се отбием. Ресторантът имаше втори етаж (галерия) — там седнахме край една маса и дълго разговаряхме. „Жалко е — казваше Полянов, — че съм така зает с това спи-

сание. Хубаво е човек и в клуба да отиде, и в ресторант да се отбие, но — нямам време. . .“

От това не трябва да се съди, че Полянов е бил без обществени връзки. Той сигурно е бил свързан с нелегалната Комунистическа партия. Самата редакция беше посещавана от много хора. Понякога, особено към обед, тя се превръщаше в истински клуб. Тогава Полянов ставаше неизтощим — говореше с въодушевление и особено обичаше да се шегува.

— Вие сте живели в дома на Полянов. Как и кога стана това?

— През лятната ваканция на 1928 г. бях в родния си град Видин, като всяко лято. Когато се върнах в София и отидох в „Наковалня“, Полянов ме попита какво правя.

— Търся си квартира — казах му аз.

— Квартира ли? — поде той. — Я ела да живееш вкъщи! Имам една стаичка на третия етаж, тъкмо е за тебе. (На първия етаж той имаше квартиранти, живееше на втория.)

Така аз станах негов квартирант. Опознах се добре и с неговата жена (по-късно тя умря и той се ожени втори път). Тя беше ниска, дебела, нямаше никакви литературни интереси и все пресмяташе колко пари Полянов дължи на печатарите. Обичаше и да се кара. Техният млекар носеше мляко и на мене, но парите давах на нея, защото от ходене по събрания и другаде вкъщи се връщах късно нощем и се събуждах, след като млекарят вече си е отишъл, моето мляко оставаше при нея, от нея го взимах. Накрая на един от месеците обаче се оказах без пари и я помолих да плати, а аз ще ѝ върна парите след няколко дена. „Не може“, каза тя. Това ставаше на тяхната врата, Полянов чу, че се караме, и излезе. „Ще получава мляко, иначе ще го удари на вино“, опита се той да обърне разговора на шега, явно сконфузен от поведението ѝ. „Не може“, отвърна тя още по-упорито. Тогава той, въпреки че тежеше два пъти по-малко от нея, я обхвана с две ръце и просто я изхвърли навътре в коридора. Аз си тръгнах, но чух как той ѝ крещи, а тя нещо му отговаря, но с хленч.

Друг път стана въпрос пак за пари заради брат ми, който за десетина дена ми беше дошъл на гости от Видин. Някой съобщил в участъка, че в къщата живее човек без адресен билет, и след известно време тя ми донесе заповед за големичка сума, която трябваше да плати като глоба. „На мое име е — обясни тя, — но понеже е заради брат ти, ще трябва ти да дадеш парите.“ „Не може — подзех аз нейните думи от първия случай. — Ако трябваше аз да ги плащам, глобата щеше да

бъде на мое име.“ Тя не се остави и когато на няколко пъти слизах за нещо при тях и пред него ми се караше за тия пари. Веднъж, като си седях в стаята, Полянов влезе. „Вземи тия пари — каза ми той, като ми подаваше сума, равна на глобата — и й ги дай, кажи, че са от тебе — да миряса!“ „Но аз вече съм платил глобата“ — казах на Полянов и му показах разписката от участъка.

Моята стая имаше прозорци към една веранда, към която се влизаше от друга стая. Тая веранда беше винаги пуста, но веднъж там видях Полянов — чистеше някакви кюнци. Като ме видя, че пиша, той ми заговори през отворения прозорец: „Малко пишете и ти, и другите млади... В месеца ще дадете едно-две стихотворения, разказ, статия. Аз като бях на вашите години, пишех и нощем, и денем.“ „Как — нощем? Не си ли спал тогава?“ „Една нощ спях, другата седях и пишех. Моите другари се бяха научили за реда на будните ми нощи и в два, три часа през нощта, като се прибираха от заведенията, идваха при мене да пием кафе.“

Списанието биваше често конфискувано, а се заведе и дело против Полянов — в Софийския окръжен съд. Защищаваха го адвокатите Л. Дюгмеджиев, Н. Меворах и Т. Михайлов. Прокурорът си оттегли обвинението, съдът оправда Полянов. Той извика: „Да живее „Наковалня“!“

— През 1929 г. започва да излиза в. „РЛФ“[13]. Как гледаше Полянов на него и на вашето сътрудничество там?

— През есента на 1929 г. (когато вече живеех при Полянов) сътрудническият му колектив, тоест нашата група, все повече се отчуждаваше от списанието. Ние започнахме нов литературен вестник „РЛФ“. В това време Полянов бе в затвора — от октомври до към края на декември 1929 г. Когато излезе на свобода, аз отидох при него в дома му, като му занесох няколко броя от „РЛФ“. Мислех, че ще бъде сърдит, но той взе броевете и каза: „Щом като партията е решила, ще караме две издания. „Наковалня“, както виждате, и без това стана публицистичен орган...“

И като намекна за това, че партийни дейци участвуват в списанието и го пълнят със статии по политически въпроси, той добави: „И при това положение ще го карам — за да има къде да си печатам „червенушките“, — макар че другото съдържание не е от моята област.“ „Червенушки“ той наричаше своите злободневни стихове.)

— Продължихте ли да сътрудничите и след това в „Наковалня“, или не?

— Това беше краят на „Наковалня“ като орган на нашата прогресивна литература, която изцяло се пренесе на страниците на „РЛФ“. Никой от нас вече не печаташе там, с много малки изключения. В първите месеци на 1930 г. „Наковалня“ започна да излиза двуседмично, а после разреди излизането си, от време на време. Неведнъж тия забавяния се обясняваха в следния брой със „семейни и здравословни причини“. Полянов не беше добре. Понякога аз и някои другари от „РЛФ“ го посещавахме, но старото положение, когато той беше център на цяла група млади писатели, по-точно на нашето комунистическо литературно направление, вече не съществуваше...

ГЕОРГИ К. ГЕОРГИЕВ[14]

С Ангел Тодоров се запознах най-напред задочно — по стихотворенията и разказите из работническия живот, печатани в „Наковалня“. Сътрудниците на това списание, които същевременно бяха дейци на работническото движение, включително Ангел Тодоров, бяха жестоко преследвани — арестуваха ги, нанасяха им побоища в полицията — и нужна беше голяма морална смелост и гражданска доблест, за да отстояваш своята така благородна дейност. Също и аз станах сътрудник на списанието и се опознах и сприятелих с тоя още млад пролетарски литературен кръг.

Редакцията на „Наковалня“ се помещаваше в една малка стаичка в бившия дом (от времето преди 9 юни 1923 г., когато е бил разгромен от фашистите — с изпочупени стъкла и разбити врати) на БЗНС, на ул. „Врабча“ — там сега е Народната опера. Стаичката се намираше под едни стълби, няколко стъпала по-ниско от терена. Помещението беше малко, забутано и прихлупено, единственият му прозорец, който гледаше към двора, беше прашен, мътен, премрежен с паяжини. Пред единствената маса, обграден с книги и ръкописи, седеше Полянов. Стаичката беше постоянно задимена — Полянов пушеше много и често пиеше кафе.

Силно се чувствуваше присъствието на Ангел Тодоров в „Наковалня“. Известно време той живееше в дома на Полянов, на бул. „Сливница“, беше един от неговите близки хора, за което ние му завиждахме. Почти във всеки брой на списанието, а то беше седмично, излизаха негови работи — стихотворения, разкази, понякога — рецензии и критики. Ще отбележа една от

неговите рецензии — „Две нови книги“, печатана в брой 107 от 22 декември 1927 г., когато той е едва 21-годишен, а пишеше сериозно, с разбиране и както бихме казали днес — с класово-партиен подход. Разглежданите от него две книги в тая рецензия бяха „Луната и прокурорът“ от Емил Коралов и „Кавалът плаче“ (сбирка с разкази) от Г. Караславов. Оценката му беше строго критична и принципна, тя и сега му прави чест. В същия брой на „Наковалня“ беше отпечатан и моят разказ „Лятна нощ“.

Негови другари бяха сътрудниците на списанието, тогавашните млади писатели комунисти — Христо Радевски, Никола Ланков, Славчо Красински (поет, чиято по-късна съдба беше доста противоречива), Богдан Овесянин, Андрей Каменградов (Манев), Никола Медникаров и др. С радост отбелязвам, че и аз бях един от участниците в тая среда. С всички нас Ангел Тодоров беше всеки ден заедно. Запомнил съм го като добър и отзивчив другар, който много четеше — и художествена литература, особено прогресивната, включително съветската, и марксистко-теоретична.

Помня как при един от честите арести, на които и той, като другите другари, беше подлаган, полицията му нанесе жесток побой. Той се върна при нас със своя обичаен оптимизъм, без да се огъне пред трудностите и терора. Своя оптимизъм той запази и когато го изключиха от университета като един от редакторите на в. „Студентска трибуна“ (по-късно, след дълги истории, бе върнат в университета и през 1930 г. завърши правото). И през студентските си години (1925—1930) той работеше в нашите пролетарски издания като журналист, наред с литературно-творческата си дейност. Той е един от основателите, към края на 1929 г., на в. „Работнически литературен фронт“ („РЛФ“), където също печаташе свои стихотворения и разкази, а и критични и публицистични работи, подписвани с псевдонима му Дамян Калинов, а хумористичните си творби — стихове и фейлетони — с псевдонима Стра Руд (съкращение на друг негов псевдоним — Страшимир Руданов). Тогава сътрудниците на прогресивния вестник, литературен или хумористичен, се броеха на пръсти, така че понякога и той, и някои други пишеха по няколко работи в един и същ брой — и с името си, и с разни измислени имена.

През същите години списание „В кна“, орган на прогресивните украински писатели в Лвов, тогава под властта на фашистския палач Пилсудски, по материали, изпратени му от София, посвети една своя книжка на българската комунистическа лите-

ратура. В книжката е поместен в украински превод и разказъ
„Невяна“ от Ангел Тодоров с негов портрет и животописна бе
лежка. Негови работи бяха превеждани още тогава и в няко
съветски издания.

И сега, половин век след онова далечно време, като че л
виждам младия Ангел Тодоров от времето на „Наковалня“
който смело стоеше на пролетарския литературен фронт с пъл
на всеотдайност.

Шести разговор

СТУДЕНТСКИ ГОДИНИ (1925—1930 г.) В. „СТУДЕНТСКА ТРИБУНА“, В. „ЕДИНСТВО“, В. „НОВИНИ“ ПИСАТЕЛСКА ПАРТИЙНА ОРГАНИЗАЦИЯ

— Нека сега, др. Тодоров, поговорим по-подробно и по-конкретно за самото ви следване в Юридическия факултет. Как протече то, какви бяха тогава условията и атмосферата в университета, къде се водеха занятията?

— Както вече ви казах, през септември 1925 г. станах студент по правото в Софийския университет. Тогава нямаше задочно обучение, но наред с редовното следване в университета, в който започнах моето висше образование, богати и едновременно културни хора бяха създали на акционерни начала така наречения Свободен университет: в него се следваше пак редовно (а не задочно), но — няколко часа всяка вечер. Там се записваха и следваха младежи, които през деня работят, обикновено като чиновници или строителни работници. Дисциплините бяха икономически, готвеха се кадри за нашия стопански живот. Капиталистът си е капиталист, той стои някъде високо в икономическата йерархия и прибира печалбите, много рядко сам участвуваше като ръководител на предприятието, а производството във фабриката или работата в банките (каквито тогава имаше десетки с български и чужди капитали) се управляваше от щаб администратори и чиновници. За Свободния университет беше построено зданието на ъгъла на „Раковска“ и „Граф Игнатиев“ (там сега е Висшият икономически институт „Карл Маркс“). Поради вечерното обучение на студентите в Свободния университет зданието през деня беше свободно, именно там се помещаваше нашият Юридически факултет на Държавния университет, общото университетско здание не стигаше за разните факултети.

— Колко години следвахте в университета? През това време сте били и редактор на в. „Студентска трибуна“.[15] Имахте ли някакви неприятности във връзка с това?

— Курсът на следване беше четиригодишен (осем семестъра), но за мене се оказа петгодишен поради изключването ми от университета като един от редакторите на в. „Студентска

трибуна“, и то през осмия (последния) семестър. Тъкмо бяхме започнали семестъра, това беше през март 1929 г. (след ежегодната февруарска ваканция). Изключването беше в началото завинаги, но след борби и истории стана едногодишно. Тая година (от март до юни 1929 г. и от октомври 1929 г. до февруари 1930 г.), за да оправдая пред баща си моето оставане в София, следвах (и след това не продължих) в посочения Свободен университет. Специалността ми беше — финансови науки. Опознах и тая прослойка от младата българска интелигенция — студентите от Свободния университет. Техните родители нямаха възможност да ги издържат, тогава стипендии имаше двете три в цял факултет, работеха през деня по учрежденията или по постройките, идваха вечер преуморени и просто дремеха на лекциите. И недоспали, и очевидно недояли — с бледни лица, особено момичетата. През март 1930 г. отново преминах в Юридическия факултет, за да го завърша през юни 1930 г.

— Каква беше политическата атмосфера и настроенията сред студентската младеж?

— Тия пет години, 1925—1930, бяха доста тежко време. През пролетта и донякъде през лятото на 1925 г. вилнееше най-кървавият терор, какъвто познава нашата страна — след априлския атентат в черквата „Света Неделя“, наричана още „Свети Крал“, на днешния площад „Ленин“; реакцията масово арестуваше буквално десетки хиляди леви хора, комунисти и единофронтовци-земеделци, пък и анархисти от единофронтовското крило, и ги избиваше. Това не само не намали левия дух сред студентите, а напротив — го засили, младежта се вълнуваше и негодуваше. Имаше студенти реакционери, но те бяха малко (бяха обаче много активни, често — побойници). Тогава още не съществуваше БОНСС, той се създаде към края на моето следване, студентите бяха организирани в така наречените академически дружества, по факултети, и в тях духът беше, общо взето, прогресивен.

— Докога продължи обстановката на терор и репресии?

— Терорът, както се знае, продължи през целия период на фашизма, но все пак през есента на 1925 г. беше отминала вече вълната на масовите убийства и репресии. Още през есента се създадоха нови работнически синдикати, наречени наскоро след това Независими работнически професионални съюзи (НРПС) със свой вестник — „Единство“, в който заработих като млад журналист. Изобщо през всичките мои студентски години участвувах като сътрудник и редактор в нашия прогресивен печат,

тогава наричан пролетарски. В университета комунистическото и антифашисткото движение имаше голямо влияние особено сред студентите юристи и агрономи.

— Как работехте вие, прогресивните студенти, в тези академически дружества, за които споменахте?

— Нашата задача беше да работим в тях със стремеж да завземем ръководствата им. Студентите фашисти участвуваха и в тези дружества, и в своя организация — Национален студентски съюз. В академическото юридическо дружество ние, комсомолците и антифашистите, издигахме преди всичко икономически искания в защита на интересите на студентите — против високите изпитни такси, за помощи за социално слабите студенти, за квартири, за по-евтини цени на учебниците и др. Поставяхме и политически искания — против арестите на студенти, за амнистия, за достъп на съветската юридическа литература у нас. Всичко съветско тогава беше забранено...

— Разкажете за работата си като редактор на в. „Студентска трибуна", за който стана дума по-горе.

— Вестник „Студентска трибуна" е предшественик на сегашната „Студентска трибуна", който излиза от 1927 г. до 25 октомври 1930 г., когато бе спрян от полицията. Бях един от неколцината редактори, главният му кадър бяха студентите юристи. Имаше открито антифашистки характер с много остър език. Когато го спряха, изключиха ни — тримата тогавашни редактори. Декан на Юридическия факултет беше професор Любен Диков, човек на палача Цанков, и като ме извика в деканата, стоше прав зад бюрото си, размахваше последния брой на вестника и крещеше: „Болшевишко издание!" Не си спомням точно какво му отговорих, но не му останах длъжен. Между впрочем това беше първото изключване на студенти по политически причини след април 1925 г. и вдигна голям шум — и у нас, и в чужбина. Печатаха се протести в левите вестници, дори имаше един от работничките във фабриката за автомобили „Ситроен" в Париж (след като са прочели протеста във в. „Юманите"). Това беше, както споменах, през пролетта на 1929 г., когато бях в осмия, последния семестър.

— Кои бяха тогава ваши професори в Юридическия факултет, как се държаха те със студентите и какви бяха политическите им убеждения?

— Нашите професори бяха обществено-известни хора, повечето от тях — в ръководствата на разните буржоазни партии — Йосиф Фаденхехт, Венелин Ганев, Георги Данаилов, Моллов и други. Пренасяха и в лекционната си работа своите политически

навици — заставаха прави зад катедрата, често излизаха на самата площадка (на която беше катедрата), служеха си с жестове, на някои места издигаха глас по-високо от обикновения си тон, обръщението им към нас беше „господа“ (имаше сред нас и студентки, една от тях беше познатата по-късно общественичка Вера Златарева, но само няколко сред стотиците студенти от курса). Само един от нашите професори беше фашист, Диков (след Девети септември беше осъден от Народния съд), но като знаеше нашия общ ляв дух, и той се държеше, така да се каже, прилично, фашизма си проявяваше навън, в политическия живот. Между впрочем именно той ме изключи от университета (за това споменах преди малко), а ме върна следващият декан — Баламезов. Той беше син на публициста и фейлетониста Гаврил Баламезов (Ганчо Немечката, 1857–1897 г.), който с острото си перо е участвувал в борбата против пронемската политика на Стамболов. В дома на Гаврил Баламезов е живял, в Сливен, Полянов като ученик в гимназията, вместо наем е помагал при ученето на уроците на синовете му, един от тях — бъдещия професор, комуто Полянов се обади след моето изключване и това помогна за намаляването на моето наказание на една година.

— Някои по-интересни прояви на професорите спомняте ли си?

— Един от професорите, от руските белоемигранти, беше Демостенов, по политическа икономия, наред с другия професор по същата дисциплина (в друг курс) Данаилов. Докато Данаилов имаше демократични убеждения и не атакуваше, а доста обективно излагаше икономическата теория на марксизма (наред с другите въпроси), Демостенов сред цяла буря от наши реплики се мъчеше да оборва Маркса. „Според Маркс, казваше той, ценността на една стока се определя от труда, но я си представете, че се давите в морето и някой от минаващ кораб ви предлага спасителен пояс — според вложения в него труд ли ще му платите? Или ако умирате от жажда в някоя пустиня и ви предложат чаша вода, няма ли да сте готови да дадете колкото ви искат?“ „Но и в морето, и в пустинята вие сте вън от обществото, а Маркс говори именно за стоката в обществената система“, възразявахме ние...

— В самите аудитории какви бяха настроенията? Упражняваше ли се върху вас, прогресивните студенти, някакъв натиск, преследваха ли ви?

— Изобщо реакцията се мъчеше да всажда навсякъде, включително във висшето образование, фашизма, но много силни

бяха у нас буржоазно-демократичните традиции и тя не успяваше да ги надделее. Терорът се простираше и върху студентството, но — така да се каже — вън от университета. Проявените студенти, активисти на движението, биваха арестувани в домовете им и изобщо другаде, а в самите аудитории ние държахме положението. Лекциите траеха 45 минути, почивките — 15 минути и неведнъж, след като излезеше професорът, някой от нас се качваше на трибуната и щом кажеше „другари", някои по-малодушни студенти се измъкваха, защото знаеха, че накрай може да стане сбиване с фашистите студенти, но повечето оставаха, ръкопляскаха и подкрепяха нашия оратор. „Обявена е гладна стачка в затворите, предлагаме протестна резолюция", викаше той, а някоя студентка вече тръгваше сред колегите и събираше пари, за да бъдат подпомогнати нашите затворени другари. Това приличаше на така наречените в руските университети, преди революцията, студентски „сходки". А и бурни бяха събранията в студентските академически дружества. Така че наред с участието ми в нелегалния комсомол (докато в 1927 г. станах член на партията) в самия университет живеех в приповдигната обществена атмосфера. И все пак главното ми участие в политическия живот беше вън от университета — особено — работата ми в пролетарския печат.

— В какво се изразяваше тази ваша работа? Изобщо какви бяха тогава условията за работа в левия печат, особено за млад човек като вас по това време?

— Сега младият човек мъчно може да заработи във вестник или списание поради конкуренцията от хиляди други младежи, които също мечтаят за журналистическото поприще. Тогава не беше така — буржоазните вестници имаха малък тираж и малочислен щат, а в левия печат не всеки се решаваше да сложи, ако може така да се изразим, главата си в торбата. Това значеше да се обрече на арести и побоища, пък и на глад, тъй като тия вестници често биваха конфискувани, разорявани финансово, а и спирани, наставаха цели месеци безработица за левия журналист. Около редакциите на левите вестници стояха най-нахално цели тумби детективи, неведнъж нахлуваха в редакциите, извършваха истински погроми, биеха още там, арестуваха, а това значеше — нови побоища в полицията, често — интернирвания, а и някои загинаха в полицейските зверилници или от куршум на улицата. Така беше убит моят приятел Павел Поппандов, който работеше в нашите вестници и пишеше стихове в „Наковалня" с малко преиначено име — Павел Помазов, за да избегне, както казваше той, излагащата го частица от

ЧИТАЛНЯ
Библиотека
НБЛИОТЕКА

презимето му „поп“. Затова колкото и да беше масово движението, около нашите редакции имаше нещо като празно пространство, което мнозина избягваха. Спомням си такъв случай — настигнах веднъж на улицата един мой макар и слабо познат писател от „буржоазните“, заговорихме се и незабелязано за него наближихме редакцията на в. „Ехо“[16], където тогава работех. „А сега да влезем в „Ехо“ — предложих му аз малко на шега. Той видимо трепна, извика „не, не, бързам“ и без да каже „довиждане“, се отдели в обратна посока. Това бе забелязано от агентите, които стояха пред редакцията, и един от тях му подвикна: „Защо не влезнеш бе, там дават руски рубли.“ Не му трябваха на човека никакви рубли, той вече тичаше като опарен...

— Вие сте работили и в органа на Независимите работнически професионални съюзи в. „Единство“.[17] Кога и как постъпихте там?

— И така, след като на 1 септември 1925 г., в деня, в който дойдох в София, сутринта бях при Полянов, за което вече разказах, следобеда отидох в редакцията на в. „Единство“ по познатия ми от самия вестник негов адрес. Това беше така наречения „Дом Бабички“ в един пасаж на ъгъла между улиците „Клементина“ (сега „Стамболийски“) и „Цар Самуил“. „Единство“ беше първият наш легален, макар и преследван и в посоченото време единствен вестник след събитията през април същата година; отначало под заглавието му пишеше „независим седмичен синдикален вестник“, скоро стана орган на новосъздадените Независими работнически професионални съюзи (НРПС), с които започна възраждането на движението след страшния погром. Беше започнал да излиза на 9 август. Влязох в редакцията — една-единствена стаичка на втория (надпартерния) етаж с прозорци към пасажа. Сред стаичката — маса, край нея седяха пред ръкописи и шпалти с коректури няколко души, сред тях бяха, както после разбрах, Асен Бояджиев, истинският редактор на вестника, и неговият помощник, само той отбелязан обаче като редактор на вестника (за пред полицията) — Никола Стайков, стар човек с просветнало от побоища лице.

— Как ви посрещнаха в редакцията? Познаваха ли ви вече по име като автор?

— „Аз съм Ангел Т.“ — казах аз, — така, както се бях подписвал под разказите и стиховете си в нашия пролетарски печат преди априлските събития. И за по-голяма точност казах цялото си име и презиме. „А, чели сме те, чели сме те — каза

Асен Бояджиев, който очевидно беше следил нашия ляв литературен печат. — Е, какво има?“ „Нося стихове“ — казах аз. „Стихове ли? — поде той. — Я ги остави за друг път, а сега седни да работиш. . .“

И аз седнах пред масата над куп дописки, които започнах да стилизирам, да редактирам — писани с разни почерци от работници от разни краища, те се нуждаеха понякога дори от ново написване. Ясно беше, че на редакцията са потребни кадри, а такива тогава на нашия фронт се броеха на пръсти. И си мислех, че съм просто помолен да помогна тоя и някой друг ден, а ето че в събота на обед Асен ми даде няколко банкноти — първата ми заплата от журналистическото поприще, което именно така поех, в „Единство“, за да го продължавам вече повече от половин век.

— Имаше ли някакво значение за вас тогава този първи хонорар, или по-точно заплата?

— Трябва да кажа, че нямах особена нужда от вестникарската заплата, която при това беше много скромна и нередовна, защото имах от баща си редовна издръжка. И в „Единство“, и в другите вестници след това, докато свърших университета, работех поради голямата си жажда да бъда в нашия печат, истинска база на нашата пролетарска литература. При това работата в редакциите беше няколко часа на ден, можех едновременно да следвам и да работя.

— А как и кога почнахте работа във в. „Новини“?

— От „Единство“ през януари 1926 г. минах в друга редакция — на в. „Новини“, първия ежедневен вестник на партията след априлските събития. Той излизаше във вече посочената печатница на ул. „Врабча“ (сега „Янко Забунов“) на бай Васил Иванов, дето от декември 1925 г. се печаташе и Поляновата „Наковалня“. В. „Новини“ се задържа почти три години — от 29 януари 1926 до 4 септември 1928 г., когато бе спрян от полицията. През първите две години главен (и истински) редактор беше Йордан Грънчаров, който с псевдонима „Гаврош от фабриката“ пишеше стихове. Заедно с него в единствената редакционна стая работехме още няколко души: Кутьо Панчев (също поет, по едно време издаде сбирка стихове), Христо Радевски, Никола Ланков, литературният критик Петко Буюклиев, в онова време поет с псевдонима Петър Буклин. И — единственият „неписател“, вече към 50-годишният Никола Илиев, другите бяхме 20 — 20 и нещо годишни, Грънчаров — само няколко години по-възрастен от нас. Тук вече не поправях дописки, а редактирах и пишех материали. Включително — хумористични

стихове в редактираната от Радевски еженеделна страница (в самия вестник) „Под прожектора на „Новини“.

— Никола Илиев е по-малко известен партиен деец. Разкажете нещо повече за него.

— Бай Никола Илиев (който почина в затвора в 1928 г. и след смъртта му написахме в негова памет стихотворения в „Новини“, наредени едно под друго, Радевски, Ланков и аз) беше много заслужил партиен деец. В 1920—1921 г. е бил кмет на Ловешката комуна. В редакцията беше администратор, работеше на една отделна маса в същата стая, в която и ние работехме край една дълга маса. Изглежда, че е бил връзка на вестника с нелегалната партия. Беше оригинален човек. Веднъж ние — аз, Ланков, Кутьо Панчев и Радевски — отидохме покъсно от определеното време в редакцията, поради силния дъжд. На другия ден той ни даде по един чадър, които специално бе купил за нас. Много се шегувахме по тоя повод, но в края на месеца той ни удържа цената на чадърите от и без това малките и нередовни заплати. Той беше мой кръстник в партията, Работническата, при нейното основаване в 1927 г., заведе ме в ресторанта, където тя бе образувана.

— Къде се помещаваше по това време клубът на Работническата партия?

— Работническата партия имаше клуб — отначало на улица „Позитано“, а след това — на площада със същото име. Бяхме свикнали нашата групичка писатели комунисти всяка вечер да бъдем най-напред в партийния клуб, след това — в синдикалния, който се създаде в пасажа на „Дом Бабички“, близо до редакцията на „Единство“, а след това отивахме по заведенията, където продължавахме нашите разговори...

— И така продължихте през време на цялото си следване?

— След спирането на „Новини“ се създадоха други наши вестници, където също работех. Сред тях — посочената „Студентска трибуна“... И така — писателство, журналистика и студентствуване чак до 1930 г.

— Би било интересно да разкажете, др. Тодоров, по-подробно за прогресивния литературен фронт през ония години.

— Като говорех за Полянов и за неговото списание „Наковалня“, вече отбелязах, че около това списание и изобщо в нашето пролетарско движение се бе създала нова литературна фаланга, при това — единствени писатели на фронта на партията по онова време след вакуума, който се очерта след априлските събития. За моите другари писатели, с които именно тогава се сдружих, ще разкажа по-подробно, като говоря за

30-те години — именно тогава тоя кръг, значително разширен с редица писатели антифашисти, стана силен факт и фактор в българския литературен живот. Втората половина на 20-те години могат да бъдат наречени за лявата литература преходно време, израстване и създаване на нова генерация писатели комунисти. Особено това може да се каже за Георги Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев, Крум Пенев, Никола Ланков, Кръстьо Белев и неколцина други: определено комунистическо литературно ядро, което по-късно, през 30-те години, стана обединително и основно звено на целия ни антифашистки литературен фронт. Именно в това ядро живеех, участвувах в неговия живот, очертах се като писател комунист.

— В тази фаланга вие по-рано споменахте и Андрей Каменградов-Манев. Какво стана с него по-нататък?

— Имаше такова явление изобщо през фашистките години: докато младият писател е студент, участвува на първата линия на нашата комунистическа литература, но като свърши висшето си образование, обикновено става учител или чиновник някъде в провинцията или даже в София и при тогавашните условия не може да се проявява на левия литературен фронт. Това значи да остане без работа. Поради битови причини и потъване в службата, а и поради нежеланието си да пише в другия, буржоазния печат, изобщо се откъсва от литературата. Такъв е случаят с активния сътрудник на „Наковалня“, който пишеше талантливи и в известен смисъл новаторски стихове, Андрей Каменградов (Манев). През втората половина на 20-те години той издаде и две свои стихосбирки, „Градове“ и „Ветрове“, и изобщо се беше вече очертал като добър пролетарски поет, беше неизменно в нашата среда, но след 1930 г., когато завърши университета и стана учител, напълно се откъсна от нашия поетичен строй. След Девети септември и досега той прави опити да съживи своята муза и сега се виждам с него, но загубеният навик мъчно се възстановява, не можа да заеме място в новия ни литературен живот. А е честен и безспорно даровит човек.

— Други подобни примери бихте ли посочили...

— Бих дал и други примери — с поета Марко Бунин, който е бил сътрудник на Гео-Милевия „Пламък“, даже силно личеше по онова време, високо ценен от Гео Милев, издаде и сбирка — всичко това беше по времето на моите последни гимназиални години във Видин; като дойдох в София, не го видях — беше станал студент в Париж по медицина, по-късно я завърши, стана лекар в провинцията и също така го нямаше в на-

шия литературен строй през следващите години. И друг такъв случай — Станимир Лилянов (1896—1973 г.). Той сътрудничи с разкази в Бакаловото списание „Нов път“ (1923—1925 г.) през моите последни видински гимназиални години, затова не бях го виждал. Издава в 1925 г. повест из работническия живот „Ламя“, малко преди априлските събития. За тая повест Бакалов на няколко пъти пише доста благосклонно. Той пък става адвокат и вече продължава живота си с истинското си име — Стефан Рашенов, но макар че е в София, не идваше сред нас, потънал беше в адвокатската си професия. Напечата няколко работи в „Наковалня“, но ги пращаше по пощата. Полянов каза веднъж, че като бил при свои приятели адвокати, някой му подшушнал, че сред тях е Лилянов, когото Полянов не бил виждал до това време, но Лилянов не му се обадил, а и Полянов, от деликатност, не се обърнал към него. Така той остана в своята анонимност, откъсна се от литературата, макар че е запазил през цялото време на фашизма своите убеждения. И все пак и той, и други писатели, които няколко години са се проявявали на лявото литературно поле, ги нямаше сред нас. Между впрочем веднага след Девети септември при мене, като редактор на „Литературен фронт“, се яви Лилянов, почна отново да сътрудничи на нашия печат, издаде и няколко книги, станахме добри приятели. Все пак дългото откъсване от литературния живот беше оказало своето влияние, той не можа да има ония успехи и качества, които би имал, ако работеше през всичките години.

— Каква беше причината за това откъсване? Играеха ли роля и полицейските преследвания?

— Не искам да обиждам тия от тях, които са живи (а аз дадох само няколко примера, те са не само повече, а са цяла поредица), но истината изисква да кажа: основна причина е тежкото положение на левия литературен фронт, полицейските преследвания. За да не изпадна в натурализъм, няма да разказвам подробности по тия преследвания, на които и аз бях чест обект: арести, побоища в полицейските зимници, нестабилно материално положение в нашите жестоко преследвани и разорявани редакции. Стражарите и агентите биеха безмилостно и варварски, моят гръб след такъв побой в Дирекцията на полицията беше отпечатан в наш вестник. Георги Караславов беше така зле бит, свален на земята, ритан и удрян с тояги... Радевски също беше неведнъж арестуван и пребиван, пък и кой ли не от нашата група. За полицията, а и за някои от фашистите писатели ние бяхме нещо като разбойници, които тряб-

ва да се унищожават. Нужни бяха воля и смелост, за да стоиш при това положение на нашия фронт...

— По това време — 1929 г. — се създава и писателската партийна организация...

— Да, за да завършим тоя разговор, ще ви кажа няколко думи за създаването на писателската партийна организация — през лятото на 1929 г. До това време писателите комунисти, както е още при Полянов и Бакалов и после при Смирненски, са членове на общите партийни организации, имат само сътруднически активи към отделните литературни издания. А ето — ние направихме организация на писателите комунисти. Нямам сведения да е имало такава организация в други страни. Бяхме седмина: Тодор Павлов (главният деец в тая група), Радевски, Ланков, Петко Буюклиев, Амѝ Бакалов (който по-късно се откъсна от движението и заживя в чужбина, чак във Венецуела), Любомир Огнянов-Ризор и аз.

Основното е едно: беше започнал към края на 20-те години нов етап, ленински, в световния и главно в съветския културен живот. Известно е, че Ленин поставя като един от основните въпроси на нашата теория партийността. Именно тая партийност се стремяхме да осъществяваме и с новосъздадената писателска партийна организация, и със започнатия от нас през есента на същата 1929 г. седмичен вестник „Работнически литературен фронт“ (наричан по своите инициали Релеф, отначало го пишехме РеЛеФ).

Така, като активист на организацията и вестника, продължих моята литературна и обществена работа до лятото на 1930 г. А през есента на същата година отидох във Франция, но за това ще разкажа допълнително.

ТОДОР ГЕНОВ

Свързват ме с Ангел Тодоров много спомени — другарски, приятелски и, главно, партийни в продължение на почти петдесет години...

За нашите младежки връзки с него искам да кажа няколко думи. Те се завързаха в навечерието на трийсетте години — в 1926 г., когато в България започваше най-жестокият монархофашистки терор над прогресивните антифашистки и партийни борци и специално над антифашистките писатели и журналисти.

Бях през 1925 година библиотекар в тогавашната журна-

листическа Дирекция на печата, която беше под ведомството на Министерството на външните работи. В България след разгрома на Септемврийското въстание и по-после — след атентата в църквата „Света Неделя“ през 1925 година — се развихри кървав терор, беше забранена Комунистическата партия, бяха спрени всички нейни издания, затворите бяха претъпкани, с присъди и без присъди бяха избивани стотици предани синове на народа и партията. И в същото време се вихреше най-страшната антисъветска кампания, а в България се забраняваше проникването на съветското слово под каквато и да било форма. За него се наказваше със затвори, мъчения и понякога и със смърт...

Такова слово, под формата на съветските вестници, се допускаше само официално за информация на Министерството на външните работи и някои ръководни фашистки и полицейски органи.

Такива взривни и строго поверителни вестници се получаваха и съхраняваха в библиотеката (поверителна) в поменатата от мен Дирекция на печата, в която по някакво стечение на обстоятелствата аз бях назначен през 1924 година, след като бях наскоро пристигнал от Велико Търново, където бях завършил гимназия...

Няма да преповтарям нашироко цитирания от мене вече спомен... Важното е, че още от тези ранни години аз, закърмен с комунистическите идеи, и Ангел Тодоров, вече софийски млад партиен легален журналист, се свързахме с нелегална комунистическа връзка.

Ангел през 1926 година заработи в един от първите, наново разрешени партийни вестници, „Новини“ — легално издание с нелегално ръководство на нелегалната Комунистическа партия и скрити редактори като Тодор Павлов и Енчо Стайков... Фигурираше като негов легален главен редактор мой съученик от детинските ми години в град Елена Йордан Грънчаров.

В един разговор с моя вече приятел Ангел Тодоров споделих какво „съкровище“ имам подръка в библиотеката на Дирекцията на печата — съветското слово... Ангел осъществи връзката с партията и беше решено да започне „кражбата“ на част от това слово и то да премине по партийния канал. Така започна и нашата „кражба“ на това слово, което аз крадях от рафтовете на библиотеката и предавах на Ангел Тодоров.

Срещите ни ставаха в две бозаджийници — едната, наречена „Сурович“, на ъгъла на сегашния бул. „Руски“ и „Раковска“ — тъкмо ъгъла, където днес е голямата книжарница със

съветската литература... Другата „невинна“ бозаджийница се намираше на ул. „Граф Игнатиев“, срещу църквата „Св. Седмочисленици“.

И съветското слово потече към партията, а част от него — и към колоните на партийния вестник „Новини“.

И Ангел Тодоров, и мен за тая „кражба“, ако се разкрие-ше, ни очакваше нелека затворническа и съдебна съдба. Но Ангел Тодоров, партийната връзка, успя да прикрие с младежко изкуство, дължимо на партийната му преданост и начева-щата с добра закалка негова конспиративно-партийна дейност.

Разбира се, след известно време, когато моите партийни литературни връзки също се разшириха и в други области, и глав-но към нашия партиен литературен вестник „Ведрина“, под редакцията на Антон Страшимиров, където също „изтичаха“ секретни съветски информации и редица мои лични статии в защита на съветската култура и литература, подписвани с псев-донима Меруда Хорели, полицията „подуши“ главния крадец... Но. с помощта на другари, аз успях да избягам зад граница, преди тя да успее да ме арестува и разкрие някои от тези ка-нали. В това число — и канала Ангел Тодоров...

Вече половин век почти, а тая ми другарска и приятелска връзка с Ангел Тодоров е така здрава и непокътната в душата ми, а вярвам и в неговата — както тя се завърза в нашите младежки години.

Седми разговор

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ ВЪВ ФРАНЦИЯ (СЕПТЕМВРИ 1930 г. – КРАЯТ НА 1931 г.). ВРЪЩАНЕ В БЪЛГАРИЯ

— Как се развиха събитията след завършването на Юридическия факултет? Прибрахте ли се в родния си град? И как стана така (като знаем от биографията ви), че сте отишли на специализация във Франция? Защо не се отдадохте веднага на любимото ви журналистическо и литературно поприще?

— Намерението ми беше, като свърших правото и като прекарам лятото във Видин (главно в нашето лозе), да се установя като журналист в София в нашия прогресивен печат. Слязох на видинската гара и тръгнах за вкъщи с куфарчето в ръка, но скоро тичешком ме настигна един полицейски агент, който пет години преди това беше мой съученик в гимназията. „Къде отиваш бе — каза ми той, — заради тебе ще ме уволнят, имам заповед да те отведа в Окръжното (полицейско) управление.“ Получила се телеграма от Софийската дирекция на полицията: „Комунистът Ангел Тодоров пристига във Видин“, с обозначение на часа на пристигането ми — очевидно съм бил проследен на софийската гара (предишната вечер, пътувах през нощта). Агентът ме чакал на гарата, но в калабалъка ме изпуснал. Отидохме в управлението, право при окръжния управител. Той по-рано е бил учител, колега на баща ми, когото сега бе извикал, и на чашка кафе разговаряха. „Ето го твоя хубостник — каза управителят, като ме въведоха при него. — Ти си уважаван човек, а той тръгнал с разбойниците да сваля държавата.“ И се обърна към мене със съвети — да се оправям, защото попадна ли му втори път, няма да вика баща ми, а направо ще ме хвърли в кауша. „Засега само те предупреждавам — да не смееш да развиваш в града комунистическа дейност, ти си под наблюдение.“ По пътя за вкъщи баща ми загрижено мълчеше, но когато вече се прибрахме, не каза нищо на другите. А като обядвахме, ми каза: „Продадох нивата при ореха (до лозето), за да те пратим във Франция, трябва да знаеш език. Пък и да се отдалечиш малко от полицията, че ще вземат да те пребият някоя вечер...“

— И така, вие заминахте за Франция? В какво се състоеше вашата специализация и колко време прекарахте там?

— След като прекарах лятото във Видин, в началото на септември заминах за Париж. С параход — до Виена, където ме чакаше мой пръв братовчед, който беше там студент, и с него походихме из града няколко часа. От Виена — с влак през Швейцария за Франция. От прозореца на вагона се възхищавах на озарените от слънцето снежни склонове на Алпите. И след път в продължение на повече от едно денонощие пристигнах в „града на светлината", както Асен Златаров беше нарекъл френската столица...

— Знаехте ли френски език, или там го изучихте?

— Шест години (последният клас на прогимназията и петте гимназиални) бях учил по няколко часа седмично френски език, така че вече се оправях с него. Бях чел немалко книги от френски писатели и в оригинал, и в превод, обичах от най-ранните си години поезията на Вийон, Юго, Мюсе, Виньи, Ламартин, Аполинер и редица други. Добре знаех, че трудещите се във Франция живеят зле, в проклетата капиталистическа система, но че все пак страната е, общо взето, демократична, при това с голяма култура — и стара, и съвременна. Погледът ми беше насочен към писателите, свързани с Комунистическата партия: Анатол Франс (вече починал), Ромен Ролан и Анри Барбюс, към поетите комунисти Арагон и Елюар...

— Каква беше целта на вашата специализация във Франция?

— Записах се в Сорбоната (френския главен университет) — в курса по гражданско право: специализация в продължение на една година, но престоях малко повече, до края на 1931 г., за да защитя специализантската си работа.

— Чувствуваше ли се и там, сред студентите във Франция, влиянието на Комунистическата партия?

— И там комунистическото влияние сред студентите беше голямо, съществуваше активен комсомол, ставаха бурни събрания в самите лекционни зали (по време на 15-те минути между лекциите). Разбира се, включих се в тая активна комунистическа среда сред моите нови приятели — френските студенти и студентки, участвувах в техни екскурзии, които често се превръщаха в наши събрания сред природата...

— Имаше ли там българи и защо бяха те във Франция?

— Разбира се, животът ми във Франция протичаше главно сред българите — емигранти и студенти, а те бяха няколко хиляди. Имаха свой ресторант, своя партийна организация, на коя-

то станах член, а тъй като организацията беше едновременно и към Френската комунистическа партия, считах се и за неин член и често бях на големите митинги на партията — и на открито, и в някои големи зали. Един от тия митинги беше посветен на солидарността на френските работници с българските антифашисти, против терора в България, и се председателствуваше от Анри Барбюс.

— Какви бяха впечатленията ви от него?

— Никога няма да забравя тая моя среща с големия френски писател, макар че той беше на трибуната, на сцената, а аз — сред народа в залата. Бях чел вече книгата му „Огънят", името му гърмеше по Европа и света. Виждах го, слушах го, като говореше на посочения митинг — висок, със слабо, но силно изразително лице, с глас, в който се чувствуваше силно вълнение. „Българският народ — каза той — винаги ще има симпатиите на цялото човечество, защото е народ героичен, с голяма култура, с голямо бъдеще..." След него говориха Морис Торез, в онова време генерален секретар на партията, и други, а Пол Елюар с голям и дълбок патос прочете едно стихотворение за България.

— Друг път виждали ли сте Елюар?

— Видях го след дълги години, вече в социалистическа България, където беше дошъл, за да се запознае (с подстрочници, тоест с прозаични преводи под всеки стих) с поезията на Ботев, която той по-късно преведе. Питах го за стихотворението му за България от оня митинг в Париж — каза ми, че го е написал набърже, докато е слушал, седнал в президиума, ораторите, листа дал още там на някакъв редактор и не си спомня дали е отпечатано след това. Много жалко — ако беше намерено, би било от голямо значение за нас, да бъде възпята българската борба против фашизма от такъв световен поет.

— Вие имате и стихотворение, посветено на Елюар...

— В по-късни години, след смъртта на Елюар, написах в негова памет една неголяма поема, отпечатана в едно списание (забравих в кое) и след това в моята стихосбирка „Сред народа" (1966 г.). В нея, като говорех за парижкия митинг, казвах между другото:

А след Барбюс там момък се изправи,
висок и строен, като бог античен,
и с глас и строг, и бодро-симпатичен,
той жертвите фашистки в стих прослави...

...И ето, видният поет французин
дойде у нас... От самолета слезе,
над него ореол, до него — муза,
прославената, вечната Поезия.
... Той бе сред нас през вечерите, дългите
със стих и реч за вечното в живота
и за ония съкровени дълбеи,
с които Ботев времето жигоса.
Да, Ботев! Той за Ботев беше тука,
с подстрочник го превеждаше на френски —
и търсеше дъха на наша бука,
и взираше се в българските фрески...
Да, Ботев! Вред, където ври борбата!
Да, Ботев! Дето вятър кърши клони
и на венец там сабята ги свива...

— Кои бяха тогава българите в Париж?

— Вече казах: студенти и емигранти. Само няколко години преди това в Париж е бил като емигрант Николай Хрелков, за живота му във Франция научих много неща. През моето „френско време“ там беше Марко Бунин, за когото вече ви говорих. Идваше сред емигрантите и левите студенти българи, но не пишеше отдавна. По мое настояване написа нови стихове, които аз изпратих в София на Христо Радевски и той ги отпечата в „Релеф“. Но, женен за французойка, той не беше много сред нас и поетичната му муза не се възкреси.

— С кои от българите там бяхте по-близък?

— Сред българските емигранти особено личаха двама — Борис Милев, известен комунист литератор, с псевдоним Огин, и Стефан Христов, с бурна нелегална биография в България. С тях особено много се сдружих. Сред другите българи емигранти — Иван Дюлгеров (почина преди няколко години), Иван Маринski, който по-късно, след връщането си в България, в затвора е превел ръкописно романа на Островски „Как се каляваше стоманата“, и тоя превод тръгна в преписи и по затворите, и вън от тях. Също — Иван Попов, по-късно в България дългогодишен журналист.

— Докога бяхте в Париж? Посетихте ли след това и други градове? Къде завършихте специализацията си?

— Не стоях докрай в Париж, по едно време се преместих в университета в град Дижон, столица през средните векове на кралство Бургундия, от онова време е и университетът му. Причината на моето преместване беше тая, че в Париж се

искаше моята дипломна работа (за българския облигационен договор), цяла книга, да я представя напечатана, а за това средства нямах, докато в Дижон я приеха в машинописен препис (в три екземпляра).

— Как протече самата защита на вашата специализантска работа?

— Настана денят на защитата, професорите бяха в черни тоги. „Моят" професор, казваше се Анри Дюверси, с когото бях във връзка по моята работа, произнесе слово, като започна с уважението си към българската юридическа наука, с която, макар и откъслечно, е успял да се запознае. „Още през миналия век — каза той — българите, за които знаехме от филипиките на Виктор Юго против техните поробители, са приели конституция напълно във френски дух, демократична и либерална. Имам превода ѝ, направил ми е огромно впечатление един неин член, уникален в света: „Всеки роб, който стъпи на българска земя, става свободен." След това доста подробно направи анализ на моята работа, изказаха се и други, и получих званието „специализант по облигационно право".

— Какви бяха впечатленията ви от град Дижон?

— Дижон беше интересен град, старинен, с калдъръмени улици, със замъци и кули, с къщи с дворове с високи дървени врати. За да влезеш, дърпаш отвън едно въженце, отвътре голям звънец, подобен на нашите овчарски хлопатари, издрънква и тогава ти отварят. Около града — лозя. Малък град, но имаше театър, където бях често, и два ежедневни вестника. Там българските студенти бяха само неколцина, така че бях постоянно сред мои нови френски приятели, сред тях също така мнозина комсомолци и комунисти.

— Какви връзки поддържахте от Франция с другарите си писатели в България? Пишехте ли им и те обаждаха ли ви се?

— Естествено аз не прекъсвах връзките си с моите приятели писатели от „Релеф", изпращах им някои материали, които се печатаха в „Релеф", пишех им писма, а и те ми пишеха. Спомням си например едно дълго писмо, десетина ръкописни страници, от Христо Радевски, в което той ми описваше подробно положението на левия литературен фронт. Жалко, че това писмо, като много други писма и ръкописи от онова време, пропадна при някои от редицата обиски в следващите години в София, на които бях подлаган от полицията. Дойдат в бедната ми писателска стаичка няколко агенти, винаги придружени от униформен полицай, крещят и викат, аз стоя в единия ъгъл на стаята и ги гледам презрително, а те

разхвърлят по земята книги и ръкописи, ровят в дюшеците и възглавниците, дирят особено нелегални материали и накрай задигат безразборно всичко и го отнасят с камиона, с който са дошли... Никола Ланков ми изпрати във Франция първата си стихосбирка — „Подем“, на нея е отбелязано, че е излязла в 1932 г., така се пишеше по тогавашните книги — следващата година, за да се продава и тогава като нова, но тя излезе през 1931 г. „Изпращам ти сбирката си, която може би не трябваше да излезе“, пишеше ми той, явно още неуверен в своите сили и успехи.

— Кога се върнахте в България? През къде минахте този път?

— Върнах се в България в началото на 1932 г., като си взех от железопътната агенция „Кук“ (частна) обиколен билет— за цяла седмица. Имах право на три престоя — в Женева, Венеция и Загреб. Навсякъде ме чакаше човек от агенцията, на висок прът държеше табела с буквите „Кук“, така го намирах, той ме водеше по музеи, вечер — в театри и другаде. Но във Венеция имах и други придружители — няколко италиански младежи, студенти във Франция, които се връщаха за новогодишния празник в своята родина, по-точно — във Венеция. Интересно беше запознаването ми с тях. Бяха с черни ризи, което значеше, че са членове на Мусолиновата младежка организация. Попаднах с тях в едно купе, те ме заприказваха, аз им заявих, че не желая да говоря с тях. „Защо?“ — попитаха те. „Защото сте фашисти, а аз съм комунист.“ „Никакви фашисти не сме — казаха те, — тая риза за нас е задължителна, на комунизма гледаме със симпатия.“ Когато слязохме с тях във Венеция, те, макар че ме чакаше човекът от „Кук“, ме поканиха на гости в дома на едного от тях. Събраха се там и те, и техни роднини, всичките прогресивни хора, и до късно ядохме, пихме и говорихме. На другия ден обикаляхме с гондола по венецианските канали, видяхме прочутата черква „Свети Марко“, Моста на въздишките между затвора и съда, по който е бил прекаран Казанова, и други забележителности на града. Накрай се разцелувахме и си пожелахме успехи на комунизма и в България, и в Италия... И — след Загреб, където побродих само с моя придружител от „Кук“ — сутринта на Нова година (1932) бях вече в София. В това време тук се бяха преместили моите родители, вече пенсионери...

— След връщането ви в София вие сигурно веднага влязохте във връзка с другарите си?

— Да, веднага отидох в редакцията на нашия партиен ежедневник „Ехо“, главен редактор му беше Жак Натан, печаташе се в печатница „Камбана“ на ул. „Хр. Белчев“ (сега „Г. Генов“), близо до ул. „Солунска“ (сега „Коларов“). Там заварих моите приятели от „Релеф“, който се печаташе в една близка печатница, на ул. „Кърниградска“, на ъгъла с „Витошка“ (тогава „Царица Йоанна“). Сред другите там заварих и видях за първи път (беше се върнал предната година от емиграция) Александър Жендов. Той тогава редактираше хумористичното списание „Жупел“[18] и тъй като знаеше моите проявления в хумора, покани ме, още при това запознаване, да идем с него до дома му в Ючбунар, където ми даде течението на излезлите до това време броеве на „Жупел“... Веднага, още при това мое идване в София, бях включен в редакционния колектив на „Ехо“ и едновременно с това, нещатно, участвувах в работата на „Релеф“. От „Ехо“ преминах на редакционна работа (и едновременно бях отговорен редактор за пред полицията) във в. „Поглед“[19] — седмичен илюстрован вестник с главна задача — пропагандата на Съветския съюз. По-късно, както вече ви разказах в моя спомен за Г. Бакалов, преминах на работа в неговото списание „Звезда“[20]... И така нататък, в едно или друго наше издание, до 1936 г., когато окончателно беше спрян целият наш (ръководен от нелегалната партия) печат. В друг разговор ще разкажа подробно за работата си в тези издания.

— Получавахте ли някаква заплата за работата си в тези издания? А хонорари плащаха ли ви за вашите материали?

— Макар и слабо и нередовно, особено при конфискация и провали, все пак от 1925 до 1936 г. получавах едно или друго възнаграждение от работата ми в посочените издания (не и хонорари — те в нашите леви издания почти не съществуваха, освен някои редки изключения).

СТЕФАН ХРИСТОВ[21]

Работниците българи, работещи в различни парижки предприятия, все по-често започнаха да се оплакват от уволнения, намаления на заплатата, съкращаване на работната седмица. Икономическата криза бе обхванала вече нашироко и надълбоко и френската икономика.

Кризата вилнееше и в България. Секна прииждането на

нови икономически емигранти и студенти в Париж. Нашата партийна група (на политическите емигранти) се увеличаваше с необхванатите дотогава от нас български работници и студенти.

През тези дни на 1930 година в Париж пристигна да продължи образованието си младият български писател и поет Ангел Тодоров. Запомнил съм това, защото през това време други не бяха дошли и защото пристигането му сред нас внесе оживление.

Той идваше направо от предните редици на борбата, която легално (при големи преследвания и терор) водеше Работническата партия.

По случай неговото пристигане устроихме събрание, на което той разказа за борбите на българската работническа класа и на българската народна интелигенция. Той говори за тази борба интересно, емоционално — и събранието го изслуша с вълнение. Картината, която той нарисува — на стачки, демонстрации, бурни събрания — се отпечата в съзнанието и в душите на другарите, които кой повече, кой по-малко време бяха откъснати от родината.

Провежданите от партийната група събрания и акции повдигаха борческия дух на другарите, въоръжаваха ги със знания и ентусиазъм за участие в бъдещите борби на класата.

*

Вече трета зима живеех в Париж. Парижката зима — зима ли е? Завали сняг и веднага се топи. Бях зажаднял за истинска, нашенска зима. Да навали обилен сняг, всичко да покрие... Да минавам под дърветата, а върху ми да се изсипе натрупаният по клоните пухкав сняг.

...За да спре подема на революционната вълна (в България), фашистката диктатура засили терора срещу легалните организации на работническата класа, като забраняваше или разтуряше събранията на организациите, преследваше, арестуваше и подлагаше на жесток терор дейците на работническото движение. С особено настървение преследваше нелегалните дейци на партията и комсомола.

...Получихме (в Париж) писмо от Задграничното бюро на ЦК на БКП... Задграничното бюро предлагаше политическите емигранти, живеещи в Париж, които нямаха присъди или които са амнистирани, да се завърнат в страната... Изявиха

готовност да се завърнат Борис Милев, който живееше в Париж нелегално след завръщането си от Белгия, където беше експулсиран, и Иван Дюлгеров. А също и аз.

Заминаването уж държахме в тайна, но много другари узнаха за него. Узнал бе и Ангел Тодоров, който не много отдавна бе дошъл от България и следваше в Парижкия университет право.

— Разбрах, че заминаваш за родината. Ела довечера в квартирата ми на гости да отбележим раздялата. Решил съм и аз да напусна Париж. Ще замина за Дижон, там ще продължа следването, а то тук съм все сред българските другари. Няма да мога да науча френски език.

Вечерта отидох в квартирата на Ангел. Там заварих още двама другари. Единият беше Валентин Веляотс, а кой беше другият, съм забравил. На скромна закуска с чаша „Бордо" и със задушевни приказки за това, което е било, и за това, което ще бъде, отбелязахме раздялата...

След година и половина се срещнахме с Ангел Тодоров в София. Беше ми много приятно да узная, че освен активен сътрудник на нашите вестници и списания той бе и активен деец на Работническата партия. Много често съм го виждал на уличните акции, които устройваше партията, и съм го чувал как гръмогласно викаше:

— Долу фашистката диктатура!

Осми разговор

1932–1939 г. ГЕОРГИ БАКАЛОВ. СПИСАНИЕ „ЗВЕЗДА“

— Др. Тодоров, както стана ясно от предишния ни разговор, в началото на 1932 г. вие сте се завърнали отново в България. Това е интересен момент във вашия живот, защото предстои да определите по-нататъшната си дейност — като юрист или като партиен журналист и писател. От друга страна, по това време, до превратa през 1934 г., съществува легалната Работническа партия при жестоки преследвания, излизат и някои прогресивни литературни издания. Същата година (1932) в България се завръща от емигрантство големият наш литературен критик и партиен деец Георги Бакалов. Както е добре известно, вие сте били един от най-близките му сътрудници. Как стана това и как започнахте новия период във вашия живот и дейност?

— Да, върнах се в България в началото на 1932 г. Продължих моята журналистическа работа — този път в новия наш ежедневен партиен вестник „Ехо“. Едновременно с това се записах като стажант-адвокат при софийския адвокат, мой съгражданин от Видин, участник във Витошката партийна конференция, Александър Панов. Той беше известен адвокат, с много работа, с кантора на ул. „Леге“, но аз отивах в кантората му само от време на време, много рядко отивах и в съдилищата — изобщо стажантството ми беше само начин да се представям пред властите като човек с професия (работата в нашите преследвани леви вестници не беше, така да се каже, узаконена). „Ехо“ и другите наши леви вестници бяха спрени от 19-майската власт в 1934 г., но и след това, макар и при силна цензура, продължиха да излизат наши вестници, в които работех.

— За тези вестници и за работата ви като юрист ще поговорим по-късно. Сега ще ви помоля да се спрем по-подробно на въпроса за вашите връзки и съвместна дейност с Георги

Бакалов. Вие сте изпитвали безспорно силно влияние от неговата личност и идеи. Но до каква степен може да се смята, че той е играл роля във вашия живот и творчество? Изяснете този въпрос, защото съм чел на много места, че вие едва ли не сте се оформили като творец под негово влияние...

— Действително в някои статии и спомени около мои годишнини, като са имали предвид голямата ми близост с Бакалов и това, че той е една от големите фигури в нашето литературно и общокултурно движение, е изказвана мисъл, като че ли съм израснал идейно и литературно под неговото влияние. За известно влияние, особено по начина на живот (трудолюбие, системна работа и пр.) може да се говори, всяка голяма личност влияе на по-младите хора, но не и за моето идейно, литературно-комунистическо оформяне. Когато Бакалов през 1932 г. дойде в София, аз бях 26-годишен и вече от седем години (от идването ми в София в 1925 г.) бях един от активистите на нашата комунистическа литература (без да говоря за моите комсомолски години във Видин преди това). Участвувах в самото работническо движение (партийно и синдикално), четях усилено марксистка теоретична литература, живеех в атмосферата на съветската и на българската социалистическа литература, работех в нашите пролетарски редакции. С присъщата на младостта самонадеяност нашето комунистическо литературно поколение гледаше с известни резерви на по-старите литературни дейци от нашето социалистическо направление, особено Полянов и Бакалов. Бакалов беше известен като всежизнен пропагандатор на Плехановата естетика, която точно в ония години, от днешна гледна точка правилно, но малко пресилено, бе силно атакувана, считана за обективистична, а ние се насочвахме, изцяло възприемахме новия тогавашен етап (особено в началото на 30-те години) на ленинизирането на културния фронт, особено по линията на отсъствуващата у Плеханов ленинска партийност в изкуството. Докато Полянов се противопостави на тоя курс, за което бе изключен от партията и бе върнат в нея едва след Девети септември, Бакалов се присъедини към новия етап и дори написа книга, критикуваща Плехановите литературни възгледи („Против меншевизма в литературоведението“, 1934 г., с указателното подзаглавие: „Критика и самокритика“).[22] И все пак ние се смятахме за авангарда на ленинизирането на нашата прогресивна литература, като, така да се каже, „приемахме“ Бакалов.

Това обаче са нюанси в литературния живот, а основното

беше, че Бакалов, чието име и творчество знаехме от юношески години, дойде в България със своя огромен престиж. Не случайно другарят Т. Живков през нашите нови години го постави в поредицата на тримата гиганти, както той се изрази, на нашата марксистка литературна критика. — Благоев, Бакалов и Т. Павлов.

— Посещавахте ли Бакалов в дома му? Къде живееше той, при какви условия?

— На първо време, след като дойде от Съветския съюз през посочената 1932 г., той живееше в „Долни Лозенец", до горичката след трамвайното колело (сега площад „Йорданка Николова"), на ул. „Дъбова" 1 (днес ул. „Кр. Сарафов"), в дома на артистката Марта Попова, сестра на жена му Стефана Попова-Бакалова. Това беше една широка стая, разделена със завеса на две — едната половина беше спалня, негова и на семейството му (той, Стефана и дъщеря им Лора), а другата — негов „кабинет". После се премести по-наблизо, на ул. „Паскал Паскалев" (сега ул. „Христо Смирненски"). Тук вече той имаше две стаи — една на първия етаж и една на втория, в която работеше пред едно широко бюро. Тая стая беше „оригинална" — нямаше дупка за комин, била е предназначена, изглежда, за килер, та Бакалов в най-голяма зима стоеше без печка. Заварвах го обвит в балтони и одеяла, но винаги пред бюрото си и винаги бодър, шеговит. „Лошото е — казваше той, — че е неудобно да се пише с ръкавици, но това има и добра страна: тъй като при четенето ръката не се мърда, студът ме кара постоянно да пиша — ще видиш колко работи ще напиша тая зима." (В ония години писателите изобщо пишеха на ръка, пишещата машинка не беше влязла в техния бит и практика.) За щастие, той скоро се пресели — и остана там до смъртта си — пак в същия квартал „Долни Лозенец", на ул. „Добри Войников" 27. Тук имаше стая за семейството, кухня и негова стая, дето бяха и бюрото, и леглото му (един железен креват).

— Как стана вашето запознаване и как започнахте работа в неговите издания?

— В онова време, до превратa в 1934 г., както знаете, съществуваше легалната, макар и жестоко преследвана, Работническа партия, със своя клуб, но Бакалов там рядко идваше, нямаше го и в заведенията, които ние посещавахме. Затова, след като той се завърна и знаехме, че е вече в София, не веднага се видях с него. Един ден, наскоро след идването му, ми съобщиха, че трябва да отида по партийна задача при Бака-

лов, дадоха ми и адреса му (на посочената ул. „Дъбова“). Влязох при него, като малко се изненадах от невисокия му ръст, все си мислим за големите хора, че са високи и едри. Посрещна ме, както се казва, радушно и от дума на дума (живо-здраво) ми съобщи за какво ме вика. „Натоварен съм от партията — каза ми той — да започна ново списание, то ще бъде литературно и едновременно ще има ролята на партиен теоретичен орган. Реши се ти да му бъдеш отговорен редактор и едновременно — уредник. Тук не може, като в другите наши издания, да се слага за отговорен редактор човек съвсем от народа, работник или някой друг, за такова издание като нашето е нужна писателска фирма, иначе няма да се възприеме от полицията и другите фактори. А на мене, като доскорошен емигрант, няма да позволят да издавам списание, веднага ще го спрат.

— Как започнахте работата си в сп. „Звезда“ и какви бяха задълженията ви?

— Сп. „Звезда“ се появи и излизаше до превратата през 1934 г. (който спря всички наши издания). Аз бях отговорен редактор на това основно тогава издание на партията с отбелязване на това мое качество във всяка книжка — това звучеше, както казва Горки за човека, гордо, днес младеж на такава възраст не може и да мечтае за такова нещо, но в ония години това имаше и обратна страна — чести извиквания във фамозното бюро „Преса“ в Дирекцията на полицията, дето отиваш с призовка уж за справка, а не знаеш дали ще се върнеш вкъщи, или направо от това „бюро“ ще те пратят в затвора по някой член на кървавия ЗЗД. На няколко пъти ми бяха правени през това време щателни обиски, по цели часове, обръщаха стаята ми наопаки, като веднъж дори разковаха дъски от пода — да дирят дали нямам скривалище за някакви директиви или други връзки с нелегалната Комунистическа партия, и през цялото време — викове, псувни, и ти стоиш в един ъгъл на стаята и си мислиш само за едно — дано да не те откарат с камионетката заедно със задигнатите книги и ръкописи... И грубо следене от агенти, по някой път просто зад гърба ти, и тоя път си мислиш — дали няма да ти теглят куршума, както ставаше с някои други редактори... И все пак работата вървеше, списанието излизаше (с някои конфискувани броеве)... и аз всеки понеделник следобед бях при Бакалов, за да получавам приготвените от него материали, тъй като, ясно е, той беше истинският редактор.

— А чисто технически задължения имахте ли и като уредник на списанието?

— Моята работа не беше само да отговарям пред полицията, а, както казах, бях уредник на списанието. С материалите отивах в печатницата, дето, в един неин ъгъл, имах моя маса, това беше редакционното „помещение". Давах материалите на печатарите, връзвах книжките (термин, който означава и сега подреждането на материала при неговото печатане), вършех и коректурата... Мнозина знаеха реалното редакторство от страна на Бакалов и му носеха направо материали, при това в колегията на списанието активно участвуваха Христо Радевски, икономистът Жак Натан, по-късно Иван Стефанов и др. (без да е отбелязвана колегията в списанието). Бакалов получаваше материали и по нелегална партийна линия, но и при мене идваха сътрудници в печатницата, дето имах два пъти седмично определени часове. Спомням си — веднъж при мене в печатницата дойде известният историк на Възраждането Димитър Страшимиров[23] (друг път не съм го виждал). В такова издание, пряко комунистическо, той не можеше да сътрудничи, но се отби просто така, на разговорка (и това беше симптоматично в онния години, когато повечето буржоазни литератори гледаха на нас като на дамгосани и просто ни отбягваха). Можете да си представите как ми растяха ушите, когато Д. Страшимиров ми каза: „Радвам се, господин Тодоров, че имате такъв сътрудник като Георги Бакалов, историческият му талант е безспорен." Имаше предвид някои работи на Бакалов в списанието по Възраждането...

— А след като списанието беше спряно след 19 май 1934 г., какви отношения поддържахте с Бакалов?

— През януари 1935 г. Бакалов започна ново списание — „Нова литература",[24] което излиза около една година, до спирането му от полицията, но там аз вече не работех, други му бяха помощниците и отговорниците, само сътрудничех със стихове и статии. След „Нова литература" започна да излиза през 1936 г. сп. „Мисъл".[25] То имаше главно обществено-политически характер и негов редактор не беше вече Г. Бакалов (макар че и това редакторство му се приписва по погрешка в някои библиографии и статии). Реалният редактор на „Мисъл" (където Бакалов беше сътрудник) беше журналистът комунист, наш близък приятел, Цветан Драгнев. Той почина преди няколко години.

Но и след „Звезда" продължих често да посещавам Бакалов, вече помагах на работата му по някои книги, които той

издаваше. Имахме и едно общо издание — сбирката стихове от Николай Некрасов „Мъст и печал“. Това бяха Бакалови и мои преводи на стихове от Некрасов, двамата бяхме отбелязани на самата книга и като редактори на това издание. И изобщо — често се виждах с Бакалов, той към мене имаше постоянна симпатия, за моя гордост написа за мене рецензии с добра оценка на моята поезия.

— Разкажете нещо за литературната атмосфера около Бакалов, за неговия начин на работа, за отношенията му към вас, по-младите писатели...

— Бакалов просто живееше с прогресивната художествена литература. Той изтъкваше често, че най-голям гений на съвременната художествена литература е Максим Горки (който тогава беше още жив). Разказваше ни с огорчение своя „инцидент“ с него. В Москва Бакалов съдействувал да бъде преведена и издадена на руски книгата на Алеко Константинов „Бай Ганьо“, като също, доколкото си спомням, написал предговор на това издание. В своя статия Горки между другото засегнал въпроса за преводите на художествени произведения и изказал мнение, че книгата „Бай Ганьо“ не трябвало да бъде издавана, тая книга според него не била добра, представлявала сбор от анекдоти. Бакалов, живо засегнат, написал в приятелски тон отворено писмо до Горки, като изтъквал значението на Алеко-Константиновото произведение. Писмото му обаче не било напечатано, редакторите били съгласни с Горки, а не с Бакалов. „Е, нищо — казваше примирително Бакалов, — въпреки това Алексей Максимович е гений, нова епоха в световната литература.“

Той живееше активно, с цялата си душа, в нашето прогресивно литературно движение. Не пропущаше събрание на наши прогресивни литератори, на което да не присъствува (тия събрания, разбира се, не бяха толкова чести, както сега). Веднъж се бяхме събрали в дома на Андрей Гуляшки да разгледаме една негова наскоро излязла белетристична книга, която беше събудила някои спорове. Бакалов беше също поканен, но мина доста време и все още го нямаше. Тия събрания, макар и литературни, ставаха по всичките правила на конспирацията и с предпазване да не бъде проследен някой от другарите, тъй като „разкриването“ на събранието би означавало най-малкото влачене няколко денонощия по участъците и сигурен бой. Бакаловото закъснение ни обезпокои — да не би да е бил проследен и арестуван. Най-после Вежинов и Мартинов настояха да почнем и без него — и ето че в това време долетя Бакалов,

целият запъхтян. Оказа се, че в дома му бил пристигнал един от цензорите с ръкопис на наскоро дадена в цензурата Бакалова книга. На цензора се сторило трудно да чете сам ръкописа и намислил да иде при Бакалов, който да му го прочете на глас, за по-лесно. „Това добре — разказваше Бакалов, — тъй като при четенето пропущах точно тия места, които той би задраскал, но за събранието закъснях." Не смеел да каже на цензора да дойде друг път, тъй като за нас цензорите и агентите бяха „адекватни" и Бакалов се плашел да не би цензорът да тръгне тайничко след него...

— Поддържахте ли връзки с Бакалов до смъртта му през 1939 г.?

— Да, поддържах. В началото на юли 1939 г. отидох един предобед при Бакалов. Няколко дни не бях го виждал, той ми се оплака, че през това време и други наши писатели не са се отбивали при него. И както говореше меко, изведнъж тропна с юмрук по масата и извика: „Не разбирате ли, че точно сега трябва да бъдем най-активни!" После отидохме с него в близката пощенска станция, където той предаде няколко пакета с книги за страната. Беше като винаги здрав и бодър, цялото време говореше най-оживено — ставаше дума за тогавашни литературни и обществени прояви и спорове на наши прогресивни писатели. Пред станцията се разделихме, той си тръгна за вкъщи. След като се бях отдалечил от него на двайсетина крачки, той ме извика. „Знаеш ли — каза ми той, — получих екземпляр от „Историята на болшевишката партия", аз я чета, като я свърша, ще ти я дам веднага." Това са последните думи, които чух от Бакалов — думи-завет, думи за КПСС.

На другия ден научих с изненада, че Бакалов, след като сме се разделили, се отбил в една бозаджийница, изпил една студена боза и като се върнал вкъщи, легнал тежко болен: той си имаше отдавна една тежка стомашна болест, студената боза я подновила. В течение на десетина дни ние, неговите приятели, се интересувахме за здравето му. Беше си вкъщи, но не пускаха да се влиза при него, питахме от вратата как е. Най-после нямаше вече пречка да го посетим: беше умрял. Видяхме го на железния му войнишки креват, завит до раменете със старото одеяло...

— Бяхте ли и на погребението му?

— В деня на погребението му от дома му до гробищата го изпратихме с цяла процесия от голям брой хора. Пред колата с ковчега аз и Никола Ланков носехме венец с лента: „От прогресивните писатели". Като бяхме на булевард „Дондуков",

агенти от тротоара ни викаха: „Хвърлете венеца!“ Ние, разбира се, не го хвърлихме, а те не посмяха при толкова народ да се спуснат към нас... И ни напусна Георги Бакалов — на 66 години, тая мислеща материя, цяла жива енциклопедия, завърши своя път. Но остави у всички нас спомена за един голям човек...

Девети разговор

1932–1939 г. ВЕСТНИК „ЕХО“. ВЕСТНИК „ПОГЛЕД“ СЪЮЗ НА ТРУДОВО-БОРЧЕСКИТЕ ПИСАТЕЛИ ВЕСТНИК „РЛФ“. ВЕСТНИК „КОРМИЛО“ И „КОРМИЛОВСКАТА ИСТОРИЯ“

— Др. Тодоров, нека сега поговорим отново за 30-те години, понятие, наложило се вече в нашата литературна и политическа история. За вас този период обхваща естествено времето от началото на 1932 г., когато се връщате от Франция, до края на десетилетието. Можете ли накратко да охарактеризирате тогавашната обществено-политическа атмосфера у нас и по-специално в столицата, където живеете и работите вие?

— След така наречената от нашите марксисти икономисти „временна стабилизация на капитализма“ (и в световен, и в български мащаб) беше започнала още от 1929 г. и в света, и у нас тежка икономическа криза. Спомням си през 30-те години площад „Света Неделя“ (сега пл. „Ленин“) в София просто задръстен откъм западната му страна от тълпи безработни — чакаха някой предприемач или агент на фабрикант да мине да вземе някого от тях. Щом такъв се явеше — към него се спущаха десетки хора, той отбираше неколцина и отминаваше. Засили се проституцията, в онова време узаконена (със специални „жълти билети“) — гладът изкарваше много момичета да търсят „клиенти“, особено по улица „Сердика“, тогава „прославена“ с това позорно занятие, — спущаха се подир минувачите, за да ги заведат в някой от съседните и най-много край Лъвов мост евтини хотели, дял от „печалбата“ им взимаше хотелиерът. В бедняшките квартали Ючбунар и Коньовица (сега в район Димитровски) мизерията беше сложила тежък печат, особено беше жално да гледаш окъсаните и полуголи деца по улиците. Страдаха не само безработните — надниците на работещите по работилници, тютюневи складове и фабрики бяха сведени до степента между нищото и екзистенц-минимума.

След Цанков управляваше Ляпчев — „со кротце и со благо“, а фактически — с кървав режим, който трошеше кокалите на стачниците и на народните борци по участъците и в Дирек-

цията на полицията, със същия полицейски апарат и със същите побоища и мъчения както при Цанков. Докато бях във Франция, Ляпчев през 1931 г. беше паднал от власт, на власт дойде Народният блок, възглавяван от буржоазната Демократическа партия на Малинов и Мушанов. И при тях полицейският апарат беше същият, пак биеха и инквизираха в полицията, пак кървавият Гешев, главатар на политическата полиция, разкриваше конспирации и се стремеше да разгромява продължаващата да живее в нелегалност Комунистическа партия. А на 19 май 1934 г. стана фашисткият 19-майски преврат и след падането на 19-майци се заредиха „безпартийни правителства", зад които стоеше царят-демагог, който все повече свързваше България с хитлеристка Германия...

— А какво беше в онова време състоянието на работническото движение и участието ви в него?

— Както се знае, в 1927 г. се създаде Работническата партия, легална форма на нелегалната Комунистическа партия. В началото на 1932 г. я заварих в пълната ѝ активност въпреки терора. Много се говори за сектантството в партията (а и в литературата ни) в онова време, то се изразяваше в откъсването на партията от възможните ѝ съюзници в другите демократични движения и особено в несъобразените с възможностите „акции", насрочвани почти седмично по разни поводи като общонационални, дори като „генерални" (генерални стачки), но изразяващи се фактически в така наречените „трибуни" на улицата с няколкостотин или даже няколко десетки участници. Авангардът, активът на движението на тия акции се излагаше на системни арести и побоища, беше просто смазван. И аз, и моите другари от левия литературен фронт редовно участвувахме в тия прояви, няколко пъти говорех на улична „трибуна": вдигат те на ръце другарите, започваш да говориш, веднага идва полиция, почва стрелба и арести — с полицейската вакханалия в участъците. Но ще сгреши тоя, който сведе живота на движението само до тия негативни страни и прояви. Правилно отбеляза в своя доклад на Петия конгрес на партията в 1948 г. Георги Димитров, че „въпреки временното надмощие на левосектантската фракция партията имаше достатъчно здрави сили за ръководене борбите на трудещите се по места в настъпилия подем на работническото движение". Силно се чувствуваше тоя подем в София — стачките следваха една след друга, партията имаше в парламента 31 народни представители, чието слово се разнасяше по цялата страна, за пръв път в капиталистическия свят за общинския съвет на столи-

цата на страната, през 1932 г., беше избрано комунистическо мнозинство. Спомням си вечерта на изборния ден, в клуба на партията на пл. „Позитано“. Огромен ентусиазъм, площадът се изпълни с хора, реакцията си глътна езика, полицията не посмя да нападне такова голямо мнозинство от народ. И песни, и лозунги...

Наши бази и в това време продължаваха да бъдат двата клуба — на Работническата партия и на синдикатите (Независимите работнически професионални съюзи, наричани накратко НРПС).[26] Много от публичните прояви на движението се провеждаха в Дюлгерското здание на бул. „Христо Ботев“ 71, близо до ул. „Пиротска“ (сега „Жданов“) — това здание сега е Профсъюзен дом на културата на строителите „Пеньо Пенев“... След закриването на клубовете на 19 май 1934 г. се събирахме главно в кафене „Средец“, наречено Якобинския клуб.

— През ония години, както през целия си живот, вие сте работили като журналист в прогресивния печат. Освен в сп. „Звезда“, за което вече говорихме, къде другаде работехте като журналист?

— Въпреки огромните трудности, за които вече споменах в предишните ни разговори, и през 30-те години излизаше доста активен наш партиен и антифашистки печат. Още с идването ми в началото на 1932 г. в София постъпих на работа в излизащия от 1930 г. в. „Ехо“. Той беше всекидневник и излизаше паралелно и едновременно с органа на Работническата партия „Работническо дело“[27] — с тенденцията да бъде по-масов вестник, за по-широки народни среди, но също така провеждаше и пропагандираше нашата партийна политика. Редакцията се намираше в печатницата „Камбана“ на ул. „Христо Белчев“ (сега „Гаврил Генов“), близо до ул. „Солунска“ (сега „В. Коларов“). Отговорните редактори, отбелязани във вестника, не бяха истинските, а скромни партийни дейци (не журналисти), които поемаха отговорност пред полицията и съда, тъй като често даже след два-три броя арестуваха редактора, и ако се сложеше някой от малобройния кадър партийни журналисти, скоро щяха да се свършат. Реален главен редактор на „Ехо“ във времето, за което говоря, беше Жак Натан, директор — Васил Калчев, администратор (днес бихме казали — отговорен секретар) — Борис Богданов. Заедно с Жак Натан редакторите бяхме шест-седем души, работехме край една дълга маса на първия (надпартерния) етаж — по мое време това

бяха Димитър Найденов, Христо Радевски, Кутьо Панчев, Асен Георгиев и неколцина други.

— Колко време работихте във в. „Ехо“? След това къде почнахте работа?

— В „Ехо“ се задържах само няколко месеца, тъй като след това бях привлечен на работа в масовия илюстрован седмичник „Поглед“, изцяло посветен на пропагандата на Съветския съюз. Там бяхме няколко души, пак край една маса, в близката печатница „Радикал“ на ул. „Кърниградска“ (дето се печаташе и „Релеф“, там му беше и редакцията, начело с Христо Радевски, и там бях всеки ден и участвувах в работата на вестника). И в „Поглед“, като в „Ехо“, бях само няколко месеца, тъй като в началото на август същата 1932 г. бях вече на работа в Бакаловата „Звезда“, за което ви разказах, като говорих за Г. Бакалов. Макар че на 19 май 1934 г. бяха спрени всичките излизащи до това време наши издания, продължиха да излизат и по-късно, през цялото десетилетие, едни или други наши прогресивни вестници и списания — и в тях бях в едни редактор, в други — активен сътрудник... Изобщо моят живот е тясно свързан с нашия комунистически и антифашистки печат — политически и литературно-културен.

— Как участвуваха писателите комунисти и антифашисти в тоя печат? Кои имена от това време бихте ни посочили?

— Те работеха активно, на първата линия на нашата пролетарска, както тогава се наричаше, журналистика. Трябва да отбележа, че докато през първата половина на 20-те години писателите, свързани пряко с партията, са само неколцина (Смирненски, Кюлявков и няколко други), през първата половина на трийсетте години нашият кадър беше нараснал и наброяваше най-малко 30—40 души, все известни писатели. Ще спомена сред писателското комунистическо ядро, в което живеех и работех, имената на Георги Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев, Пантелей Матеев, Никола Ланков, Камен Зидаров, Крум Пенев, Орлин Василев, Крум Велков, Крум Вълков, Лъчезар Станчев, Марко Марчевски, Кръстьо Белев, Иван Аржентински, Митко Горчивкин и др. и критиците Г. Бакалов, Т. Павлов, Б. Делчев, Иван Руж. На това благородно поле активни бяха също така Николай Хрелков, Тодор Генов, Стоян Даскалов, Димитър Хаджилиев и др. Сред нас минаваха за безпартийни, но кипяха в същия котел и полицията право ги броеше за комунисти такива писатели като Людмил Стоянов, Мария Грубешлиева, Гьончо Белев, Георги Цанев, Ламар, Славчо Васев, Здравко Сребров, Бори

Светлинов, Тодор Харманджиев, Димитър Гундов — всичките не можеш да изброиш. Повечето от тях станаха основатели и членове на Съюза на трудово-борческите писатели, определена антифашистка организация под партийното наше ръководство. И такава голяма и значителна плеяда от творци с революционна насока — в една буржоазна страна с фашистки режим — е рядко явление в тогавашна Европа (вън от Съветския съюз!) Такива крупни комунистически и антифашистки писателски обединения имаше само в Германия (до идването на Хитлер на власт) и във Франция. Такова беше положението и сред нашите художници — Дружеството на новите художници.

— Споменахте Съюза на трудово-борческите писатели — каква е неговата история, как и кога се създаде той, какви бяха неговите задачи и дейност, какъв беше неговият състав? Също така, моля ви, разкажете накратко и за в. „РЛФ", в който сте работили и като редактор, не само като сътрудник.

— Има и сега другари литератори, които оценяват в. „Релеф" („Работнически литературен фронт" — „РЛФ", 1929 — 1934 г.) като някакво гнездо на сектанти. Разбира се, когато самото ръководство на партията, по думите на Г. Димитров в отбелязания негов доклад пред Петия партиен конгрес, беше овладяно от хора със сектантска насока, „Релеф", партийно издание, не можеше да няма някои сектантски прояви. Като участник в самия ръководен актив на вестника не мога да не спомена тия прояви — например с нашия лозунг „с нас или против нас", с невиждане на съюзника в лицето на редица демократично настроени писатели, които сега с право се изтъкват като слава и класика на нашата литература (например Йовков). Наред с това, положителна страна на „Релеф" беше в едно време на буржоазна литературна линия (фашистка или естетска, противопоставяна на социалистическата насока): изразяването на тенденциите и борбите на работническата класа, пропагандата на съветската литература (при истеричната антисъветска насока на Бадевци и други) и — за пръв път в литературния ни живот — прякото изтъкване на ленинската партийност в литературата и културата. Полека-лека в нашата релефска среда зрееше идеята за по-широк литературен фронт — не дотам, че да обхване (както би трябвало) големия кръг на българската литература, а — все пак нещо различно от миналото — писателите с лява тенденция, но неорганизирани в партията. Както в 1929 г. при създаването на писателската партийна организация на БКП и на в. „Релеф", двигател,

вдъхновител и организатор беше Тодор Павлов, така и сега той беше в центъра на създаването на новата писателска, можем да я наречем единофронтовска организация. Тя е била замислена от Радевски и другите другари от „Релеф“ през 1931 г., когато бях студент във Франция, но практическото ѝ изграждане стана в началото на 1932 г., така че участвувах в нашите организационни подготвителни срещи, които ставаха главно в дома на Т. Павлов, под негово ръководство. И ето че през пролетта на същата 1932 година стана учредителното събрание на Съюза на трудово-борческите писатели — в салона на стопанското училище „Майка“ (зад Съдебната палата, там сега е Музеят на революционната бдителност). Съюзът имаше централно ръководство, но беше решено да има организации по места — създадоха се такива, главно от начинаещи младежи литератори, в няколко града в страната, аз станах секретар (нямаше председател) на софийската организация, в която участвуваха нашите известни писатели (за тях вече говорих). Макар че и общосъюзните събрания имаха същия състав, ние неведнъж свиквахме събрания на софийската организация, все в салона „Майка“. Провеждахме и нещо като партийна просвета.

— Вие участвувахте ли в тази партийна просвета и с какви прояви?

— На едно от събранията на софийската организация на съюза изнесох доклад за книгата на Ленин „Държавата и революцията“ с особено наблягане на концепцията на Ленин, в същата книга, за двата етапа на новото общество — социализма и комунизма — нещо съвсем ново в онова време.

Бях 26-годишен — но какви самонадеяни младежи бяхме тогава! Ако някой ни кажеше, че сме млади писатели, за каквито сега се смятат писателите даже до 35 години, щяхме искрено да се учудим — ние живеехме, още от 19—20-годишна възраст, със самочувствието на ръководители в литературата, борци за нова комунистическа култура, редактирахме вестници и списания, държехме речи по салони и по площади, арестуваха ни, нанасяха ни побоища, често гладувахме и неведнъж спяхме по пейките на Борисовата градина (сега Парк на свободата), — но идеята ни даваше сила презирахме буржоазията и нейните пропагандисти в литературата. А такива за съжаление имаше, но времето отдавна заличи дори праха им. А ние, както се вижда, живеем и нямаме намерение да умираме...

— Прогресивните писатели, за които досега говорихте, са

били вече проявени през първата половина на 30-те години. Продължават, разбира се, да работят и след това, но бих желал да отбележите новата смяна, тая, която се появява в средата на десетилетието...

— Около средата на десетилетието, някои няколко години по-рано, някои малко по-късно, на левия фронт се очертаха нови писатели комунисти и антифашисти. Ще спомена някои от тях: Павел Вежинов, Андрей Гуляшки, Камен Калчев, Арманд Барух, Челкаш, Иван Мартинов, Пантелей Зарев, Лозан Стрелков, Крум Григоров, Иван Милчев, Боян Балабанов, Иван Бурин, Николай Стайков, Гочо Гочев, Асен Босев, Кирил Маджаров, Хаим Бенадов, Александър Муратов, Величко Нешков, Яко Молхов, Иван Пейчев и др.

Левият фронт, на който те се нареждаха като бойци на революцията, им предричаше страдания, глад и преследвания, но характерно за магнитната сила на нашето движение, на комунизма и на примера на Съветския съюз е това, че повечето талантливи млади хора идваха на левия фронт, въпреки съблазните и възможностите, които им предлагаше официалната литература.

— А какво ще ни кажете за Вапцаров, който също работи по това време?

— За него ще ви разкажа в отделна част на нашата анкета, както и за някои други писатели. Сега ще отбележа само това, че той дойде в София в 1936 г., до това време ни беше непознат и само в няколкото следващи години се очерта като огромна фигура в нашата литература от края на 30-те и началото на 40-те години. Вапцаров — това е име славно, име голямо, истински апотеоз на нашата прогресивна литература от 30-те години!

— Говорихте преди малко за в. „Релеф". А какви други прогресивни литературни седмични вестници излизаха в ония години?

— Характерно за партийното ръководство на литературния фронт е съзнанието, че наред с прекия партиен литературен вестник трябва да излиза и друго издание, което да има по-широк антифашистки характер, със сътрудничеството на писатели комунисти и писатели от другите прогресивни течения, както и безпартийни. Вече говорихме за Страшимировата „Ведрина" — тя излизаше във времето на Поляновата „Наковалня". Партията поддържаше и издавания от Людмил Стоянов седмичен литературен вестник „Щит", наред с „Релеф", в 1933—1934 г., на който ние, писателите от „Релеф", активно

сътрудничехме, но в него се явиха и имената на писатели с общодемократична насока. Това беше по времето на Лайпцигския процес — „Щит“ даваше изобилни материали за подвига на Димитров. Друго беше положението със следващия вестник на Людмил Стоянов — „Литературен преглед“ (1934—1935 г.) — във време, когато „Релеф“ вече беше спрян от полицията и „Литературен преглед“ стана обща наша трибуна на писателите комунисти и на другите, близки до нас, писатели антифашисти. Ние, писателите от вече бившия „Релеф“, бяхме в редакционното ядро на Л.-Стояновия вестник, помагахме всекидневно в редакционната работа, в самата печатница (друго редакционно помещение нямаше). Обикновено в печатницата бяхме всеки ден към обед и след това вкупом заедно с Людмил Стоянов отивахме на другарска почерпка-среща в аперитивчето на бай Иван на ъгъла на „Раковска“ и „Аксаков“ (там сега е Чехословашкият културен център). С нас там бяха Николай Хрелков, преводачът на „Прокълнатите поети“ Георги Михайлов, художничката Вера Лукова, Мила Гео Милева и др. И тоя вестник беше спрян от полицията (през април 1935 г.). Още през септември същата година така оформилият се наш общ прогресивен писателски кръг започна нов седмичен литературен вестник — „Кормило“. Той не беше вече редактиран от Людмил Стоянов, който участвуваше в него като нас „на общо основание“. Като редактор на „Кормило“ бе отбелязан поетът Пантелей Матеев, но фактически редакцията беше колективна. Едно важно положение: вестникът излизаше (1935—1936 г.) по времето на обявения от Георги Димитров на Седмия конгрес на Коминтерна курс за обединяване на всички антифашистки сили — курс, който ние се стремяхме да осъществяваме на страниците на вестника. Поместихме например разказ от Светослав Минков, който въпреки своя прогресивен критичен дух не беше участвувал преди това в нашия ляв печат, а също и материал от Владимир Полянов, някога атакуван от нас, но претърпял положителна еволюция и др.

— Името на вестник „Кормило“ е свързано с така наречената „кормиловска история“ или „кормиловски спор“. Какво ще кажете по този въпрос сега, след толкова години, когато отдавна вече „страстите“, развихрили се тогава, са утихнали и отшумели?

— Трябва да ви кажа, че аз досега съм избягвал да говоря по тоя въпрос. Въздържанието ми се дължи на факта, че тая „история“ е свързана с имената на видни наши писатели ко-

мунисти — Г. Караславов, Хр. Радевски, Младен Исаев и художника писател (фейлетонист) Александър Жендов — другари с големи заслуги, с които ме свързва дългогодишно приятелство и обща работа на пролетарския литературен фронт. Те издигнаха като основна задача на нашата прогресивна литература въпроса за качеството на литературните произведения. Разбира се, качеството (идейно-съдържателно и формално-художествено) има огромно значение в литературния процес, но ние, другите другари от вестника, счетохме, че основна задача е друг въпрос — обединяването на антифашистките литературни сили, и че акцентуваното поставяне, и то на предно място на въпроса за качеството, може да отклони нашата прогресивна линия в погрешна насока. Тъй като спорът се изроди в лични и разединяващи нападки (например против Г. Бакалов), партийното ръководство, представлявано у нас от дошлия нелегално в България Станке Димитров, за да провежда новия димитровски курс, взе отношение против тия другари. Те, вече без нас, издадоха още няколко броя на „Кормило", остро полемични, и вестникът спря. Ние започнахме нов вестник — „Брод", редактиран от Людмил Стоянов. От него излязоха само девет броя, спря го полицията. За отговорен редактор в самия вестник беше посочен за пред полицията нашият приятел, писателят Иван Вельов. Между впрочем тия два вестника, „Кормило" и „Брод", бяха последните наши издания (освен кратковременния „Литературен критик" на Вапцаров), редактирани от нас, писателите комунисти, под прякото ръководство на партията.

Цялата тая „кормиловска история", в която се стигна дори до изключването на споменатите другари от партията (по-късно бяха върнати), считам за един епизод, който не оказа особено влияние на литературния ни прогресивен процес. „Кормиловците" продължиха своето прогресивно, партийно творчество и всички ние, след временното „затъмнение", продължихме общата борба за победата на комунизма и в живота, и в литературата...

Ето, такова е сега моето отношение по тоя някогашен „спор".

МЛАДЕН ИСАЕВ

С Ангел Тодоров ме свързва половинвековно приятелство и бойна дружба в живота и литературата. Запознах се с него в самото начало на 30-те години, когато след тригодишно емигрантство дойдох в София. Наскоро преди това беше започнал да излиза седмичният вестник „РЛФ“ („Работнически литературен фронт“), а Ангел Тодоров беше един от неговите основатели и редактори. В редакцията на вестника стана нашето запознаване.

Ангел често печаташе свои стихотворения, статии и разкази в „РЛФ“, сп. „Наковалня“ и други наши антифашистки издания. Като начеващ поет тогава аз изпитвах особено уважение към младите революционни писатели „релефци“ и така естествено влязох в тяхната среда. Тогава Ангел Тодоров беше двадесет и четири годишен, последна година студент по право в Софийския университет. Но очевидно адвокатската професия не му бе по сърце, а всецяло го привличаше борбата и революционната художествена литература.

В ония години винаги ме е впечатлявала преданността на Ангел Тодоров към делото на комунистическата партия, чувството за дълг, готовността му, въпреки риска да попадне в лапите на полицията, да изпълни всяко партийно поръчение... Спомням си: веднъж в нашия антифашистки вестник „Поглед“ бе отпечатана куриозна снимка: голият гръб на Ангел Тодоров, целият набразден от удари на полицейски бичове. Очевидно той беше изпитал цялата ярост на инквизиторите от Дирекцията на полицията. Но това не го изплаши и той продължи борбата: излизаше на улични демонстрации, пишеше революционна поезия и публицистика.

Така при всички трудности и опасности през цялото трето десетилетие Ангел Тодоров неотстъпно участвуваше в борбата. Той беше един от най-дейните членове на нашата нелегална писателска партийна организация.

Безспорни са заслугите му като поет и революционен публицист през онова тежко десетилетие, когато протичаше процесът на ленинизирането на литературата ни и когато трябваше да се преодоляват чудовищните бариери на фашистката цензура. Наистина този процес се съпътствуваше с много сектантски увлечения, но, погледнат в исторически план, той беше положително явление.

Понякога ние с Ангел сме били на различни становища по литературни въпроси, спорили сме (какъвто бе случаят с конфликта около в. „Кормило“), но отношенията ни на приятели никога не са прекъсвали.

ИВАН МАРТИНОВ

Ако поискам да си спомня кога за пръв път сме се срещнали и запознали с Ангел Тодоров, няма да мога да кажа. Това време се губи някъде много далеч, в мъглата на спомените. Но то трябва да е било в началото на тридесетте години, когато или още съм бил ученик и като такъв бях сътрудник на в. „РЛФ“, един от основателите на който беше и той, или когато току-що съм завършил гимназия и вече като свободен гражданин съм имал дързостта да посещавам редакцията на вестника.

Най-вероятно да е било тогава, когато станах отговорен редактор на „РЛФ“ (отговорен, разбира се, пред полицията, защото главен редактор на вестника тогава беше Христо Радевски) и участвувах в заседанията на редакционния комитет. Помня една случка, станала по време на обсъжданията на материала за поредния брой, и от нея изхождам, за да си съставя мнението, че вече съм се познавал с Ангел Тодоров.

Не помня кой брой сме разглеждали, но много добре помня, че в материала имаше разказ и от Ангел Тодоров. Какво беше заглавието му, съм забравил, но много добре помня съдържанието му. Група хамали разтоварват на видинското пристанище някакъв дунавски параход и измъчени от работа, изтерзани от грижи, недоволствуват, а собственикът на парахода иска те да свършат бързо. Картината, която Ангел рисуваше, беше много живописна и динамична, предадена в движение. В нея имаше много багри, много колорит и някаква особена, непозната ми до това време атмосфера. Но срещу разказа имаше възражения от някои другари, които твърдяха, че нямало главен герой, който да води действието, и изобщо поради тази причина не се чувствувало какво иска да каже авторът. На това аз, който бях чел вече доста разкази от съвременни чужди автори, се противопоставих, като казах, че разказът е модерно написан и че не е нужно да има главен герой, а е достатъчно, че авторът е предал вярно и живо картината и труда на хамалите. Особено много наблегнах на това, че техният език е строго индивидуализиран, и в това се състои силата на разказа. Ангел беше успял със средствата на художественото слово да предаде вярно картината на живота и труда на хамалите в родния му град Видин. За пръв път чувах такива слова като „вира“ и „майна“, които означаваха „Хайде, вдигай!“ и „Хоп, стига!“ Другарите ме изслушаха малко с недоверие и насмешка, зер, гледай го този, току-що излюпил се от учени-

ческата скамейка, сега дошъл да ни дава съвет и да учи нас, които отдавна сме писатели. Но аз бях упорит и продължих да настоявам, като ги убеждавах аргументирано, и накрая те отстъпиха, съгласиха се да влезе разказът в предстоящия брой. И не сгрешиха, разбира се, защото разказът се оказа много добър и за него читателите на вестника веднага се отзоваха с писма.

ПЕТЪР СЛАВИНСКИ

Не зная защо винаги съм имал чувството, че Ангел Тодоров е един от хората, които, без да са играли някаква особено забележителна роля в живота ми, винаги е присъствувал в него. Това присъствие за мен е имало оценка: своеобразен и някак еднообразен, но винаги правдив и последователен, винаги принципен, честен и добронамерен.

Откога се знаем — не бих могъл да кажа. Както изглежда, още от студентските ни години в София. Той е три години постар от мене, но сме се заварили в университета. Ето пред мен е една снимка. На гърба съм написал: „На Витоша, 23 юни 1935 г. Ст. Чолаков, К. Ракъджиев и аз, Малчика, Петя Рускова и Ангел Тодоров". Ние всички сме в туристически дрехи, с раници на гърба, само Ангел Тодоров е в черен цивилен костюм, с вратовръзка и мека шапка. Малко смешен ни беше в това одеяние, но като човек и другар всички го зачитахме много, вслушвахме се във възгледите му като комунист, пък и бяхме чели книгата му с разкази „Клуб и фабрика", която излезе, доколкото помня, през 1932 г. В това време и аз бях написал първата си книга „Фрина" — драма в стихове из живота на древните атиняни (1935 г.), та двамата с Ангел Тодоров се отнасяхме един към друг като... бъдещи писатели.

В дневниците, които си водя на стенография още от началото на трийсетте години, имам много бележки за срещи и разговори с Ангел Тодоров. Например през март 1938 г. съм си отбелязал, че ми е говорил за моята пиеса „Тиранът Клеомен" — харесала му. Имам и едно описание как сме присъствували заедно на ръководения от Боян Дановски Работнически театър— на представлението „Генерална репетиция" в тогавашния театър „Ренесанс". Как по улицата на излизане от представлението сме коментирали и спорили и как сме пеели

песничката на Метача: „Ах, колко боклук по градските павета...“

Друг път съм си отбелязал как Ангел Тодоров ме е укорил защо съм дал „Клеомен“ на цар Борис. Обяснил съм му, че е дошъл при мен секретарят на царя Петър Костов и ми е казал, че величеството искало да има тази книга. Ако е бил на мое място, какво би направил? Ангел се е съгласил, че при това положение нямало е как другояче да постъпя.

На друго място съм отбелязал, че сме се срещнали на улицата и съм се спрял на разговор с него. Казал ми, че съм „истински другар“, защото мнозина други се боели да се срещнат с него, понеже бил комунист, и минавали на другия тротоар. А аз съм давал място в редактираното от мене списание „Сердика“[28] да печатат наши другари комунисти. Поканил съм и него да сътрудничи в „Сердика“.

Десети разговор

1940 г. — 9 СЕПТЕМВРИ 1944 г. ЗАПОЧВАНЕ НА ВОЙНАТА. МЛАДИ ПРОГРЕСИВНИ ПИСАТЕЛИ. „ЧЕРНАТА РОТА“

— Сега, др. Тодоров, ще насочим разговора ни към следващото десетилетие — 40-те години. В света вече бушува, от началото на септември 1939 г., Втората световна война, а от деня на хитлеристкото нахлуване в Съветската страна започва и Великата отечествена война. Каква беше тогава у нас обществената атмосфера?

— През цялата 1940 година и първата половина на 1941-та до антисъветската война положението у нас беше като че ли мирно и тихо, но българските диктаторски правителства под егидата на цар Борис все повече обвързваха страната ни с фашистка Германия. Нашата икономика и по-специално външната ни търговия се насочиха почти изцяло към Хитлерова Германия. В самата ни промишленост вътре в страната, немският капитал навлизаше безпрепятствено и взимаше в свои ръце командните пуктове. Едновременно с това, като използуваха и даваха съвсем превратно тълкуване на подписания на 23 август 1939 г. немско-съветски пакт за ненападение, българските реакционни пропагандисти и особено прословутата Крапчева „Зора“,[29] знаейки всенародната любов у нас към СССР, представяха тоя пакт като съюз на немците със съветските народи, дори започнаха да допускат някои културни прояви (на Българо-съветското дружество и др.), които представяха у нас съветската книга и литература. Нашето движение обаче беше на своя пост и разобличаваше тая подла игра, лозунгът за защита на Съветската страна не слизаше от нашата прогресивна пропаганда. Имаше вече признаци, особено през пролетта на 1941 г., за предстоящото антисъветско нападение от страна на хитлеристка Германия. Това беше общата тема на нашите разговори вечер в тогавашното ни сборище, за което вече споменах — кафене „Средец“ („Якобинският клуб“) на Туше Андонов, племенник на Гоце Делчев, а след като полицията закри това кафене — в близкото, на ул. „Раковски“, до музея „Иван Вазов“, кафене „Раковски“ на нашия приятел Пере Шанданов...

– И така — дойде 22 юни 1941 година... Какви бяха последствията за прогресивната интелигенция?

– Дълги години ние агитирахме и като журналисти, и с много стихове, разкази и други творби против готвената от империалистическите сили антисъветска война, виждахме и политическата атмосфера в навечерието на войната и затова тя не беше за нас изненада. Знаехме обаче едно — че нашата реакция ще се нахвърли с всичките си зверски сили против работническото и общодемократично движение, което вече се явяваше като безспорен съюзник на съветските хора в тила на Хитлер. И тая реакция не закъсня — започнаха арести, черни роти, концлагери, а срещу конспиративните организации, до които полицията успяваше да се добере, мерките бяха, така да се каже, смъртоносни — едни от членовете на тия организации загиваха при страшни инквизиции още в полицейските катакомби, а други бяха изпращани в затвора, някои от тях бяха избивани със съдебни решения. Най-силен удар, който ние, писателите комунисти и антифашисти, почувствувахме в това време, беше гибелта на Вапцаров и неговите другари. Освен Антон Иванов, когото не съм виждал, тъй като е дошъл в България нелегално и е живял нелегално до арестуването му, другите членове на неговата група ни бяха добре познати, някои от тях бяха наши приятели. Не само Вапцаров, беше ни близък приятел и Антон Попов, също изявен поет...

– Но да се върнем към 1940 година. Какво беше положението тогава на левия литературен фронт? Вие вече говорихте по този въпрос в предишния ни разговор, но какво беше поведението на най-значителните ни писатели?

– Да, аз вече отбелязах писателите от тоя фронт, нашето ядро, което започна своя литературен живот след Смирненски и Гео Милев още през втората половина на 20-те години и което през 30-те години беше на първа линия в лявата ни литература. Отбелязах също и поколението, което се яви около средата на това десетилетие. Всичките тия писатели, повече от 30–40 души, стояха здраво на своя пост и представляваха значителна и внушителна обществено-творческа формация, която активно воюваше против политическата и литературна реакция, а такава за съжаление съществуваше в доста широк мащаб (но все пак по-големият брой значителни български писатели през ония години, като Антон Страшимиров, Елин Пелин, Йордан Йовков, Багряна, Дора Габе, Добри Немиров, Стилиян Чилингиров, Георги Райчев, Ангел Каралийчев и други, всички със своето творчество, а някои и с обществените

си прояви бяха близки до народа, с общо взето демократични позиции).

— Как си обяснявате интересния факт, че по това време и почти всички новоочертаващи се млади писатели се насочват към прогресивното направление в нашата тогавашна литература?

— Магнитно-привличащата сила на комунистическото и антифашистко движение беше такава, че в буржоазна България, при всичките привилегии и примамки, ако си на десния фронт, и при всичките рискове и трудности, ако си на фронта на борбата, литературната младеж масово, почти изцяло се насочваше наляво, често с пряко комунистическа ориентация и с организационно участие в комсомолското, а в доста случаи на съвсем млада възраст — в партийното ни движение. Фашизъм, реакция, глад, арести, побоища и дори убийства на писатели, а и при това положение на левия фронт се тълпяха нови и нови млади литератори. По тоя случай си спомням едно стихотворение от големия френски поет Шарл Бодлер. Умрял един човек, душата му литнала в небесата — и се запътила направо към ада. „Стой — извикал ѝ един ангел, — ти не си за ада, ти си за рая!“ — и се помъчил да я замъкне натам. Но душата се дърпала и викала: „Не искам!“ Така и „ангелите“, по-право архангелите на реакцията, дърпаха младите хора към своя „рай“, но те не бяха съгласни, поемаха своя път, пътя на борбата...

— Кои са младите прогресивни писатели, които се явиха на литературното поле около 1940 г. — последният „випуск“, така да се каже, преди Девети септември? Можете ли да посочите конкретни имена?

— Разбира се, мнозина от тях сега са наши изявени и изтъкнати писатели. Това са главно поети, но и някои белетристи и критици, родени през или около 1920 г. (някои — една-две години по-рано, други — една или няколко години по-късно). Сред тях ще отбележа: Михаил Величков, Веселин Андреев (тогава се пишеше Георгиев), Емил Манов, Веселин Ханчев, Александър Геров, Богомил Райнов, Александър Вутимски, Алексей Сегренски, Леда Милева, Богомил Нонев, Валери Петров, Веселин Йосифов, Максим Наимович, Виктор Барух, Николай Зидаров, Блага Димитрова, Цветан Ангелов, Владимир Голев, Давид Овадия, Невена Стефанова, Божидар Божилов, Радой Ралин и др.

Като се имат предвид и писателите от моето поколение (започнали литературния си живот към средата на 20-те години),

и тия, чиято поява посочих към средата на 30-те години, вижда се колко широк беше фронтът на левите писатели по времето на фашизма. В случая не говорим за общодемократичния поток с неговите видни представители, някои от тях сега оценявани като класици, а само за открито, съзнателно застаналите на комунистическата и антифашистка линия писатели.

– Тези три поколения писатели поддържаха ли контакти помежду си, имаха ли общи позиции?

– Да, те представляваха едно дружно семейство с постоянни срещи, събрания, четения в някои читалища и други общи прояви. На целия тоя голям ляв кадър мотор беше писателската партийна организация, в която членувах — бяхме от десетина до 15—16 души в някои времена, организацията ни беше нелегална. Събирахме се в някоя от нашите квартири, но самите ние живеехме легално, макар и често арестувани и изобщо преследвани.

– Какви бяха при тези условия възможностите на прогресивните писатели за печатни изяви?

– През 40-те години (до 9 септември 1944 г.) възможностите ни за печатна проява бяха доста намалели, но все пак имаше издания, особено литературната страница на в. „Заря“,[30] където печатахме нашите работи. А излизаха и наши книги — и в издателството на Стоян Стоименов „Нов свят“ (което беше партийно издателство), и в някои други издателства. Понеже се пишеше при много ограничителна цензура, нашето творчество в това време нямаше открито комунистическа форма, но с разни изразни средства, с разни недомлъвки си казвахме думата. За читателите ние бяхме писатели с очевидна, откроваща се по един или друг начин комунистическа насока, в голяма близост със съветската литература.

– Би било интересно да ни разкажете нещо повече за някои по-характерни прояви на левия фронт в онова време... Например известно е, че в провинцията развиват по това време литературна дейност Николай Зидаров и Божидар Божилов...

– Да, тъй като цензурата в София по това време беше много тежка, обърнахме се и към възможностите, които даваха някои краища на страната. Започнахме да използуваме като наша трибуна вестници и други издания в провинцията, като разпространението им чрез нашия партиен апарат ставаше широко в страната (изпращаха се връзки от тия издания до наши другари за разпространение). Споменахте за Николай Зидаров и Божидар Божилов. Това е точно така. Например в

1940 г. Николай Зидаров, днес известен поет за деца и възрастни, беше 19-годишен. Роден в село Въбел, до гр. Търговище, чийто квартал това село е сега, Николай идваше при нас в София със своите стихове и със своя ентусиазъм на млад комунист. В това време, вече завършил гимназията, той стана редактор на в. „Язовир", литературна притурка на търговищкия вестник „Обществена трибуна" — и изцяло ни я предостави. В „Речника на българската литература" на БАН[31] при името на Зидаров между другото е отбелязано: „Редактира в. „Язовир", на който сътрудничат прогресивни писатели като Т. Павлов, А. Тодоров, М. Марчевски, Н. Ланков, Ив. Нивянин, Кр. Григоров и др." Това, че в едно провинциално издание се явяват тия дамгосани тогава имена, бе забелязано от Дирекцията на полицията, вестникът бе спрян, а Н. Зидаров арестуван и така пребит, че дълго време по стария български обичай за такива случаи е бил обвиван в нещавени овчи кожи и така оживява.

— А на Божидар Божилов сътрудничихте ли?

— В 1940 г. Божидар Божилов е 17-годишен, ученик в гимназията в родния си град Варна, но вече сътрудничи във варненския седмичен вестник за изкуство и култура „Завой".[32] И той, и студентът в Търговската академия във Варна Иван Нивянин, загинал през 1944 г. като партизанин, са всеки ден в редакцията на „Завой", участвуват в неговото редактиране. Божидар, като заменяше ученическата си фуражка с каскет, идваше в София при мене и Никола Ланков. С негова помощ започнахме да сътрудничим на „Завой" — и ние, и другите наши другари комунисти писатели от София, и уредихме едно отделно издание във Варна — сборник „Антена" (1940 г.). Бяхме го замислили и така е обявен, като „тримесечен литературен сборник", но излезе само първата му книга — и това беше много в онова време. Сборника подготвихме в София, Божидар му стана отговорен редактор — пред мене е като по чудо запазена, след толкова обиски, тая „Антена". Уводната статия е от Тодор Павлов, а участвуват със свои статии, стихове и разкази Людмил Стоянов (със статия за Маяковски), Кръстьо Белев, Никола Ланков, Иван Мартинов, Богомил Райнов, Асен Раковски (Валери Петров), Крум Вълков, Божидар Божилов, Емил Манов, Радой Ралин и др. Както се вижда, доста представителна, макар и непълна панорама на нашата тогавашна прогресивна литература.

— Доколкото знам, там има и ваши материали...

— Да, в тоя сборник аз участвувам и със стихотворение, и

със статия с доста амбициозно заглавие — „Нашата художествена литература“. В нея говоря за „новия художествен реализъм“ (така наричахме в менгемето на цензурата социалистическия реализъм) и с възможния за онова време език утвърждавам нашата партийна насока в поезията — с такъв общ, но ясен за читателя от 40-те години език: „В лириката (имах предвид социалистическата, лявата) са налице усилията на доста поети, които, като дават израз на своите лични и едновременно обществени чувства, мисли и преживелици, се стремят да влеят бодри струи в нашия живот...“

Бодри струи — в навечерието на антисъветската война, която като грозна буря надвисваше над света...

— В какво положение ви завари започването на войната срещу Съветския съюз? Имам предвид не само вас, но и целия прогресивен литературен фронт.

— Нападението срещу Съветската страна ни завари във всеоръжие — с готовност да използуваме всички печатни възможности (каквито все още съществуваха) за фронта на народа ни в помощ на изпадналите в тежка беда съветски хора, с уважение към техния героизъм. Още от началото на войната започнаха у нас арести на комунисти, включително писатели, и изпращането им в лагери. Аз все пак се задържах в София, няколко пъти бях арестуван, но наскоро освобождаван, до началото на 1943 г. В това време, след арестуването още през септември 1941 г. и изпращането в лагер на Никола Ланков, секретар на писателската партийна организация стана Крум Кюлявков, който заживя в пълна нелегалност. Срещите ни с него бяха опасни, но се налагаше да го виждаме, с доста трудности — той в това време имаше задачата да се създаде широк Отечествен фронт сред писателите, като се предвиждаше излизането с декларация с подписите им, въпреки риска, който се поемаше с такава проява. Имаше се предвид наистина широк писателски фронт — дали бяха съгласието си видните писатели Николай Райнов, Емануил Попдимитров и някои други. По указания от Кюлявков аз (както правеха и другите другари от нашата организация) посещавах някои от считаните по-рано от нас за буржоазни писатели, какъвто беше например Георги Райчев. Посетих го в библиотеката на Министерството на просветата, на която той беше библиотекар. С подобни прояви и с някои публикации тук-там мина 1942 г. А на 1 март 1943 г. вкъщи дойдоха стражар и цивилен агент и ме поканиха да отида с тях „за справка“ в Дирекцията на полицията. Вместо там, заведоха ме направо на гарата,

вкараха ме в една широчка зала, дето заварих няколко десетки другари, активисти на движението, повече от тях познавах. Същата вечер с влак донякъде и после с автобуси ни закараха в град Свети Врач (сега Сандански) — в така наречените „черни роти“...

— Какво представляваха тия „черни роти“?

— Те бяха един вид лагер, само че под друга форма — трудовашка. Дружината ни се казваше „изправителна“ — трябваше да ни „изправят“, да ни „излекуват“ от комунизма. Всичко имаше наглед трудовашки характер — и униформата, и, за щастие, храната (за разлика от немските лагери, където шествуваше гладът с нищожни „порциони“) — живеехме в бараки, облечени бяхме като трудовaци, началниците ни бяха трудови офицери. Всяка сутрин след проверка отивахме в строй на „обекта“ — правехме път, оръдията на труда ни бяха търнокопи, лопати и колички. Но с това свършваше приликата с трудовaците. Срещу редицата на нашите бараки имаше „охранителен взвод“ — в няколко бараки, заградени от четирите страни с квадрат от окопи, в тях постоянно дежуреха войници с картечници. Цялото пространство, заемано от ротата, беше заградено с телена мрежа, а на работа отивахме охранявани от войници. Затвор, лагер, както щеш го наречи, но ние бяхме пленници на врага. До нас течеше река Струма, на север от нас бе Пирин, а на юг — Беласица. Тежка, бих казал, каторжна работа, сутрин и вечер пред нашия строй фелдфебел-простак ни държеше „словесно“, примесено с псувни.

— Колко време продължи това пленничество, да го наречем така?

— Там бяхме през 1943 г., а през 1944 г. ни преместиха на друг „обект“ — между Бояна и Драгалевци, със същия ред и режим. Страхуваха се в Свети Врач от партизаните, да не ни освободят. Пълно откъсване от обществения и културен живот, за творческа работа не можеше и да се мисли, дори вестници, макар и буржоазни, не се допускаха. Така са живели римските роби — сън, храна и тежък труд. Но най-страшното беше да не би при засилването на терора да почнат да ни избиват, сред нас се ширеха най-зловещи слухове. Крепеше ни вярата в съветската победа, която чакахме като освобождение не само от лагера, но и от фашизма изобщо.

— Имаше ли в тази „черна рота“ някои други известни прогресивни културни дейци?

— Да, имаше. Сред моите другари в „черните роти“ ще отбележа артиста Стефан Великов, книгоиздателя от партийното

издателство „Нов свят“ Стоян Стойменов, обществения и научен деятел, по-късно академик, Евгени Каменов, поета Асен Босев и други.

Като гледах Беласица, пряко Струма, аз си повтарях стиховете на Теодор Траянов от неговото бележито стихотворение-балада „Тайната на Струма“:

Тъмен вслушва се Пиринът,
дига каменния лоб,
знай, че сенки ще преминат
над Беласица, ще зинат
из недра ѝ гроб след гроб...

„Гроб след гроб“ — дали няма, мислех си, в такива гробове да бъдем заринати и ние, чиято съдба зависеше от някое хрумване на лудия Хитлер? Но събитията се развиваха в посока, обратна на неговите намерения и планове — Съветската армия громеше неговите пълчища, идваше към нашата страна. Българската буржоазна власт се разлагаше, партизанското ни и изобщо съпротивителното движение ставаше все по-масово...

— А кога настъпи краят на това ваше затворничество в зловещата „черна рота“?

— Още в навечерието на Девети септември ние вече бяхме свободни: дочакахме деня, за който бяхме мечтали, а и действували, борили се бяхме за неговото тържество в продължение на години — като обществени дейци и като писатели...

Единадесети разговор

ДЕВЕТИ СЕПТЕМВРИ 1944 г. — ЯНУАРИ 1945 г. ВЕСТНИК „ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ“ СЪЮЗ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПИСАТЕЛИ

— И така, др. Тодоров, вече навлизаме в нашите разговори в новата ера от нашата най-близка политическа и гражданска история — след победата на Девети септември. Вие вече сте освободен от „черната рота“ и очаквате с нетърпение близкото освобождаване от фашизма. Къде ви завари победата и с какво сте запомнили първите месеци след нея?

— Българската буржоазна власт разбираше, че трябва да лавира, като до последния си ден се надяваше да спаси своя строй. Знае се, че след правителството на Багрянов дойде това на Муравиев, в началото на септември 1944 г. То запази целия административен и полицейски палачески апарат на буржоазната държава, жандармерийски и войскови части нападаха и се мъчеха да разгромят партизанските отряди (славният комунист Методи Шаторов,[33] член на ЦК на БКП, загина в такова сражение на 4 септември 1944 г., т. е. в Муравиево време)... Но същевременно, за да има що-годе подкрепа от страна на народа, направи някои отстъпки от твърдия фашистки курс. Нямаше вече накъде, Съветската армия беше на дунавския бряг на Румъния, чак до Калафат, срещу моя роден град Видин. По тази причина ние, задържаните в така наречените „черни роти“, фактически полицейски лагери, бяхме освободени няколко дни преди Девети септември. Моето семейство беше евакуирано още от януари (след голямата бомбардировка над София на 10 януари) заедно с баща ми и майка ми в село Грамада, Видинско. Аз им се обадих с писмо, но не отидох там, не се прибрах и в дома ни в София от страх да не бъда арестуван, много-много не вярвах на буржоазната власт — тя неведнъж пущаше хората от едната врата и отново ги прибираше от другата. Затова отидох на квартира, разбира се, без „адресен билет“, при мои роднини в софийския квартал „Горни Лозенец“, зад Тухлените фабрики, и почти не се показвах на улицата, тоест заживях нелегално. Това трая няколко дни,

като през това време се обадих на секретаря на партийната организация (на писателите), на която бях член — Крум Кюлявков. При него ме заведе Никола Ланков, който след лагера беше се прибрал в София, и аз му се обадих... По-точно, обадих се на жена му Дора, а тя ми каза у кои хора той се крие и там го намерих. С него заедно отидохме при Кюлявков, в скривалището му в самия му дом на ул. „Перник", близо до затвора. С него разменихме само няколко думи, той очакваше „гости", с които не трябваше да се срещнем — после разбрах, че там се е състояло заседание на нелегалното Политбюро на партията. Каза ми да почакам в квартирата, където съм, като стане нужда, ще ми се обади чрез Ланков. Но междувременно, само след няколко дни, стана Девети септември.

— Как и кога точно научихте за народната победа? С кого най-напред се свързахте?

— Рано сутринта ме събудиха моите роднини, при които се бях приютил. Влязоха шумно в стаичката, дето спях, и като чух тяхното „ставай", трепнах, мислех, че е дошла полиция да ме арестува, те видяха моето смущение и като се засмяха, обясниха, че... вече сме свободни. Имаха радиоапарат в друга една стая, там се бяха събрали десетина съседи (очевидно — без свои радиоапарати) и чухме повтаряното няколко пъти слово на новия министър-председател, вече на Отечествения фронт, Кимон Георгиев. Хората край мене се поздравяваха като на Нова година, но аз не стоях дълго при тях, а се облякох и излязох. Отидох в дома на Никола Ланков, знаех, че той ще да се е прибрал вкъщи, заварих го също край радиоапарата с негови приятели, сред тях Енчо Стайков (който след това стана член на Политбюро), адвоката, наш приятел и виден комунист, Георги Станкулов, и други. „Да отидем при Кюлявков — казах на Ланков, като бях убеден, че той още тая сутрин ще събере на заседание писателската партийна организация, за да получим задачи." „Той не е в София — каза ми Ланков, — вчера бях при него, пращаше ме да отида във Враца по партийна работа и като му обясних, че имам причини да не отида, той каза, че сам ще отиде... и навярно ще се върне днес към обед..."

— Къде отидохте след това?

— Отидохме към двореца, дворът му (сега градина) още беше обграден със стени, след няколко дена бригади от ремсисти ги разрушиха (при това разрушаване видях началото на тунел, по който царят е трябвало да се прибере във Военното министерство, ако дворецът бъде нападнат).

И така, на Девети септември предобед ние с Ланков, а и с други познати, които заварихме там, се оказахме на площада между двореца и Военното министерство (сега — Министерството на народната отбрана) пред застаналите там танкове, сред ликуващия народ, от чиято среда току се вдигаше на ръцете на свои приятели някой самодеен оратор и започваше реч... А наоколо се вееха червени знамена, чуваха се песни, на единия край на площада засвири музика и се понесе хоро. Там ни завари Андрей Гуляшки, тясно свързан с нелегалната работа на Крум Кюлявков, и ни каза, че чака към обед неговото връщане, за да се видим на първото свободно събрание на партийната организация. „Чакайте ме пак тук — каза ни Гуляшки — към четири часа следобед, до това време ще се свържа с бай Крум и ще ви кажа за събранието...“

— Състоя ли се това събрание, кога и къде? Кои писатели присъствуваха на него?

— В четири часа, като отидох с Ланков пак пред двореца, Гуляшки направо ни заведе там. Събранието ни, около 15—16 души, стана в помещението на ул. „11 август“, дето само до предишната вечер е била редакцията на фашисткия вестник „Зора“ на фамозния Данаил Крапчев. Вън от София, в „черната рота“ още от началото на 1943 г., за пръв път след такава дълга раздяла виждах моите другари писатели, с които в течение на години преди това работехме, рамо до рамо на прогресивния литературен фронт.

— Знае се, че веднага след Девети септември вие ставате един от редакторите на новия вестник „Литературен фронт“. Как стана това?

— След няколко дни, пак на събрание на нашата организация, беше решено да започнем нов литературен вестник — „Литературен фронт“. За негови редактори (без да има главен или помощник, а на равни начала) бяхме определени двама — Гуляшки и аз. Под самото заглавие на вестника, нарисувано от Борис Ангелушев, беше отбелязано: „Редактори Андрей Гуляшки и Ангел Тодоров“. Ние двамата бяхме и главни, и всякакви, дори коректори, имахме само нещатна колегия, в която, освен аз и Гуляшки, влизаха Пантелей Матеев, Борис Делчев, Лозан Стрелков и Камен Калчев. Тя се събираше веднъж седмично и обсъждаше по-важните материали. Така че от края на септември 1944 г. ние имахме вече литературен вестник, продължение на нашите прогресивни литературни вестници в миналото.

– Къде се помещаваше редакцията? Имахте ли специално помещение?

– Нямахме редакционно помещение, работехме над материалите и над коректурите в домовете си, а в издателството, което издаваше вестника („Нариздат“, още частно, но ръководено от наши другари, начело със Стоян Стойменов), от време на време използувахме някоя от стаите за „доработка“ и за редакционните съвещания. Това беше първото наше литературно издание след народната победа. Заварените отпреди Девети септември литературни вестници и списания бяха спрели да излизат (главно „Литературен глас“[34] на Д. Б. Митов и „Златорог“[35] на Владимир Василев).

– Опишете накратко редакторската си работа във вестника. Кои бяха първите ви сътрудници? А как стана учредяването на новия Съюз на писателите?

– В буржоазна България съществуваше литература, която ние наричахме буржоазна. В нея бяха и писателите реакционери, но и писатели, които днес са наша класика — Елин Пелин, Йовков, Стаматов, Лилиев, Георги Райчев и др. Много обособен беше нашият ляв литературен фронт — писателите комунисти и антифашисти. Между тия две насоки съществуваше голямо разделение, те си имаха свои издания, ние — свои, писателските съюзи бяха два — официалният (в който сега намираме, в историческа оценка, редица положителни страни) и трудово-борческият. Даже заведенията, в които се събирахме, бяха различни, „буржоазните“ имаха свое кафене — „Цар Освободител“, ние — свое: „Средец“. След Девети септември писателската партийна организация, която бърже нарасна от 15–16 души на стотина, реши всички ние да навлезем в считания по-рано за официален Съюз на българските писатели, и той да стане наш общ, единен съюз. Бе проведено наскоро след победата събрание на тоя съюз, ръководено от Тодор Павлов, на което бяха изключени неголям брой писатели, проявили се като фашисти, а над сто души от левия фронт бяхме приети за членове. Избрано бе 11-членно съюзно ръководство, на което аз бях един от членовете. Така че имахме вече единна българска литература с ръководно ядро — писателите комунисти. Това се отрази и във вестника, с широкото участие на голям брой писатели. Например активен сътрудник, особено с преводи (не винаги подписани), на „Литературен фронт“ стана Константин Константинов, когото преди Девети не бях виждал (по силата на посоченото по-раншно разделение). Спомням си, че той ми носеше своите материали, написани

(ръкописно) с мораво мастило. Когато през ноември умря Кирил Христов, статия за него написа Константин Петканов: все хора, които ние по-рано „слабо“ виждахме. В същия брой, дето беше статията му, дадох за печат, като я изрязах от една антология, поемата на Кирил Христов „Русалка“, която винаги много съм харесвал и досега я знам наизуст. Тия примери могат да бъдат умножени и с други, изобщо аз и Гуляшки „правехме“ отечественофронтовски вестник. Разбира се, активно беше сътрудничеството на писателите, наричани в миналото „леви“.

— Лично вие с какви материали сътрудничехте в „Литературен фронт“?

— Поместих в тия броеве, на които бяхме редактори аз и Гуляшки, няколко мои стихотворения, също статии и особено често — фейлетони. Бях предложил, и Гуляшки се съгласи, във всеки брой като подлистник на първа страница да имаме фейлетон. Търсех за тия фейлетони автори, такива бяха Челкаш и Вежинов (проявен хуморист и преди Девети, и в първите години след това — с псевдонимите Павленко, Мустафа, Чучурин и др.). И аз написах някои от фейлетоните в тия подлистници. Главната им тема беше — против доскоро проявяваните се фашистки културни дейци.

— Докога бяхте редактори на вестника с Гуляшки?

— До края на същата година (1944). Последният брой, редактиран от нас, с нашите имена като редактори, излезе на 31 декември 1944 г. От януари започна нов етап в моя живот — фронтът в Унгария (Гуляшки остана в София, но заедно с мене и той напусна редакцията, насочи се към новото в селското стопанство, започна да обикаля селата, особено добруджанските, за да напише своите романи „МТ станция“ и др.).

Но за Отечествената война — в следващия наш разговор.

Дванадесети разговор

ЯНУАРИ — ЮЛИ 1945 г. УЧАСТИЕ В ОТЕЧЕСТВЕНАТА ВОЙНА. ВЕСТНИК „ФРОНТОВАК“

– И така, започна Отечествената война... Как и защо според вас, др. Тодоров, се наложи обявяването на Отечествената война срещу фашистка Германия?

– Ние, българските прогресивни писатели, преживявахме остро и най-близко войната още от 22 юни 1941 г., когато Хитлер подло нападна първото отечество на социализма в света — Съветската страна. Тоя ден, спомням си, още предобед, като прочетох във вестниците за хитлеристкото нахлуване, оставих всяка друга работа и отидох в кафене „Средец“, което се „държеше“ от нашия приятел Туше Андонов, сестрин син на Гоце Делчев, както бях вече споменал. Пред входа на кафенето настигнах поета комунист Александър Муратов. И двамата бяхме развълнувани — спряхме се, стиснахме си ръцете — и си спомням думите му: „Започва, бай Ангеле!“ Това значеше, че започва не само войната, а и нов етап в нашия собствен живот, борба на страната на Съветския съюз. А в кафенето — истински разбунен кошер — мнозина другари бяха дошли, оживено тълкуваха събитието, псуваха Хитлер...

Девети септември, за чието посрещане вече разказах, за нас значеше същевременно и без всякакво съмнение нашето, българско, нареждане на антихитлеристкия военен фронт (до това време такъв фронт беше Съпротивата). И народна България не закъсня нито с ден, а веднага мобилизира силите си и рамо до рамо със Съветската армия влезе в смъртна схватка с фашистка Германия.

– Както се знае, за нашата страна Отечествената война имаше две фази или по-точно — два периода. Какво беше участието на писателите през първия период на войната?

– През първия период не беше образувана специална група от културни дейци — писатели и други — на фронта. Там бяха тия писатели, главно млади, като Веселин Ханчев, които по общия ред бяха мобилизирани, някои заварени в армията още отпреди Девети. Това не значи обаче, че писателите не

участвуваха и в онова време в армейския живот. При Министерството на войната (както се наричаше Министерството на отбраната) беше формирана Дирекция (по едно време — отдел) за културна дейност сред войската, която освен своите щатни служители (политически работници офицери) привличаше за съдействие и цивилни културни дейци. Специално съществуваше в тая система постоянна писателска група от десетина души, сред които бях и аз — събирахме се често при началника на Дирекцията, получавахме информация по военните действия и се заангажирвахме с конкретни задачи. Главно — писане на произведения за пресата. И не само ние — цялата ни литература живееше с патоса, бих казал, с огъня на войната, широко я отразявахме в нашия печат. Аз написах през тия месеци, от септември до януари, доста стихотворения за подвига на нашите и съветските бойци, а и други материали.

— Вие сте участвували в културната бригада като писател и редактор във в. „Фронтовак“ през втория период от войната. Да поговорим за вашето участие.

— Във втория период, вече на север от Дунава, участвуваше, както се знае, Първа българска армия от 130 000 души, командувана от генерал Владимир Стойчев, един типичен военен, напет, строен, макар и немного висок, висококултурен човек, който преди войната беше много известен със своите победи на арената на световния конен спорт, а още преди Девети бе застанал в редиците на Отечествения фронт, с активно участие при вземането на властта през нощта срещу Девети септември. Талантлив, пламенен оратор, и то на няколко езика, според аудиторията, просто възпламеняваше бойците със своето слово. Преди Белград река Дунав прави остра чупка, просто слиза на юг и след това под прав ъгъл тръгва на изток. Поради особената фронтова линия реката трябваше да се мине два пъти — един път при Петроварадин и Нови Сад и втори път при Безден и Батина. Мостовете бяха разрушени от немците при отстъплението им, минаваше се по така наречените преправи — редица от лодки, сложени една до друга от единия до другия бряг и върху тях — поставени дъски.

— Как стана съставянето на групата от културни дейци? За това много е писано. Писал съм и аз в моята книга „И словото воюваше“[36]. Но да си припомним най-важното.

— Още в началото на януари за фронта замина ядрото на групата, начело с нейния командир Ламар, а през втората половина на месеца тръгнаха и останалите другари, общо около двеста души — артисти (най-големия брой), писатели, худож-

ници, кинооператори, журналисти... Аз бях именно в тая голяма група. Тръгнахме от софийската гара с влак до Белград. Изпращането ни на гарата се превърна в цял митинг, а не мина, разбира се, и без сълзите на жените и децата, тъй като съвсем не беше сигурно дали всеки ще се върне. Ние до един бяхме доброволци, увлечени от общия ентусиазъм. В Белград прекарахме сред неговите разрушения три дни в едно сравнително запазено училище с разбити стъкла... при оня студ. Чакахме транспорт, който съвсем не беше сигурен при честото обстрелване на пътищата от немците, а ни трябваха няколко големи автобуса. Аз, Челкаш и Иван Мартинов на третия ден отпътувахме с една кола, с която дойде от София, на път за Унгария, нашият приятел Петър Славински, назначен за историограф на Първа българска армия. С колата минахме доста трудно по клатушкащите се преправи, сред лавината от бойци, над нас при втората преправа се явиха два немски самолета, хвърлиха няколко бомби, но те паднаха във водата, тъй като противосамолетната отбрана стреляше бясно и самолетите трябваше да прелетят и да отминат бърже.

— Най-напред къде се установи вашата група?

— Първата ни спирка беше големият унгарски град Пейч, нещо като столица на заетата от нашата армия територия — северния бряг на р. Драва до градчето Барч на запад (една хоризонтална линия, каквато е Дунавът на северната ни граница), от Барч под прав ъгъл право на север до езерото Балатон, оттам позициите бяха заети от Съветската армия на генерал Шарохин.

В Пейч прекарахме няколко дни пак в едно училище. Войната и сраженията — съвсем наблизо, а там животът вече си течеше, даже видяхме една унгарска оперета в градския театър. И след това, вече с дошлите автобуси с другите наши културни дейци — отидохме в малкия град Сигетвар, отново близо до фронта. Там вече излизаше циклостилно, а ние го продължихме в редовна печатница, ежедневният вестник на Първа българска армия — „Фронтовак“[37]. Някои другари, писатели и журналисти, отидоха като кореспонденти в дивизиите, а аз останах като редактор на културния отдел във вестника.

— Да споменем състава на редакционната колегия, макар че те са известни и много пъти е писано за тях...

— Главен редактор беше Иван Мартинов, заместник-главен — Павел Вежинов, вече казах за себе си, че редактирах културния отдел, в другите отдели бяха Спас Йончев (сега известен хуморист) и други другари, включително две журна-

листки — Фрюлинка Новачкова и Здравка Колева. Младен Исаев възглавяваше групата на писателите, Рашо Шоселов — на журналистите, включително военните дописници по частите, ръководители на трите театъра бяха известният артист Георги Стаматов, режисьорът Филип Филипов и Любомир Огнянов-Ризор, сред нас бяха също Емил Манов, Теньо Стоянов, Славчо Васев и други.

— Каква беше, в най-общи линии, дейността ви в Първа българска армия?

— И редакцията, и изобщо цялата културна група бяха близо до фронта, обикновено на няколко километра зад него. Движехме се след нашата напредваща армия и така бяхме в градовете Чурго, Надканижа, Капошвар. Често отивахме на самата фронтова линия, в окопите на северния бряг на Драва и след това към реката Мур и в Австрия. Отивахме и просто така, да посетим бойците, да бъдем на самия фронт, само на стотина метра от врага. Но най-често там бяхме, за да изнасяме, както се казва, литературни четения и беседи пред бойците, зад някой хълм на самия фронт, под непрестанния акомпанимент на гърмежите. Войната беше пред самите ни очи. Дружехме и със съветските хора, които бяха сред нас. Между тях — известните съветски поети Алексей Негодонов и Мустай Карим.

— На фронта в Унгария както вие, така и другарите ви писатели и журналисти сте развивали оживена творческа дейност, писали сте много творби на самия фронт, а и след войната...

— Да, без да говоря тук за артистите и другите културни дейци, по което съм писал неведнъж, активно вървеше и нашата творческа работа. Там бяха написани поеми от Ламар и Младен Исаев, Павел Вежинов именно там разгърна своя колоритен талант, активна беше и творческата дейност на Стоян Даскалов, Емил Манов, Радой Ралин, Валери Петров, Челкаш, Иван Мартинов, Петър Славински и др. Аз написах на самия фронт, в редакцията, а и в следващите години много неща — стихотворения и очерци. И досега огънят, запален в душата ми на фронта, е жив, участвувам и с творчество, и с обществена дейност в живота на Българската народна армия. Председател съм на Централната комисия за културна дейност във Въоръжените сили, която ръководи редица гарнизонни комисии за културна дейност сред армията по цялата страна. А всеки март аз и моите другари писатели фронтоваци уреждаме вечер в памет на легендарните дравски боеве.

– Кога се върнахте от фронта?

– Войната, както се знае, свърши на 9 май 1945 г. Войската ни обаче продължи да стои — вече в Австрия — още известно време. Ние, културните дейци, се върнахме на няколко групи в България, аз — през юли.

МЛАДЕН ИСАЕВ

Участвувахме заедно с Ангел Тодоров като писатели доброволци във втората фаза на Отечествената война — в Унгария. Разбира се, отиването на фронта не бе приятна екскурзия, а риск пред реални опасности. Ние, писателите и журналистите, прикрепени към Щаба на армията и към дивизиите, бяхме заети с писане и редактиране на материали, свързани с живота и действията на първоармейците. Ангел завеждаше културния отдел на армейския вестник „Фронтовак“ и беше секретар на партийната организация на писателите фронтоваци. И той, както останалите писатели, често отиваше на самата бойна линия. Понякога спяхме при войниците в землянките, между две сражения изнасяхме литературни четения на самия фронт. Ангел Тодоров редовно участвуваше в нашите срещи с бойците. На тях особено допадаха неговите хумористични работи из фронтовашкия бит на първоармейците.

На фронта Ангел се проявяваше като особено колоритна личност. Винаги усмихнат, дружелюбен, весел и контактен с войниците.

Спомням си, веднъж отивам в стаята, където бе редакцията на „Фронтовак“, и заварвам Ангел самичък. По липса на маса той беше приспособил един подвижен ламаринен умивалник за бюро и наведен над него, съчиняваше своите фронтовашки писания.

Такъв го помня от фронта, такъв си остана той и до днес.

ПЕТЪР СЛАВИНСКИ

На Девети септември, между другите комунисти, които се събраха в кабинета ми в общината, беше и Ангел Тодоров. Там се състоя едно от първите заседания на легалната вече наша писателска партийна организация. Ангел Тодоров беше един

от ръководителите ѝ. Той стана и един от инициаторите на връзката на писателите с народната армия — беше сътрудник на културния отдел на Военното министерство. И когато стана дума за участие на писатели като доброволци в Отечествената война, Ангел Тодоров беше един от първите кандидати. Заедно тръгнахме за фронта в Унгария. Той беше включен в редакционния състав на в. „Фронтовак“, който излизаше на фронта под редакцията на Иван Мартинов. Малко време и аз работих с тях във вестника, после бях прехвърлен като ръководител на историографската служба на армията. Но връзките ни не прекъснаха. В моята книга „Огънят и спомените“[38] съм описал наши литературни четения по бойните части, между които и литературно четене в храма на прифронтовото село Комлош: „Когато Ангел Тодоров се извиси на амвона, в бележника съм драснал: Честно лице... Войнишките му дрехи изглеждат недоправени, сякаш са само тропосани и ха-ха ще се разпаднат! — „Загубен болшевик!“ — обявява Ангел Тодоров заглавието на своя хумористичен разказ, който ще прочете. И храмът проечава от дружния смях на бойците! — Един болшевик на връщане от домашен отпуск в частта си просто се загубил: все пътувал и пътувал по далечните пътища на войната и не можел да настигне другарите си. Тъй бързо и неспирно напредвала Червената армия!“

Ние бяхме заедно на фронта през всички перипетии на войната. Той вършеше толкова добросъвестно и упорито редакторската си работа във „Фронтовак“, че когато един ден го поканих да дойде с мен до щаба на Трети украински фронт в Дунавече, той със съжаление отказа, защото имал да подготвя материали за следващия брой на вестника. Не го съблазни примамката, че ще се опитаме с нашето микробусче да отскочим от Дунавече до Будапеща, за да видим боевете за превземането на обсадената унгарска столица. На това пътешествие отидохме с Младен Исаев, Иван Мартинов, Павел Вежинов и други членове на редакцията.

На фронта ние, доброволците военни писатели, бяхме „безпагонни“ — на куртките и шинелите ни имаше по едно чисто червено пагонче, което означаваше просто редник. Бяхме нещо като военни чиновници към политотдела на армията. Но след като се завърнахме от фронта, ни повикаха на военно обучение, за да получим някакъв чин. С Ангел Тодоров, Младен Исаев и Никола Ланков се паднахме в една рота в Школата за запасни офицери във Велико Търново. Обучаваха ни някое време през лятото и през септември ни уволниха като... капи-

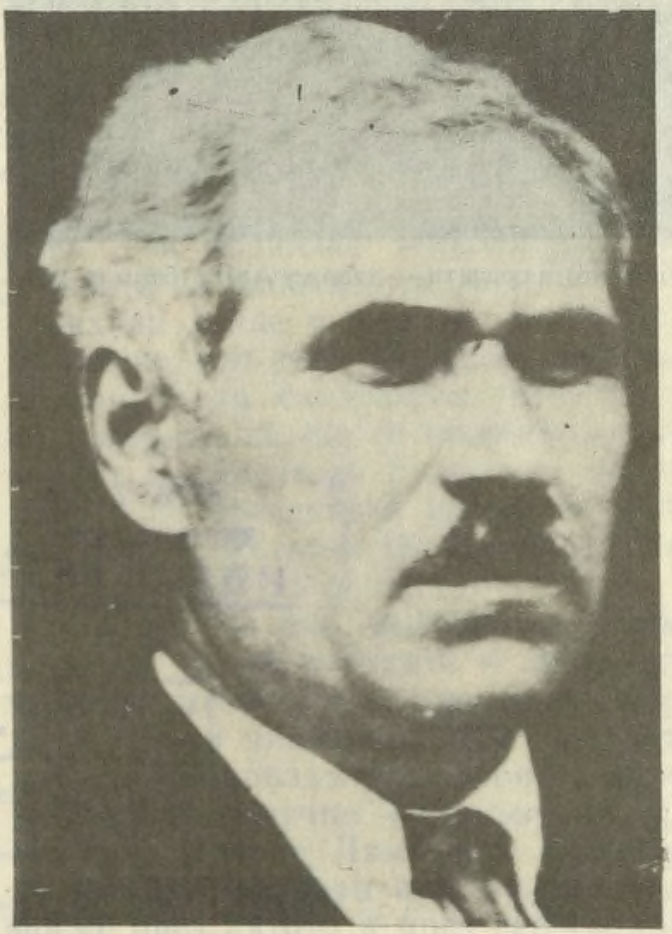

Ангел Тодоров на 3 години (най-долу вдясно); в средата — дядо му Ангел (баща на майка му)

Ин-т за литература БИБЛИОТЕКА
ЧИТАЛНЯ

Майката на Ангел Тодоров (Александра Ангелова Тошкова)

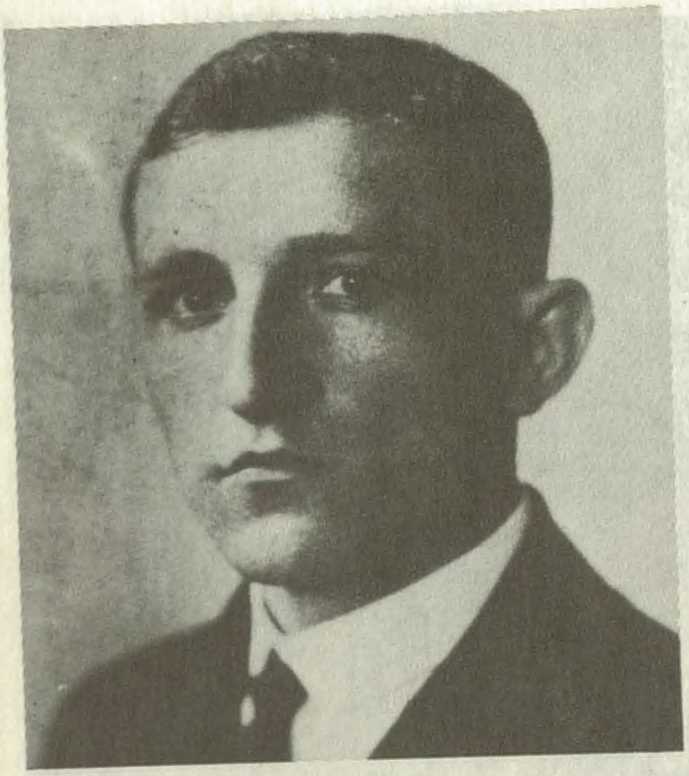
Бащата на Ангел Тодоров (Тодор Тошков)

Сътрудници на „Наковалня" отляво надясно — Никола Медникаров, Ангел Тодоров, Петко Буюклиев, Христо Радевски, Никола Ланков

1932 г. — основатели на Съюза на трудовоборческите писатели. Отляво надясно: седнали — Димитър Хаджилиев, Славчо Васев, Младен Исаев, Ангел Тодоров; прави — Мицо Андонов, Христо Радевски, Ламар, Тодор Генов, Александър Жендов, Никола Ланков

Ангел Тодоров като студент — 1927 г.

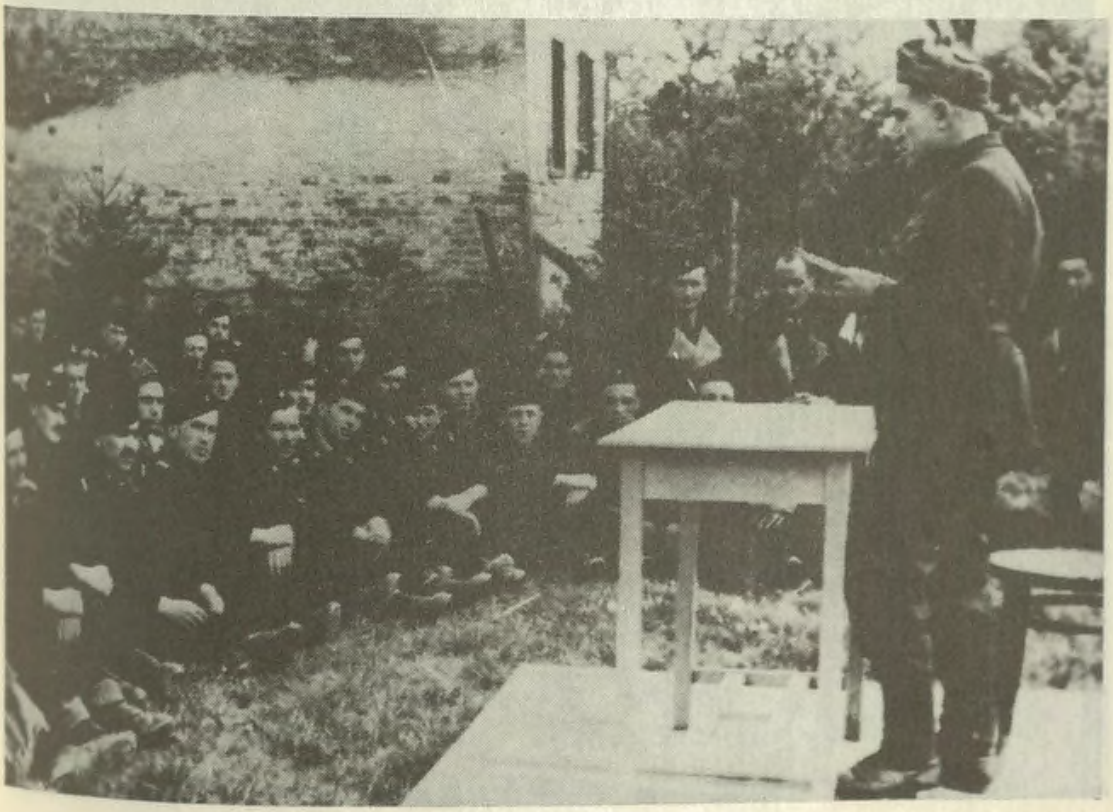
Ангел Тодоров — 1939 г.

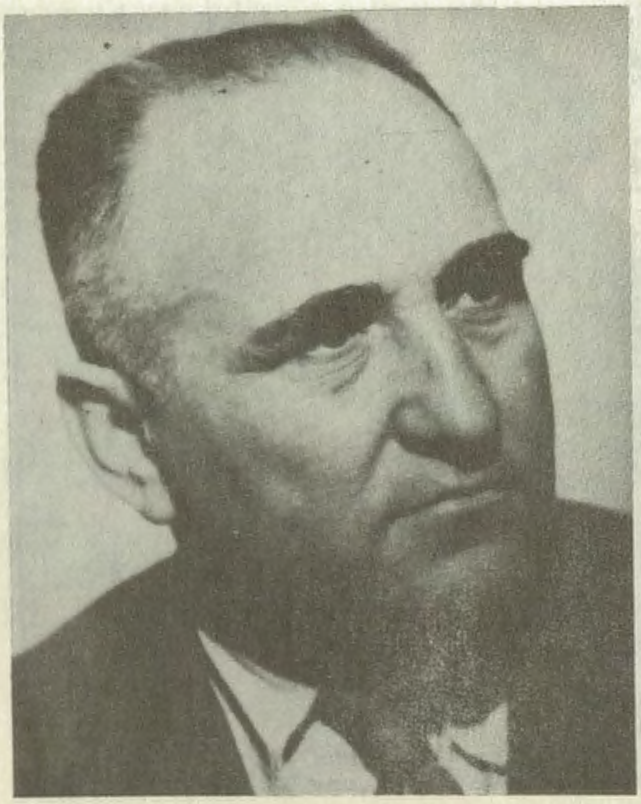
1945 г. — гр. Лайбниц (Австрия). Командуващият Първа българска армия генерал Владимир Стойчев връчва ордени на писатели — участници във войната: вляво — Ангел Тодоров, вдясно — Младен Исаев и Иван Мартинов

Фронтът в Унгария (пролетта на 1945 г.) — Ангел Тодоров чете свои стихове пред танкисти

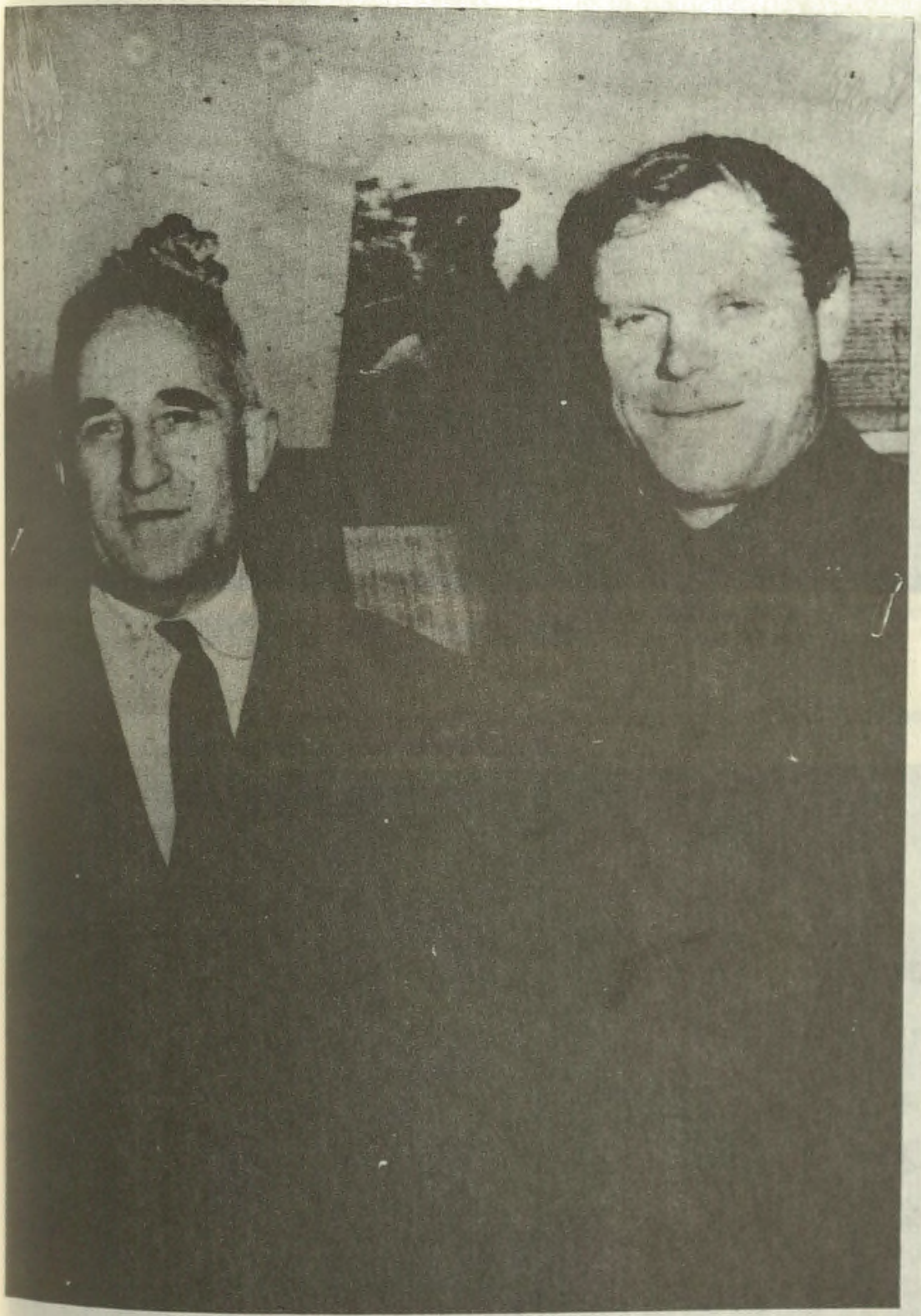

Ангел Тодоров — 1955 г.

1943 г. — Ангел Тодоров сред своите приятели Марко Марчевски и Никола Ланков

Ангел Тодоров със съветския поет Владимир Солоухин

Съветският чувашки поет Педер Хузангай и Ангел Тодоров

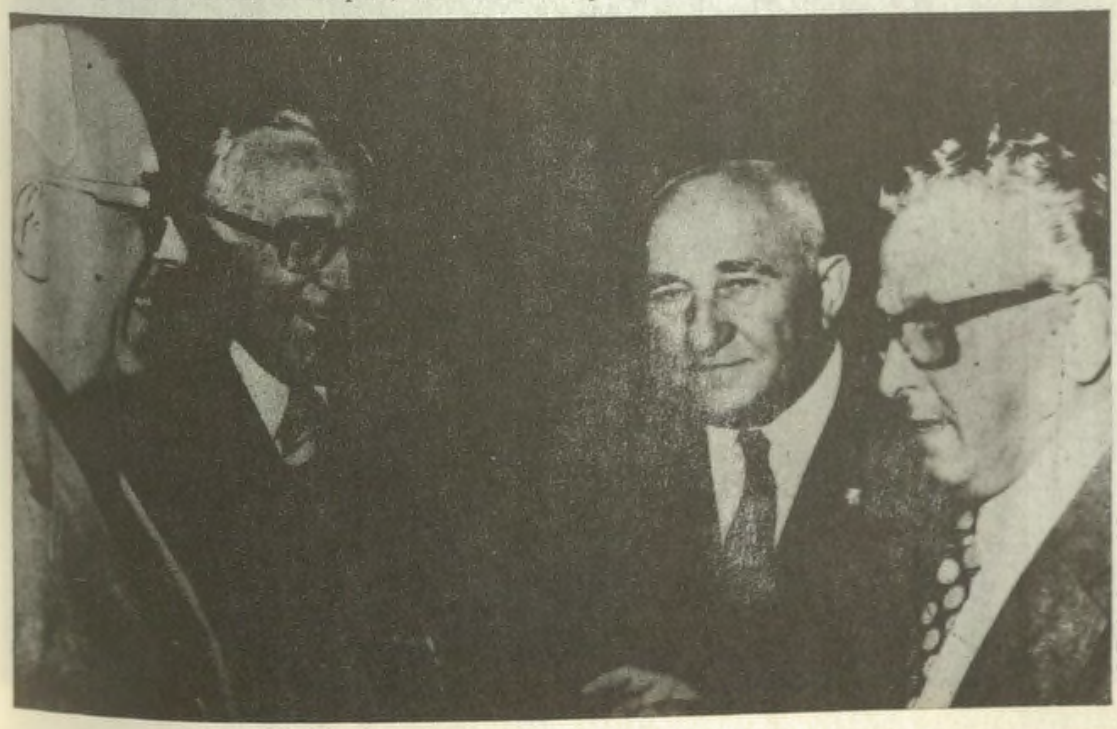
Със съветската поетеса Белла Ахмадулина през 1969 г.

В съветското посолство (1977 г.) — връчване награди на български преводачи на съветска литература: отляво надясно — Младен Исаев, Ангел Тодоров и Атанас Далчев

На IV конгрес на Съюза на българските писатели. Отляво надясно: Христо Радевски, Лозан Стрелков, Ангел Тодоров, Веселин Андреев

На IV конгрес на СБП с Тодор Генов и Андрей Гуляшки

В дома на Георги Караславов по случай честването на 50-годишнината на писателската партийна организация. Отляво надясно (седнали): Борис Милев, Петко Буюклиев, Георги Караславов, Младен Исаев; прави — Любомир Огнянов-Ризор, Ангел Тодоров, Иван Мартинов, Владимир Топенчаров, Иван Руж, Николай Христозов

Димитър Методиев и Ангел Тодоров (1979 г.)

На XII конгрес на Българската комунистическа партия — др. Тодор Живков в разговор с делегати-писатели, сред тях Ангел Тодоров (вторият отдясно наляво)

Ангел Тодоров с автора на книгата Георги М. Григоров

тани! А командирът на ротата ни беше поручик. Получи се нещо много особено: довчера подчинени редници на поручика, бяхме пак негови подчинени в казармата, но вече с по-висок от неговия чин.

Спомням си нещо смешно: на 9 септември 1953 г. трябваше да участвуваме вече като произведени капитани на военния парад във Велико Търново. Наредихме се и ние с Ангел Тодоров, Младен Исаев и Кольо Ланков. Започнаха да излитат в небето фойерверки. Ангел Тодоров ни предупреди, че е опасно да не падне някоя гилза от ракетите върху нас. И в същия миг точно върху него тупна изгоряла мукавена гилза. Докато ни разправяше поуплашено как такава гилза може да удари много лошо човека, върху него се стовари втора гилза. Разбира се, че опроверга „опасността“ — нищо не му стана. Но той и във военното обучение не беше от най-смелите. На полигона, където се стигаше по едно тясно въжено мостче през Янтра, той оставаше да мине последен, защото при повече минаващи мостът много застрашително се люлееше. И стрелбата му с пушка или картечница беше дявол знае колко далеч от мишените, защото замижаваше когато стреляше. А после ни изпратиха заедно да стажуваме в редакцията на в. „Родни криле“ — орган на военновъздушните сили. Слава богу, че не ни караха да летим с реактивните самолети на двайсет хиляди метра височина! Само наблюдавахме как летците изпълняваха полетите си и пишехме във вестника... непреживени съчинителства. Там ни готвеха за редактори на вестника... в случай на война. Е, до това не стигна — и нека не се стига!

Но за разлика от всички нас Ангел Тодоров не изостави привързаността си към военния бит. Аз си останах капитан, а Ангел Тодоров стигна до чин полковник. Той дълги години вече оглавява Централната комисия за културна дейност сред народната армия. Оглавява и комисията по военнопатриотична тематика към Съюза на българските писатели, на която и аз съм член. Всяка година през десетдневката на литературата в българската армия ние ходим с него по литературни четения из казармите — всяка година, неизменно!

Да, един другар е бил верен спътник през петдесет от годините на живота ми, без да е имало между нас стълкновения, неразбирателства, неприятни чувства. Обратно, аз съм чувствувал Ангел Тодоров като едно приятелско богатство в моя живот, което ценя високо и от все сърце!

Тринадесети разговор

ОТ ВРЪЩАНЕТО ОТ ФРОНТА (1945 г.) ДО АПРИЛСКИЯ ПЛЕНУМ (1956 г.) НАЦИОНАЛЕН КОМИТЕТ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ. ЦК НА БКП. СПИСАНИЕ „СЪВРЕМЕННИК“ ВЕСТНИК „ОТЕЧЕСТВЕН ФРОНТ“ ВЕСТНИК „ВЕЧЕРНИ НОВИНИ“

— Др. Тодоров, дойде ред да поговорим с вас за друг интересен период от вашата журналистическа, писателска и обществена дейност, периода от Девети септември до Априлския пленум от 1956 г. Как възприехте тази важна промяна в живота на народа (след благополучното завършване на Отечествената война) и във вашия личен живот? С какво беше ознаменувана тя в работата ви като журналист?

— Да, наистина това е интересен живот, защото става дума за доста голям период от моя живот — цели 11 години. Това са първите и следващите години на народната власт, при доста сложна политическа обстановка — борбата с противонародната опозиция, историческия Пети партиен конгрес от 18 до 25 декември 1948 г., със забележителния доклад на Г. Димитров (конгрес, на който присъствувах като гост журналист), началото на социалистическото строителство с център — изграждането на Димитровград, — трудностите, създадени от култа, и други политически моменти...

— А през това време, разбира се, не сте изоставяли и писателската си работа...

— Не само не съм я изоставял, но през всичките тия години я съпътствувах с мои журналистически и други обществени задължения — в началото като завеждащ сектора за печата в Националния комитет (както тогава се наричаше) на Отечествения фронт, работа в отдела за изкуство и култура в ЦК на БКП, завеждащ културния отдел и след това заместник-главен редактор на в. „Отечествен фронт“, главен редактор на в. „Вечерни новини“. И паралелно с тия дейности и едновременно с тях — участие в ръководството на Съюза на писателите като секретар на партийната писателска организация и като един от секретарите на съюза. И при това доста подробно изброяване все пак пропускам някои работи, някои мои

функции, особено в редакционни колегии на наши издания, в издателски съвети, в различни организации и др.

– Какво беше тогава работното време в редакциите?

– Създала се е в България в условията на народната власт една голяма привилегия за почти всички „пишещи братя“ — работа в редакции, издателства и други — половин ден, тъй че другата половина на деня можеш да посвещаваш на творческата си работа. Аз винаги съм се стремял редакционната ми и служебна работа да е следобед, а до обед съм обикновено вкъщи пред пишещата машинка — това време, а често и вечерта (когато не съм по събрания, в клубове и др.) ми позволява да съгласувам творчеството и службата. Пък и самата служба е творческа — седиш пред бюро, четеш материали, пишеш, редактираш...

– Бихте ли се спрели малко по-подробно върху работата си на посочените постове и служби в журналистиката и обществения живот?

– Първо — работата ми в Националния комитет (сега съвет) на Отечествения фронт. Той се намираше там, където е и сега, на бул. „Витоша“, само че вече зданието е доста разширено. Имаше в него културно-идеологически отдел, завеждаше го виднияят партиен деятел д-р Любен Герасимов, с разни сектори, един от тях — за печата. Събирах периодично редактори от различните наши вестници и списания и ги информирах за текущите задачи на Отечествения фронт, като им давах и материали на пишеща машина, за да бъдат отразявани в техните издания. Изобщо задачата ми бе да бъда връзка между Националния комитет и печата. По едно време започнахме и издание с литературно-обществен характер, орган на Отечествения фронт, на което бях редактор с помощта на една-единствена (освен мене) „щатна единица“ — уредник на изданието, наш приятел литератор — Георги Панов. По мое предложение изданието (месечно списание) беше назовано „Поглед“ — по някогашния „Поглед“, в чиято редакция работех известно време преди Девети септември (в 1932 г.). Под моя редакция излязоха само няколко книжки, докато бях на работа в сектора, след това моето място и в сектора, и по редактирането на списанието зае Андрей Гуляшки.

– И започнахте работа в ЦК на партията, както казахте по-горе?

– Да, след това минах на работа в ЦК на партията, в отдел „Пропаганда и агитация“. Имаше в него сектор „Изкуство и култура“ (сега е отдел), завеждаше тоя сектор Пантелей

Зарев, той ме покани да стана заместник-завеждащ, но скоро премина на друга работа и аз останах на негово място в сектора, с помощта на няколко другари, щатни сътрудници. Нашата задача беше да подпомагаме ЦК в работата му с творческите съюзи и другите културни организации и институти. За тая цел често свиквах срещи и разговори в сектора с цели активи на отделните изкуства и културни области и правех докладни записки с разни предложения чрез ръководството на отдела до съответния секретар в ЦК. Посещавах различни партийни събрания и сбирки в театри, творчески съюзи (особено много — при композиторите, артистите и художниците), понякога до късно през нощта. Както знаете, в тия среди има много истории, спорове, даже дрязги, понякога израз на незадоволени лични амбиции и др., и работата ми беше доста трудна.

— А работехте ли и в някакво издание?

— Няколко години поработих и като един от редакторите на сп. „Съвременник“. То беше продължение на Благоевото „Ново време“, теоретичен орган на партията, и излизаше, докато по-късно отново започна да излиза „Ново време“. Цялата редакция беше от трима души — Пантелей Зарев, Живко Ошавков и аз, — а също и една уредничка — Женя Дюстабанова, приятелка някога на Христо Смирненски.

— Имаше ли списанието главен редактор?

— Никой от тримата не беше главен редактор, ние завеждахме отдели (аз — отдела за изкуство и култура), главното редакторство беше от ръководителите на партията, на които ние предавахме за одобрение ръкописите за приготвената от нас нова книжка на списанието. Работата ни беше направо главоломна, сега тя се върти от много повече хора със съответен технически персонал. Все пак чрез това издание и с работата ми в него аз живеех активно с теоретичните проблеми (не само естетическите, а главно политическите) на партията и изобщо на комунистическото движение. Работехме в две стаи с обща врата, винаги отворена между тях, в зданието, където сега е „Балкан“, до Народното събрание, само че не в партера, а на първия етаж. Наред с редакторството в това списание написах някои статии и рецензии.

— Но, струва ми се, като имам предвид вашата дългогодишна журналистическа и литературна работа преди и след Девети септември, че вие имате влечение предимно към проблемите на оперативната литературна критика, публицистика и журналистика, а също и към литературната история, а не толкова

към общотеоретичните разработки на обществено-партийните въпроси...

– Да, това е така. Все пак винаги съм чувствувал влечение, както вие казвате, не към общотеоретичния, а към по-прекия политически и културен печат и затова с желание приех поканата на Стефан Б. Станчев, главен редактор в онния години на в. „Отечествен фронт“, да поема редакторството на културния отдел на вестника. Към отдела аз създадох колегия, която се събираше веднъж, понякога и два пъти седмично; в нея участвуваха театралният критик Любомир Тенев, музикалният критик Венелин Кръстев и др. Работех много активно по отразяването на културния живот у нас и в чужбина — и със статии и информации, и макар и по-рядко — с някои художествени материали. Вестникарската работа иска оперативност, за която не винаги намираш сътрудници.

– Някакъв конкретен случай спомняте ли си за такава оперативност?

– Например — получихме съобщение за смъртта на Елин Пелин, когато броят вече се слагаше под печат. Главният каза – на всяка цена трябва да поместим статия, умрял е един класик. Кой ще напише статия съвсем веднага, наложи се сам да я напиша...

– Нека използуваме факта, че споменавате Елин Пелин. Какви са накратко спомените ви за него?

– Ще кажа няколко думи за моето познанство с тоя голям български писател. Преди Девети го бях виждал много пъти — просто като върви по улицата, без обаче да съм се запознавал с него. След Девети той често идваше на приказка в Съюза на писателите, който тогава се помещаваше в няколкото стаи в апартамента над кино „Славейков“, както казах, аз бях един от секретарите на съюза. И при тия разговори, и при разните писателски срещи съвсем отблизо се опознах с Елин Пелин, той към мене се отнасяше добре, с внимание. Няма да забравя вечерята, която му дадохме, по случай 70-годишнината му, бяхме над сто души на тая вечеря, в един голям салон в ресторант „България“. На почетната маса не седяха, а стояха прави и ни говореха едно и друго, като взаимно се допълваха, тримата тогавашни „апàпи“ — Елин Пелин, Александър Балабанов и художникът карикатурист Александър Божинов. Незабравима тройка! Тая вечер те бяха неизтощими в приказките си, в разказа на епизоди, всичко в шеговит тон.

– Докога останахте на работа в „Отечествен фронт“?

– В редакцията стана една вътрешноредакционна промя-

на — заместник-главни редактори станахме двама, до това време завеждащи отдели — аз и Крум Христов. Работех с него в една стая, тогава редакцията беше натясно — помещаваше се в най-горния етаж в едно старо здание на улица „11 август“ (северно от бул. „Дондуков“). С Крум Христов, когото преди това слабо познавах, станахме добри приятели, той е мой връстник, но и сега е жизнен и здрав човек, с висока обща и политическа култура, и на тая възраст се проявява активно като публицист със свои статии в пресата, но работи дълги години в дипломацията, по едно време беше наш посланик в Рим. Тримата с Крум Христов и с главния редактор Стефан Б. Станчев всеки ден се събирахме в началото на работното време (следобед) и решавахме въпросите на вестника. Аз отговарях за няколко отдела, работех с техния редакционен състав, а когато те приготвяха материалите за броя, четях ги, доработвах ги и — какъвто е изразът — ги парафирах.

— А какво си спомняте за работата си като главен редактор на в. „Вечерни новини“?

— В „Отечествен фронт“ работих няколко години, след което бях назначен за главен редактор на в. „Вечерни новини“, в отсрещното здание на същата улица. Това вече беше много отговорна работа, с над 80 души персонал (редакционен и технически). Заместник-главен редактор по това време беше нашият виден журналист Владимир Топенчаров (сега академик), бях с него приятел от времето на партийния ни печат преди Девети септември, когато той се проявяваше като литературен критик с псевдонима Илия Тодоров. С него много дружно работехме, както и с другите двама от ръководството на вестника — Тотьо Белчев (който след мене, по мое предложение, стана главен редактор на вестника) и Делчо Кръстев (сегашния главен редактор на „Вечерни новини“). Редакцията на такъв вестник е цяла мелница, работа едно след друго, сътрудници, съвещания, бюлетини, ръкописи, пък се налагаше често и да бъда сред машините в печатницата, тогава още доста примитивна, от стария тип. Лошото беше, че се работеше предобед (вестникът излизаше по будките следобед), в противоречие с моя ежедневен навик предобед да съм вкъщи пред моята писателска маса. Върнеш се късно вкъщи, към 2—3 ч. следобед, уморен след 6-те, 7-те редакционни часа, полегнеш да отдъхнеш, отидеш на някоя среща или събрание, и денят ти пропада. Затова след неколкогодишната работа във „Вечерни новини“ дадох молба до Политбюро да бъда освободен и макар и не веднага това ми бе разрешено.

Четиринадесети разговор

ГОДИНИТЕ СЛЕД АПРИЛСКИЯ ПЛЕНУМ (1956–1981 г.) СЕКРЕТАР НА ПИСАТЕЛСКАТА ПАРТИЙНА ОРГАНИЗАЦИЯ. СПИСАНИЕ „СЕПТЕМВРИ“. ВЕСТНИК „СТЪРШЕЛ“. СПИСАНИЕ „БЪЛГАРО-СЪВЕТСКА ДРУЖБА“ СЪЮЗ НА ПРЕВОДАЧИТЕ В БЪЛГАРИЯ

– Другарю Тодоров, в книжка шеста (1981 г.) на сп. „Септември“ прочетох една ваша интересна статия за априлската линия в нашия културен и литературен живот. Какво беше вашето място и участие в литературно-обществената ни практика през 1956 г., по време на пленума?

– През 1956 г. бях на работа като заместник-главен редактор на сп. „Септември“, орган на Съюза на българските писатели, и едновременно с това — секретар на писателската партийна организация. Както сте прочели в моята статия, за която споменахте, в годините преди пленума, изобщо от Девети септември 1944 г., въпреки известните отклонения общата насока на нашия живот беше, както е и сега, социалистическа. В своя двутомник „За априлската линия“ другарят Тодор Живков, създателят и вдъхновителят на тая линия, изрично подчертава: „Фактите показват, че култът към личността не е изменил и не е могъл да измени характера на нашия обществен строй“ (том 1, стр. 113 на двутомника). Можем да добавим, че и в областта на литературата през годините преди пленума бяха създадени значителни литературни произведения в белетристиката („Тютюн“ от Д. Димов, също — Г. Караславов, Ем. Станев и др.), както и от редица поети и драматурзи.

– Но през този период има и много несполучливи произведения в литературата... Как вие бихте обяснили всичко това?

– Разбира се, безспорни са и пораженията в творчеството на редица писатели от създалата се атмосфера на парадност, външна призивност и лакировка на действителността — и в художествени творби, и в подхода към живота и изкуството. Беше станала привичка за някои наши белетристи да представят комуниста в идеализирана светлина, не човек, а схема, не такъв, както е, а какъвто подхождаше да бъде по тогавашните понятия на криворазбраната пропаганда. Сочен е многократно и примерът на високоталантливия поет Никола Фурнаджиев,

който в сбирката си „Велики дни“ (1950 г.) явно се отклони от своята ярка метафоричност и жива емоционална образност (каквито притежаваха стиховете му в книгата „Пролетен вятър“). Идват ми наум думите на великия трубадур на Октомврийската революция Владимир Маяковски за неговата боязън при писането на поемата му за Ленин — да не изпадне в „политически преразказ“, тоест във външна публицистичност, без специфичните за изкуството художествена образност и задушевност.

— Знае се, че Априлският пленум създаде истински нов повей не само в обществения ни живот, а и в литературата...

— Да, истински нов повей, с бележития призив на другаря Тодор Живков „Повече между народа, по-близо до живота“...

— Как писателската партийна организация, на която вие сте били секретар, посрещна Априлския пленум?

— Общо взето — изцяло положително. Все пак моята работа като партиен секретар беше затруднена от някои смущения сред отделни наши писатели. Известно е, че тогава излезе статия в „Работническо дело“, озаглавена „За правото дело на партията, против дребнобуржоазната разпуснатост“. Тя атакуваше тия среди у нас, които виждаха в Априлския пленум нещо като свободна врата за либералистично, не класово-партийно мислене и действие. Такива другари в нашата организация бяха малцина, но се държеха много активно, превръщаха партийните ни събрания в Съюза на писателите в арена на „свободна говорилня“, с най-общи приказки за някаква абстрактна свобода, вън от партийните норми. За щастие тия настроения скоро бяха изживени и нашият писателски колектив тръгна действено и целеустремено по новия път на животворната априлска линия.

— Споменахте, другарю Тодоров, за работата ви по същото време в списание „Септември“...

— Както отбелязах, бях заместник-главен редактор на списанието — в продължение на няколко години.

— По това време главен редактор на списанието е бил големият наш писател Георги Караславов.

— Да, главен редактор беше Георги Караславов, но той тогава боледуваше, почти не излизаше от дома си и не идваше в редакцията. Налагаше се да движа в оперативен ред редакционната работа заедно с моите другари редактори и след като уточнявахме материала за всяка книжка, отивах при Караславов и му докладвах по-важното, някои работи му четях на глас, а той лежеше и слушаше, правеше своите бележки и да-

ваше напътствия. Изобщо с Г. Караславов винаги съм имал най-добри, другарски отношения, той ценеше проявеното от мене трудолюбие и — както казваше — партийно мислене.

— За него и творчеството му вие сте писали немалко...

— Да, писал съм за него неведнъж статии, като съм изтъквал, че в нашата белетристика, главно със селска тематика до това време (от Любен Каравелов до Йордан Йовков и Илия Волен), той въведе нов герой — селянина комунист. Тоя герой съществуваше от десетилетия в живота, но даже през трийсетте години, когато той беше главната политическа фигура в нашето село (наред и заедно със земеделците единофронтовци), нашите критически реалисти по начало не пишеха за него. Те и при това положение създадоха голямо, крупно творчество (особено Елин Пелин и Йовков), но заслугата на Г. Караславов в това отношение е голяма, тя е истински прелом в националното ни литературно развитие. По същата линия имат, разбира се, заслуги и други писатели със селска тематика, особено Стоян Ц. Даскалов и Крум Григоров, а и някои по-млади.

— Защо и как прекратихте работата си в списание „Септември"?

— Извика ме в отдела за култура в ЦК на БКП тогавашната ръководителка на тоя отдел Екатерина Аврамова и ми каза, че Челкаш по някои свои семейни причини иска да отиде за няколко години в Италия (там учеше музика неговата другарка Красина), без да напуска работата си като главен редактор на в. „Стършел", като от време на време ще идва в България, и когато свърши курсът на Красина, ще си поеме изцяло работата. „При това положение — каза ми Катя Аврамова — решихме, че да освободим Челкаш от редакторството, ще бъде незаслужена за него обида, той е създал вестника и е известен като голям хуморист, но през време на отсъствието му през тия няколко години трябва да осигурим здраво ръководство на вестника, добър негов заместник. Затова предлагаме да станеш заместник-главен редактор на „Стършел", като поемеш работата на Челкаш, тоест на дело ще ръководиш известно време (а то се оказа няколко години) вестника." Така и стана — преминах на работа в „Стършел" в посочените условия и атмосфера.

— Как вървеше работата в „Стършел"? Изглежда, че не е много лесна работата на сатиричния фронт...

— Разбира се, трудно, тъй като непрекъснато засягаш тия или ония хора, те се сърдят, а понякога са влиятелни, с постове и ти създават немалки неприятности. Но все пак работата

вървеше, особено поради квалифицирания колектив в редакцията, в която работеха най-добрите наши хумористи.

— Кои бяха преките ви помощници в редакцията?

— Такива изтъкнати дейци на тоя фронт като заместник-главния редактор Петър Незнакомов и отговорния секретар Хаим Бенадов. И с двамата и досега сме много добри и близки приятели.

— Предполагам, че работата ви в „Стършел“ е помогнала да засилите и творческата си работа като хуморист, в която област вие имате широки изяви още в годините преди Девети септември...

— През целия си живот аз съм писал наред със „сериозното“ си творчество и хумор — стихове, фейлетони и разкази, — участвувал съм активно в самата редакционна среда на следващите един след друг (единият — след спирането от полицията на предишния) наши партийни хумористични издания — „Жупел“[39], „Дъмпинг“[40], „Хоровод“[41], „Горчив смях“[42] и други — и съм благодарен на тая моя неколкогодишна редакционна работа в „Стършел“. Тая работа активизира моето хумористично творчество, издадох няколко книжки с мои хумористични разкази и стихове.

— Големият наш хуморист Чудомир сътрудничеше ли във вестника по това време?

— В „Стършел“ той се обади само един-два пъти с дребни материали, но изобщо в тия години вече почти не пишеше.

— А какви бяха личните ви взаимоотношения с него? Вие сте писали за творчеството му.

— Да, ще ви разкажа по-подробно. След Девети септември беше издаден сборник с негови стари разкази, аз написах за тоя сборник голяма реценция, цяла статия, в „Литературен фронт“.[43] Давах висока оценка на разказите на Чудомир, но подчертавах техния битов характер (за съжаление, без да изтъкна дълбоконародната им същност, което им придава силно обществено значение). Едновременно с това писах в същата статия, че нашият нов хумор трябва да се насочи главно към новите задачи, които поставя политиката на партията, особено актуалната тогава борба против надигащата се вътрешна реакция (опозицията) и против международните агресивни антисоциалистически сили и тяхната политика. И тая моя постановка, която непълно изразяваше широките задачи на социалистическия реализъм — с обхващането на голямата панорама на живота, и битов, и обществен, — е била приета от Чу-

домир – въпреки доброжелателния тон на цялата ми статия — като отричане на неговото творчество.

– И как реагира той? Какво стана след това?

– Имахме с него един общ приятел — Стефан Безлов от с. Шипка, близо до Казанлък, където Чудомир живееше. По-начало селянин, той беше станал, така да се каже, селски интелигент по пътя на самообразованието, в школата на живота и на комунистическото движение, и се носеше по градски, което личеше при тогавашната, общо взето, селска носия. Занимаваше се със земеделие, но четеше агрономическа литература и отглеждаше главно лавандула, която продаваше на търговци. Още преди Девети септември, при честите си идвания в София, той се отбиваше в Якобинския клуб. Беше приятел с нашите писатели комунисти и преди, и след Девети септември идваше понякога вкъщи и ми четеше (както е чел и на Тодор Павлов, и на други наши другари) свои трактати, с верни житейски впечатления, но неумело написани и затова не стигнаха до печат. Та този Стефан Безлов веднъж дойде при мене и ми каза: „Току-що слизам от влака, пътувах в едно купе с Чудомир, през цялото време ми се жалеше, че си го унищожил... Много го е депресирала и отчаяла твоята статия." „Къде е отседнал Чудомир?" — попитах бай Стефана. „Както винаги – в хотел „Славянска беседа"... Веднага се вдигнах и заедно с Безлов отидохме при Чудомир. Мислех, че ще ме посрещне недружелюбно, но той веднага извади шише казанлъшка ракия, носеше си и мезе, и каза: „Сигурно ме е понаклеветил Стефан Безлов, аз не се сърдя на тебе, а на статията. Ти си представител на новата власт, а има някои хора в Казанлък, които говорят за мене, че съм бил със старата власт... и защо? Защото пишех в „Зора" на Крапчев и като идваха той и Бадев в Казанлък, виждали са ме понякога да седя с тях в ресторанта ни... И това се е зловидяло на нашите комсомолци..." „И право са имали, Чудомире — казах му аз, — не е трябвало да сядаш с такива катили..."

– Как завърши разговорът ви?

– И така нататък — доста поговорихме, даже накрай отидохме заедно в Клуба на журналистите, там заварихме Челкаш, Павел Вежинов, Богомил Райнов и други приятели и съвсем се разбрахме с Чудомир. В 1960 г., на 70-годишния юбилей на Чудомир в Казанлък, аз бях докладчикът, той остана много доволен от моя доклад, който доста се различаваше от рецензията ми в „Литературен фронт". Тоя доклад, доработен като студия, поместих в моята книга „Български писате-

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

ли“. С Чудомир се виждахме често в Клуба на журналистите, чак до постъпването му в болницата (Правителствената, в София), където почина. При мои отивания в Казанлък, докато Чудомир беше жив, винаги го посещавах. Улицата, на която живееше, се казваше „Трапезица“. „Знаеш ли защо? — питаше ме той. — Защото по нея има много трапища...“

— Но да се върнем към работата ви в „Стършел“. Докога работихте там?

— До 1961 г. Дотогава главен редактор на сп. „Българо-съветска дружба“ беше моят приятел журналистът Веселин Дашин. В ЦК на партията намерили, че аз трябва да заема това място. И оттогава, повече от 20 години (най-дългото ми застояване на едно място), работих като главен редактор на това списание, чак до 1 януари 1982 г., когато преминах в пенсия.

— Какво ще кажете за работата си в „Българо-съветска дружба“?

— Когато преди няколко години моят приятел, отличният писател и журналист Серафим Северняк беше назначен за главен редактор на новото списание „Отечество“, той ме попита: „Бай Ангеле, кое е най-важното за едно списание?“ „Най-важното за всяко списание е да излиза“ — казах му аз шеговито и тия мои думи сега са нещо като виц сред журналистите.

А когато Леда Милева беше назначена за главен редактор на списанието за чужда литература (в български превод) „Панорама“, тя ме попита: „Бай Ангеле, какво е най-важното в работата на един главен редактор?“ „Най-важното е да си намери добър заместник-главен редактор — казах ѝ аз (пак, разбира се, шеговито). — Ако има такъв, може да отива от време на време в редакцията и да пита коя книжка е излязла...“

— При вас, в „Българо-съветска дружба“, така ли беше?

— В „Българо-съветска дружба“ аз имах добър шанс — дълго време заместник главен-редактор беше журналистката Евгения Киранова, полиглотка и добра публицистка, а след нейното отиване на работа в Съвета на мира в Хелзинки — журналистката и висококвалифицирана преводачка, член на ръководството на Съюза на журналистите, Емилия Гергова. Независимо обаче от шегата аз не отивах от време на време в редакцията, а бях там всеки следобед и активно работех с помощта, разбира се, на целия редакционен колектив...

— Става дума за повече от двайсет години. Какво друго бихте казали за тоя доста дълъг период?

— Само отбелязвам най-важното. След създаването на Съю-

за на преводачите станах негов председател, без да напускам „Българо-съветска дружба“, а след втория конгрес на Съюза през 1979 г. съм негов почетен председател и пак активно участвувам в живота му, член съм на неговото бюро.

– Вие активно работите и сред военните писатели и културни дейци, а също и на редица други сектори в културния ни живот. Да не забравяме и дейността ви в Съюза на писателите, там вие сте един от ветераните...

– Да, от години вече съм председател на Централната комисия за културна дейност във Въоръжените сили. Участвувам най-активно и в живота на Съюза на писателите, член съм на неговото ръководство (Управителния съвет), също и в разни съвети на издателства, в редакционни колегии на наши списания, дълго време бях член и на Президиума на Националния съвет на Отечествения фронт... и другаде... А за творческата ми работа ще поговорим в друг раздел на тая анкета...

II

СРЕД ПИСАТЕЛИТЕ И ОБЩЕСТВЕНИТЕ ДЕЙЦИ

тично творчество. Това особено може да се каже за Антон Страшимиров (който в известен период, няколко години, се беше сближил с комунистическото движение), за Асен Златаров, с неговата бележита книга за Съветския съюз, и за най-крупния писател от това време, един от върховете на българската литература — Йордан Йовков. Тук не говоря за писателите с лява ориентация — за тях ще кажа няколко думи след малко.

— Кои от тях сте имали случай да опознаете по-отблизо? Или поне да ги виждате, да разговаряте с тях...

— Аз живеех, както вече казах неведнъж, сред ядрото на писателите комунисти и антифашисти. Ние имахме свой живот, свои „бази", където се събирахме и проявявахме. Това бяха, до превратa на 19 май 1934 г., когато бяха затворени, клубовете на Независимите работнически професионални съюзи и Работническата партия, а след това — главно кафене „Средец", което няколко пъти споменах. Другият кръг писатели, за които ви говорех, се срещаха главно в кафе-сладкарница „Цар Освободител", на ъгъла бул. „Руски" (тогава — „Цар Освободител") и ул. „Раковска", която беше разрушена през 1979 г., сега там е градинката до Руската църква.

— За това прочуто кафене много е писано и говорено. Какво бихте прибавили вие?

— Там ходеха понякога и някои наши леви писатели, главно такива като Людмил Стоянов, които бяха преминали от дясно на ляво, но аз и повечето от нашите левичари не ходехме в него, отбивах се там чак към края на 30-те години, макар и рядко, за да се видя с Людмил Стоянов и някои други. Поради това разделение на нашите места за срещи през целия тоя почти 20-годишен период познавах много малко от посочените писатели. За Еманyил Попдимитров и Чудомир ще разкажа отделно, но повечето от тях изобщо не съм виждал. Макар че живеехме в един град, не съм виждал за съжаление Йордан Йовков, за което много съжалявам. Дора Габе, Багряна и някои други виждах един или два пъти отдалече, както четяха свои стихове от трибуната на някои литературни вечери. Като ходех по улиците, някой другар ми показваше преминаващия Елин Пелин. Г. П. Стаматов, един крупен писател, видях само веднъж в „Цар Освободител", в компанията на Людмил Стоянов, който ме запозна с него и навярно сме разменили едно-две изречения, но съм ги забравил. Имаше едно кафене „Кристал", на ул. „Левски", там понякога отивах с Никола Ланков, за да се видим с „кръга" на Д. Б. Митов, главния редактор на в. „Литературен глас". В неговата среда край масата видях един-два

пъти Кирил Христов. В същото кафене, до самия вход, край една дълга маса седеше Теодор Траянов, виждах го, като минавахме, без да съм се запознавал с него. Траянов беше нещо като патриарх на тая маса, от двете й страни седяха десетина и повече писатели, а той с лице към тях.

– Спомняте ли си кои бяха тези писатели?

– Бяха все второстепенни писатели, сега забравени, като поета Петър Кишмеров например. Тоя, който говореше, ставаше прав, обръщението им към него беше „метр": френска дума, значеща учител, но в литературния френски език се употребява със значението на голям писател, учител и пример в изкуството. Аз и Ланков се поспирвахме отдалече да поизгледаме интересната компания... Така че не само някои мои познанства, а и впечатленията ми за целия писателски свят „отвъд барикадата", както тогава се изразявахме, бяха много бегли, въпреки че самото им творчество и списанията им, главно „Златорог" и „Хиперион"[44], четях редовно, а и пишех за някои от тия писатели. Особено — против някои от тях. Водехме тогава ние, писателите комунисти, активна полемика, а и борба в нашите издания срещу литературната реакция (макар и понякога с неточен адрес), защищавахме от злостните нападки съветската литература, борехме се за социалистическия реализъм, за комунизма с гордото съзнание, че сме борци на барикадите на световната пролетарска революция.

– Нека сега се спрем по-подробно на връзките ви с писателите от вашия кръг, сред които вие сте живели и творили. Това е на първо място Димитър Полянов, с когото сте се свързали най-напред...

– Аз вече ви разказах спомени за Димитър Полянов. При него отидох още първия ден след идването ми в София — ден, начало на моя литературен живот (след ученическите опити) — 9 септември 1925 г. Само с няколко месеца се разминах, без да ги видя, с писателите, жертви на белия терор, развихрил се в ужасни размери след атентата в църквата „Света Неделя" („Свети Крал") — Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев, Васил Карагьозов (който още в 1908 г. издава сбирка стихове, озаглавена „Пролетарски песни")... Други, като Бакалов, Марчевски, Кюлявков, Николай Хрелков, бяха в емиграция, трети за съжаление се бяха отдръпнали от фронта на борбата, Тодор Павлов беше в затвора. Оказа се, че нашето попълнение от начинаещи поети и писатели комунисти имаше пред себе си свободно поле на нашия, наричан тогава, пролетарски литературен фронт, с една-единствена опора, пък и сто-

жер — Полянов. Скоро се събрахме около него и списанието, което той започна да издава през късната есен на същата 1925 г. — „Наковалня“, както и около литературната притурка, излизаща периодично, на синдикалния седмичен вестник „Единство“, който вече излизаше, когато дойдох в София. На страниците на тия няколко издания през тая и следващите няколко години, пък и покрай други наши издания, които започнаха да излизат, скоро се очерта новият „набор“ в партийната ни литература, в ония години двайсет и няколко годишни младежи — Г. Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев (който се върна от своята югославска емиграция през 1929 г.), Никола Ланков, Крум Пенев, Кръстьо Белев, литературният критик Петко Буюклиев и др. Имаше в „Наковалня“ и други млади писатели — Андрей Каменградов (Манев) и др. Но те покъсно се откъснаха от литературата, сега на стари години някои от тях отново се връщат към нея. Вече стана дума за някои от тях.

Това беше в ония първи години (1925—1930 г.) един млад кръг от писатели, повечето от които в продължение на следващия половин век, до наши дни, се изявиха като едни от най-видните имена на българската литература, особено Караславов, Радевски, Младен Исаев, Крум Пенев. Аз заживях активно в тоя кръг, в това „възстановяване“ на пролетарския литературен фронт след априлския погром от 1925 г.

— Охарактеризирайте накратко тези наши видни писатели и ваши близки приятели и съидейници.

— Макар че беше съвсем млад, Георги Караславов и тогава имаше улегнал, стабилен вид, със здрави и непоколебими разбирания за литературата като духовна проява на работническото движение. Още през есента на 1925 г. в посочената притурка на в. „Единство“ той написа разказа „Черната бучка“ — за едно дете пролетарче, което събира буци въглища, падащи от една товарна кола. Пак на деца пролетарчета беше посветена първата му книга разкази — „Уличници“, излязла в 1926 г., а следната — 1927 г. — излезе друга негова книга с разкази, главно за жертвите от Септемврийското въстание — „Кавалът плаче“. И се заредиха през следващите години и десетилетия неговите книги, с които той се очерта като един от най-видните и крупни български белетристи, драматурзи, публицисти. Наглед — малко затворен в себе си, даже понякога мрачен, той широко разтваряше душата си сред приятели. Незаменим беше като обществен деятел на културния фронт и като редактор.

– А какви са впечатленията ви от друг наш виден писател – Христо Радевски?

– Христо Радевски, с когото и сега съм добър приятел, е принципен и сериозен другар. В някогашните наши години, преди Девети септември и години след това, беше човек с весел дух, внасяше в нашата среда жизнерадост и оптимизъм. Няколко души — той, Ланков, аз и няколко други — живеехме във всекидневна най-близка дружба, бяхме нещо като ядро на пролетарския литературен фронт, често работехме край обща маса в една или друга наша редакция. Заедно бяхме при основаването на писателската партийна организация през лятото на 1929 г, след това — пак заедно в започналия през есента на същата година в. „Работнически литературен фронт" („Релеф") — той — главен редактор, а ние, неколцина — редакторски кръг, с активно участие в работата по вестника. Бяхме заедно в работническите клубове, по събранията и срещите, пък и в полицейските зимници. Тоя негов живот намери жив израз в стихотворението му „Към партията" — истински връх в цялото му творчество, един от върховете в нашата революционна литература.

– Много близки сте били с Никола Ланков. Какви са спомените ви за него?

– За него ще поговоря повече... Сред спомените ми за Никола Ланков, които могат да бъдат — и един ден ще бъдат – цяла книга, ще отбележа някои моменти от неговото всежизнено и неизменно участие в нашия прогресивен литературен и културен фронт. Това участие продължи повече от четири десетилетия. В София го заварих, когато дойдох да следвам през есента на 1925 година, сред малката групичка от млади писатели, които се събираха около „стария ковач" Димитър Полянов, за да се сложи началото — след толкова разгроми — на ново възраждане на нашата прогресивна, партийна литература.

– Беше ли се изявил той вече като писател?

– Ланков тогава беше написал една революционна поема — „Динамит", – която не можеше да излезе от печат и която той ни четеше, а ние, неговите приятели, го критикувахме, че в нея няма ни рими, ни ритъм. Не знаехме, че един ден тоя начин на писане ще се нарича „свободен стих" и ще бъде обявен за последна дума на новаторството. През второто петилетие на 20-те години у нас освен „Наковалня" се създаде немалка наша пролетарска преса. В нея той участвуваше със стихове, в които се чувствуваше влиянието на образността на Сергей

Александрович Есенин, тогава млад селяк—поет от Рязанската губерния, подобна на нашето Средногорие, сред чийто влажен дъх на букови листа беше израснал Никола Ланков.

— Ланков е участвувал заедно с Радевски и вас в редактирането на „РЛФ“. Как си го спомняте от това време?

— Той участвуваше в края на 1929 година в актива от шестима-седмина писатели, които започнаха в. „Релеф“ („РЛФ“). Живо си го спомням в пустия в онова време втори етаж на стария дом на Земеделския съюз, в чийто долен етаж беше печатницата. На това място днес е Народната опера. Зимата беше ледовита и снеговита, ние стояхме прави, с балтоните си, тъй като вратите и прозорците бяха изкъртени от фашистки банди при разгрома на тоя дом след деветоюнския преврат (после това здание беше нието за печатница от един добряк еснафлия — бай Васил). Ланков ни четеше с побелели от студ устни своите стихотворения „На пост“ и „Зимен терор“. Дори месецът, наречен „млад“, беше в тия стихове „на пост“ — на поета се искаше всичко — и люде, и природа — да бъде мобилизирано за делото на партията. Поредната кампания на световната реакция против Съветския съюз беше така наречениият „дъмпинг“ (английско слово: изнасяне стоки на ниски цени, за да се завладее чуждият пазар). С глупави и плитки „аргументи“ обвиняваха съветската външна търговия, че със своя износ искала да разори капитализма... Тъкмо тогава бяхме намислили издаването на наш седмичен хумористичен вестник и партията беше определила като негов редактор Никола Ланков. „Да наречем вестника „Дъмпинг“, за да направим кампанията им смешна“, предложи той — и вестникът излезе с такова заглавие. Скоро обаче той беше задушен от реакцията. Редакторът му, нашият поет, постоя няколко денонощия в едно тъмно полицейско мазе сред плъховете.

— Какви са изявите му през тридесетте години?

— През тридесетте години — време, отбелязано от литературната ни история като едно от най-плодоносните, Никола Ланков беше вече един от ръководещите прогресивни писатели. През първата половина на това десетилетие нашето движение въпреки терора заживя така масово, с толкова организационни и печатни изяви, със събрания и митинги, с клубове и други средища, че донякъде достигна, а в някои случаи и надмина живота на движението през земеделския режим. В тоя кипеж на предната линия сред другите беше нашият другар Ланков. И досега като че ли го виждам и в редакциите, в споровете и разговорите, и на събранията в клубовете, и на трибу-

ната на масови събрания и митинги в големи театрални салони, дето в гласа му се чувствуваше патосът на оратора комунист. Скоро настанаха обаче по-тежки години — и през втората половина на десетилетието нямаше вече клубове, широката наша прогресивна преса беше спряна, с мъка излизаше едно или друго издание, скоро задушавано от свирепата цензура. Наш клуб стана кафене „Средец“, дето Ланков беше всяка вечер. Там, събрани край някоя маса, той ни четеше поемата си за Г. Димитров, която, уви, тогава не можеше да се отпечата — тя видя бял свят едва след Девети септември. И тук, както в другите си стихове, той си служеше, общо взето, със съвременния стих, но включваше в него образи, интонации и дори ритми из народното творчество, което винаги му беше близко.

Последните няколко години от трийсетте и началото на четирийсетте години биха могли да бъдат наречени в литературата ни „вапцаровски“. Когато Вапцаров дойде в 1936 г. в София и започна да се появява в нашия печат, той завари една здрава комунистическа писателска фаланга, сред която един от първите беше Никола Ланков (секретар дълги години на писателската партийна организация). И на Ланков, и на другите дейци от тая фаланга Вапцаров гледаше с уважение, като по-стари дейци и другари. Никола Вапцаров идеше редовно в „Средец“ (тук беше неговата основна писателска среда). Той особено се привърза към Ланков, у когото харесваше открития му, весел нрав и другарска отзивчивост, и на няколко пъти ми е говорил за него като за талантлив и високо заслужил пролетарски поет.

– А каква беше дейността на Ланков в предвоенните години, след спирането на левия печат?

– В тия години Ланков с голяма упоритост и след преодоляването на огромни цензурни и финансови трудности издаваше „Новогодишен лист на българската литература“. От него излязоха няколко номера, всеки с голям брой големи страници. Също така той като партиен секретар на писателите организира няколко наши литературни издания и сборници в провинцията с помощта на начинаещите тогава Божидар Божилов — във Варна, Николай Зидаров в Търговище и други. Тия издания излизаха вън от столицата, за да се избегне тежкият софийски цензурен режим (по страната цензурата се организираше от местни органи, които поради невежество или поради лични връзки с местните леви литератори бяха по-малко бдителни). Въпреки тежките условия беше нужна тая къртовска организаторско-редакторска работа, за да се даде трибуна на

писателите както от Ланковото, така и от по-младото тогавашно ляво поколение.

Живеехме вече в предвоенните години. Полицията го грабна един ден и го изпрати в страшния концентрационен лагер Еникьой. Започна войната, която вече съвсем ни разпръсна по четирите краища на страната ни по лагери, черни роти и нелегални квартири. Някои от нашите близки другари, като Вапцаров, Антон Попов, Кирил Маджаров, Васил Воденичарски, Емил Шекерджийски и други, сложиха буйните си непокорни глави в борбата. Ние, живите, се видяхме отново като след кошмарен сън на Девети.

— След Девети септември каква беше творческата и житейската съдба на Ланков?

— През нашите нови, свободни години Никола Ланков пак беше неотменно на своя борчески пост — като народен обвинител по време на Народния съд, като член на ръководството на Съюза на писателите, в ръководствата на други организации и главно — като редактор и писател. Ние се срещахме почти всекидневно по редакции, клубове, по домовете си и при екскурзии, по събрания и срещи. Тежкото премеждие, което той преживя през времето на култа, събуди у него желание да изрази в лирична поема победата на партията, бодрия вятър, който разлисти клоните след Априлския пленум. Има естетическа теория, че писането освобождавало поета от неговата мъка. У Ланков се получи обратното — при писането на тая поема („Споменът“)[45] той преживяваше отново своите страдания и униженията, на които е бил подложен. Заварвал съм го пред бюрото в дома му (отваряше ми някой от домашните му) с лице, изкривено от болка, с ужасени очи, пред които навярно вилнееха видения и призраци, като че ли току-що са му съобщили за някакво велико нещастие. На моя въпрос — какво ти е, какво се е случило — той отговаряше: „Нищо... Пиша поемата.“ И добавяше: „В тая поема ми отиде здравето.“ Започваше да ни я чете на глас — на мене, на Николай Марангозов, Крум Пенев, Петър Пондев, Иван Мартинов, Челкаш и други най-близки негови приятели — но гласът му затреперваше, скоро млъкваше. Сам вкъщи, той я прочел пред своя магнетофон — и обичаше, когато му бяхме на гости, да пуща магнетофона, за да я чуем. Сам в това време стоеше прав, наливаше ни чашките, но ръката му трепереше, ракията се разливаше по масата.

Неговата 60-годишнина внесе известен подем в личния му живот. Вниманието, което му бе оказано от ръководството на

партията, от Съюза на писателите и от нашата народна общественост, го ободри, той отново стана весел, подхвана при другарските срещи старите средногорски песни. И в София, и в Казанлък (град, в чиято околност е родното му село — Голямо Дряново) бяха организирани юбилейни вечери, които получиха широк характер. Когато се събрахме в родния му дом в Голямо Дряново край дълга и широка народна трапеза, за десетките негови гости съселяни той беше „Колчо", акранин и брат. А когато дойдоха гайдарите и надуха своите големи кози мехове, той не издържа, скокна и с развята червена кърпа в ръка поведе хорото. Старите септемврийски въстаници от селото, минали през огньове и бури, ситнеха припряно до него и подвикваха сърцато:

Хайде хей, хайде брей,
Кольо Ланков да живей!

– Това не е народно, в народната поезия няма рими — някой хитрец самодеец го е скалъпил — казваше после Ланков и се смееше весело.

– И ето — тоя хубав човек погина. От коварната болест рак. Трябва да събере човечеството средства, поне колкото за една атомна бомба, и да натовари най-добрите учени — да намерят цяр против рака... Защото е жалко да изчезват преждевременно такива люде като нашия поет Никола Ланков.

– С Младен Исаев също работите заедно много отдавна. И сега сте близки и сърдечни приятели. Няколко думи за него...

– Като се върна в 1929 г. от емиграция, Младен Исаев беше интерниран в провинцията. При нас, в нашия пролетарски кръг, се яви в началото на 1930 г. — и веднага се включи активно в нашето пролетарско литературно ядро, в живота на партията и в нашите редакции. За него един критик беше писал, че е лирик с интимна насока, затова, за да не изневери на своята натура, не трябва много да се вдава в политическата лирика. А Младен Исаев през целия си живот е поет с политическа насока, което не само не пречи, а, напротив, отлично се съгласува с интимния, задушевен характер на поезията му. Съден по процеса с Антон Иванов и Никола Вапцаров, Мл. Исаев няколко месеца живя под угрозата на смъртната присъда, която и за него беше поискал кръволокът прокурор. Оправдан поради липса на доказателства (въпреки участието му в конспирацията), той беше пратен в лагер. И завинаги запази своя до-

дър дух, и сега живее с такъв дух, често сме заедно в най-близка, всежизнена дружба.

— А за Крум Пенев какво ще кажете?

— Крум Пенев и тогава, и сега, навършил вече 80 години, е волна птица, поет с широка образност и много често — със заострена политическа насока (наред с някои други „реминисценции"). Той не работеше пряко в нашите пролетарски литературни редакции, не членуваше в партията, но беше винаги, както е и сега, сред нас, с безспорен и верен пролетарски комунистически дух.

— В тази среда е бил и Петко Буюклиев, изявил се предимно като критик...

— Да, но сега младите малко го знаят, отдавна не се явява в печата, а някога беше не само сред нас, но и нещо като наш стожер. В дома му, пълен и тогава със съветски книги, особено по въпросите на естетиката, дълги години се събирахме обикновено в неделя следобед — негови гости при тия срещи бяха Г. Караславов, Хр. Радевски, Младен Исаев, Никола Ланков, Пантелей Зарев, аз също не отсъствувах от тая среда — и след разговорите тръгвахме да се разхождаме, като продължавахме разговора, в Борисовата градина (сега Парк на свободата). Преди няколко години аз бях един от тримата инициатори (другите двама бяха Г. Караславов и В. Колевски) за излизането на книга със статии от Петко Буюклиев — „Изминат път", това, което е писал някога в „Релеф" и другаде. На тържеството на 17 декември 1979 г. в Народния театър, посветено на 50-годишнината на писателската партийна организация, той беше на първия ред в президиума — тъй като беше първият секретар на тая организация, при създаването ѝ.

— А другите писатели от левия фронт?

— За някои от писателите от ония години ще ви разкажа на друго място в нашата анкета. Тук се спрях главно на писателите от онова ядро, с което, както се казва, „задругарувах" през първия етап на моя писателски живот — от 1925 година нататък...

Шестнадесети разговор

АДВОКАТСКА РАБОТА. СЕКРЕТАР НА СОФИЙСКОТО ДРУЖЕСТВО НА СЪЮЗА НА ТРУДОВО-БОРЧЕСКИТЕ ПИСАТЕЛИ. ПИСАТЕЛИ ОТ ПРОВИНЦИЯТА. ПИСАТЕЛИ ПАРТИЗАНИ

— Др. Тодоров, нека сега отворим една скоба и се спрем накратко и на работата ви като юрист. Това е също един раздел от вашата цялостна обществена дейност. Кога се явихте на държавен изпит и кога станахте адвокат?

— Още след идването ми в София (от Франция) в началото на 1932 г. се записах като стажант-адвокат при адвоката комунист, мой земляк от Видин, но от години софиянец, Александър Панов, отбивах се понякога в кантората му, вършех от време на време някоя юридическа работа. Но когато през 1936 г. нашите издания бяха спрени (втори път след 19 май 1934 г., след което отново се явиха), печатна трибуна намирахме и аз, и моите другари в някои издания като културната страница на в. „Заря“, в. „Час“[46] на П. К. Чинков и др., но без възнаграждение. Тъй като трябваше да се живее по някакъв начин, явих се на държавен изпит и станах адвокат. Имах и кантора — отначало заедно с адвоката комунист, троянец, Никола Цветковски в Търговския дом срещу Съдебната палата в София, а след това — самостоятелна кантора в същия дом, близко до първата.

— Значи оттогава започнахте вече редовна работа на адвокатското поприще?

— Да, най-редовно, като всички други адвокати, и предобед, и следобед. Може би поради писателското ми име, което ми беше създало известност, а и поради това, че съграждани адвокати във Видин, като моят вуйчо Светослав Симеонов, Иван Чонос, Тома Паздерски и други, ми изпращаха дела за тогавашния Апелативен съд и за Касационния съд, но имах доста работа, всекидневно. Обикновено привечер отивах в кафенето, където се събираха писателите комунисти и други другари, като Енчо Стайков, Жак Натан, Тодор Павлов („Средец“ на ул. „Иван Вазов“). Писателската ми работа беше вечерта вкъщи, а през целия ден бях адвокат — и в кантората, и в съ-

дилищата. Другарувах с адвокатите комунисти Иван Пашов, Никола Гаврилов, Гочо Гопин, Георги Станкулов и други.

— Помагаше ли ви някой в адвокатската ви работа в бюрото?

— Мой писар (прошенописец, както казваха тогава) в кантората беше баща ми, аз отивах обикновено сутрин, пишех разни заявления, проучвах и защищавах дела в съдилищата. В ония години (до Девети септември) ние, адвокатите комунисти и антифашисти, сред които ще посоча освен споменатите преди малко Найден Николов, изпратения като защитник на Г. Димитров в Лайпциг Стефан Дечев, Анто Бояджиев, Алекси (Альоша) Ламбрев и др., бяхме организирани в наш актив при партията.

— А имахте ли по това време адвокатска партийна организация?

— Не, аз бях член на организацията на писателите комунисти със секретар Никола Ланков, който също беше юрист, но не практикуваше правото. Ние, адвокатите комунисти, бяхме изобщо членове на различни партийни организации (нелегални, разбира се), но, както казах, имахме адвокатски партиен актив.

— Кой го ръководеше и каква беше задачата на този актив?

— Ръководеше го Минчо Нейчев (който след Девети септември беше член на Политбюро на ЦК на БКП и почина през 1956 г.). При него работеше като деловодител (фактически — деловодител на ЦК) Екатерина Аврамова, тя идваше от време на време при мене (както е отивала и при другите наши колеги другари) и ми възлагаше от името на актива защитата на едно или друго дело против наши другари конспиратори или дело по печата. Не само водехме защитата безплатно, но и плащахме доста скъпите тогавашни съдебни марки и други разноски. Освен това отивахме в затвора, където имаше адвокатска стая за срещи с нашите „подзащитни“, там се запознавахме с тях...

— Какви бяха условията за работа тогава на прогресивните адвокати? Как се държаха съдиите с вас?

— Защитата в самия съд ставаше при много нервна обстановка, прокурорите бяха много „нахакани“, ругаеха не само подсъдимите, а и нас, защитниците адвокати. Но ние не им прощавахме — наричахме ги фашисти, остро им отвръщахме, за което имахме след това немалко неприятности, включително арести. Много пъти обвиняемите при предварителното следствие, след побоища и инквизиции, бяха правили признания, кои-

то съдът използуваше, а на нашите възражения, че хората са бити в полицията, имаше магистрати, които грубо ни прекъсваха с такива думи: „Ще ги бият, разбира се, няма да им дават кафе." Изобщо — фашистка обстановка. Но това беше само една неголяма част от моята адвокатска работа, в повечето случаи се занимавах с обикновени дела, особено граждански, за разни вземания-давания.

— Докога продължихте да адвокатствувате?

— Макар и в по-малък размер, продължих адвокатската си работа и след Девети септември, чак до 31 декември 1949 г., тъй като до това време въпреки местата, които заемах в нашия печат, в повечето случаи получавах, както казах и по-горе, не заплата, а възнаграждения, недостатъчни за живота ми и за живота на моето семейство. Разбира се, през всичките мои адвокатски години главната ми работа беше писателската. Както разказах в един от по-раншните ни разговори, в началото на 1943 г. бях арестуван и откаран в лагер, където между впрочем имаше мнозина наши колеги адвокати. Върнах се в София, както също съм разказал, в навечерието на Девети септември, когато немските войски напуснаха страната ни — Съветската армия беше вече на Дунава... Нашата реакция, макар че се надяваше (напразно) да дойде у нас английска войска, беше уплашена и отвори вратите на лагерите. През тези мои почти две лагерни години адвокатската ми кантора продължаваше да работи — в нея стоеше баща ми и предаваше моите дела на мои приятели адвокати, които му даваха (за семейството ми) половината от полученото заплащане.

— Разкажете за някой по-интересен епизод от вашата адвокатска практика...

— Защищавах един младеж, за чиято нелегална дейност имаше много слаби доказателства. На тази база беше и защитата ми. Гледам го — нещо се вълнува, иска да ме прекъсне, но „изтърпя" докрай моето защитно слово, а след това сам взе думата и каза: „Благодаря на другаря адвокат („другар" — тази дума тогава не беше много привична), но не съм съгласен да бъда изкарван като някаква овчица. Аз съм комунист..." — и продължи в същия дух. Резултатът беше — шест и половина години затвор, а можеше да бъде оправдан...

— Струва ми се, че вие и сега не сте се откъснали напълно от правото...

— Наред с литературата, интересът ми към правото продължава през целия ми живот. И сега съм член на Съюза на юристите, включително на неговата комисия за пропагандира-

не на правни знания сред народа, следя юридическите издания, понякога пиша в тях. Редица адвокати, особено от по-старото поколение, са мои добри приятели, неведнъж се виждам с тях на другарски срещи. Отнасям се с най-голямо уважение към благородното дело на юриста...

Все пак главното в живота ми, включително през моите адвокатски години, си остана литературата. На юридическата работа отдавах обикновено няколко часа на ден, останалото време посвещавах на моето писателско дело, отивах в някои редакции като техен сътрудник, редовно прекарвах моите привечери, понякога и вечери, в местата, където и тогава, както сега, се събираха наши писатели.

— Др. Тодоров, през трийсетте години голяма роля за организирането на прогресивния литературен фронт играе Съюзът на трудово-борческите писатели, образуван през 1932 г., за който ние вече говорихме. Но нека се върнем по-подробно на този въпрос. Какво беше значението му?

— Официалният Съюз на писателите имаше редица демократични страни, но — в рамките на буржоазната демокрация — на повечето негови членове беше чужда комунистическата идея (освен неколцината наши прогресивни писатели, които по изключение бяха членове на съюза). Само за да изпита атмосферата, с пълното съзнание, че няма да бъде приет, Г. Бакалов беше подал молба за членство, но тя беше отхвърлена. Тук не правя цялостна оценка на Съюза на писателите от онова време, като само отбелязвам, че негови членове бяха видни писатели като Елин Пелин, Йовков, Траянов, Лилиев и др. В ония години, трийсетте, се беше създал, както вече говорихме, доста голям кадър от писатели комунисти и антифашисти, които не бяха членове на Съюза на писателите. За да имаме свой обществено-литературен живот, в нашата среда се появи идеята да си създадем своя писателска организация. Легална, въпреки преследванията. Именно такава наша откровено антифашистка организация, ръководена от партията, беше Съюзът на трудово-борческите писатели. В нашето съзнание и разговори той беше Съюз на революционните писатели, но, за да може да съществува легално, нарекохме го трудово-борчески — термин, който според нас имаше същото значение.

Въпреки че още през 1931 г. сред другарите в София около „Релеф“ е лансирана и е съществувала идеята за създаването на такъв съюз, отначало наричан „Съюз на пролетарските писатели“, самото му създаване стана, както вече казахме, в началото на 1932 г. В това време аз вече бях в София и участву-

вах активно в разговорите около неговото формиране и в самото му организиране и живот. Събирахме се на нашите предварителни разговори в дома на Тодор Павлов, там аз за пръв път чух, че Людмил Стоянов се е определил окончателно наляво и ще влезе в нашата нова писателска организация. На учредителното събрание, което беше свикано в салона на стопанското училище „Майка", бяха дошли над 40—50 души — и нашето пролетарско ядро, и единофронтовци анархисти (каквито в онова време бяха Ламар, Славчо Васев, Здравко Сребров и др.), леви земеделци, социалдемократи и безпартийни. Нека се помни, че това става във време, когато в партията още господствуваше левосектантският курс, и в нашите партийни (комунистически) вестници шествуваха прозвищата „аграрфашисти", „социалфашисти" и др. Не случайно в историята на БКП е отбелязано, че Съюзът на трудово-борческите писатели е един от първите пробиви в левосектантския курс.

– Каква беше организацията на съюза?

– Бяхме го замислили като съюз с централно ръководство, с председател Димитър Хаджилиев, и с дружества в отделните градове на страната. Аз станах секретар (нямаше председател) на софийското дружество; в управата му, която възглавявах, членове бяха също Иван Руж и Тодор Ценков. Имаше и няколко дружества в други градове на страната.

– А каква беше дейността на софийското дружество?

– Организирвахме обсъждането на книги например на сбирка с разкази (в ръкопис) от Славчо Васев — „Червеният кръгкел"[47] — с мой доклад и разисквания. Имахме и общи дружествени събрания с доклади по разни въпроси. Спомням си моя доклад на чисто идеологическа тема — за книгата на Ленин „Държавата и революцията" (мисля, че за това вече говорихме по-рано). Уредихме и няколко литературни четения.

– Бихте ли разказали нещо повече за връзките ви по това време с някои други прогресивни писатели, за които досега не сте споменали. Между тях има някои, които са работили не в София, а в провинцията...

– Трябва да отбележа, че наред с така наричаните от нас буржоазни писатели (тия от официалния съюз на писателите) в нашия кръг от писатели комунисти и активни антифашисти, каквито бяха тогава Людмил Стоянов, Гьончо Белев, Мария Грубешлиева и др., в нашата страна имаше и една широка лява писателска интелигенция, несвързана с партията, неупотребяваща нашите термини „фашизъм", „инпериализъм" и др., но в силна опозиция на буржоазната власт, с обща социална, на-

родническа тенденция, с откровена симпатия към Съветския съюз. Някои от тях бяха образували Съюз на провинциалните писатели и други организации. Типични изразители на тая общо лява интелигенция, която остро говореше против ренегатите (писателите — бивши комунисти, приобщили се към буржоазната власт) и славеше делото на Гео Милев с остри думи против неговите убийци, бяха излизащият в село Щръклево, Русенско, литературен вестник „Светлоструй“[48], редактиран от многозаслужилия наш критик и литератор Димитър Добрев, издаваният в Търговище (тогава Ески Джумая) също литературен вестник „Хоризонт“[49] с редактор Петър Стъпов и други. Десетки такива издания излизаха в разни градове в страната, а някой — и в София. Такъв беше и в. „Литературен критик“[50], преди да го поемат и да му дадат пряка комунистическа насока Никола Вапцаров и Емил Шекерджийски. Сред тия общо-леви, със социална насока писатели бих отбелязал Йордан Ковачев (с толстоистки уклони), Йордан Ветвинов, Димитър Аджарски (който издаваше в с. Дойренци, Ловешко, в. „Мост“[51]), Симеон Маринов — той пък издаваше в Шумен сп. „Угари“[52], Недялко Месечков, Георги Хрусанов, Иван Хаджимарчев, Паун Генов, Димитър Чаков и др. С някои от тях, като Месечков и Хаджимарчев, бях добър приятел, с други се познавах по-слабо или ги знаех само по име.

— А познавахте ли писателите, които по-късно се прославиха като партизани и загинаха в борбата?

— Повечето от тях не съм виждал за съжаление. Кърпачев почти през цялото десетилетие на трийсетте години е бил в затвора, други, като Цветан Спасов, са живели през някои години в София, но като начинаещи млади поети, другарували са с някои от по-младите от моето поколение писатели комунисти. Но добре се познавах с Васил Воденичарски, той идваше в кафене „Средец“, неведнъж сме разговаряли. Спомням си един дълъг разговор с него в това кафене до прозореца към улицата — скромен, тих, даже малко смутен, а после загина като герой. Без да е бил партизанин, умря на бесилката като герой заради участие в конспиративна дейност младият писател Иван Владков от Дряново, посещаваше ме често, особено в адвокатската ми кантора при идванията си в София, беше много пристрастен към нашите литературни спорове. А и някои от другите младежи литератори герои също понякога виждах и пазя за тях задушевен спомен.

Веселин Андреев, тогава Георгиев, живееше в нашата литературна среда, макар и много по-млад от нас. Още тогава,

преди партизанските му години и стихове, той се очертаваше като силно талантлив човек. И, както се знае, от години е в първата редица на нашата съвременна литература. Същото бих казал и за един друг герой на антифашистката борба като политзатворник за участието си в конспирация — Емил Манов. В 1941 г. той завърши правото и се записа като стажант-адвокат при мене, за прикритие на своята нелегална дейност, но почти не се занимаваше с правото. Печаташе стихове и разкази, особено в легалния, но преследван комсомолски печат, като в. „Жар“.[53] Арестуваха го и го осъдиха на доживотен затвор — реакцията не си поплюваше, ако не беше Девети септември, щеше да лежи десетилетия в затвора. Той е също един от нашите видни писатели.

Такава беше съдбата тогава на нашите писатели, верни на комунистическия идеал. Но и при тия условия широки наши писателски кръгове гледаха напред — към комунизма.

Седемнадесети разговор

БУРЖОАЗНИ ПОЛИТИЦИ. СРЕД ДЕЙЦИТЕ НА ПАРТИЯТА: ПЕТКО НАПЕТОВ, АСЕН БОЯДЖИЕВ, АВРАМ СТОЯНОВ, НАЧО ИВАНОВ И ДРУГИ. ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

— Др. Тодоров, вашето участие в работническото движение и в обществения живот едновременно с литературната ви и журналистическа дейност вероятно ви е поставяло в контакт и с доста обществени и политически деятели... И то не само с комунистическите и общопрогресивни, а и с някои от противния лагер, с дейците на буржоазната власт... Имали ли сте допир с някои от тях?

— Не съм имал не само връзка, а дори и лично познанство с лидерите на буржоазната политика, но в много случаи ги виждах — и в Народното събрание, където понякога отивах, и на някои публични събрания, където те държеха речи и се случваше да съм там по журналистически задачи, възлагани ми от редакциите, където работех, а и в някои големи заведения-кафенета, като „България“, „Юнион-клуб“ и др. (в тях бивах рядко, но се случваше да се отбием с някой приятел).

— Например Александър Цанков виждали ли сте?

— Много пъти. Още когато бях ученик във Видинската гимназия в 1924 г., посетих неговото събрание в градския театър, той беше министър-председател, заведоха част от гимназистите, за да правим калабалък. Говореше много нападателно, представяше болшевизма като нещо ужасно, от което България трябваше да бъде спасявана. Спомням си думите му: „Наричат ме кръволок, но един ден ще вдигна завесата и ще се види кой е кръволокът, причина на няколкото (такова число им даде) политически убийства у нас...“ Имаше предвид генерал Вълков. Цанков беше станал много непопулярен, ръководното капиталистическо ядро, главно тютюневите и банковите магнати, а и дворецът, вече замисляха неговата смяна, защото освен Италия, тогава единствена фашистка страна, на която Цанков се облягаше, цялата останала Европа, включително Германия, беше сравнително демократична, и там се разгръщаше голяма кампания против режима в България, чак в парламен-

тите. Създадената изолация не беше изгодна за нашата външна търговия и международни връзки. Цанков чувствуваше нужда да се оправдава и да хвърля вината другиму.

– А след идването ви в София виждахте ли го пак?

– Когато вече бях в София, в продължение на дългите години, до края на фашистката власт, неведнъж виждах Цанков по софийските улици. Той живееше на ул. „Витошка"; пред дома му, въпреки че не беше на власт, имаше стражарска будка, пазеха го от народния гняв. Той имаше обичай заедно с някой посетил го приятел политик всяка привечер да тръгва на разходка. От „Витошка" тръгваше по „Солунска" (сега „Коларов"), оттам през площад „Славейков" и „Граф Игнатиев" отиваше в Борисовата градина (сега Парк на свободата). До него и придружаващите го приятели тичаше наляво-надясно едно голямо куче, а зад тях — двама телохранители с ръце в джобовете, очевидно със заредени пистолети. Около Цанков се образуваше вакуум, празно пространство, хората се дръпваха настрана, като от чумав.

– Кого другиго от буржоазните политици сте имали случай да видите? Андрей Ляпчев например?

– Само веднъж го видях, в Народното събрание. Беше министър-председател, седеше в „президиума" сред другите министри, беше дебел, с подпухнали бузи, наглед безучастен към това, което става. Но — скочи много пъргаво, когато Кръстьо Пастухов, тогава опозиционен депутат, го нападна с упрек, че искал да увеличи цивилната листа — сумата, давана всяка година за издръжка на царя и двореца. Пастуховата опозиционност стигаше само до размера на сумата, а не и до самия монархически институт. Ляпчев размахваше много живо и двете си ръце и казваше, че не той, а Пастухов имал обичая да се подмазва пред двореца. Това бяха „принципните" свади между буржоазните котерии.

– А някои други?

– Сигурно няма такъв, когото да не съм виждал по един или друг случай. По времето на блока (21 юни 1931 г. до преврата на 19 май 1934 г.) стана един от конгресите на БЗНС, чиито десни водачи, начело с Димитър Гичев, го бяха превърнали в масова база на провеждащия реакционна буржоазна политика така наречен Народен блок. (Левите земеделци в това време участвуваха в антифашистката борба заедно с Работническата партия.) Конгресът, за който говоря, стана на стадион „Юнак", в Борисовата градина. В това време вече имаше високоговорители, гласът на Гичев, който изнесе дълъг доклад

с немалка антикомунистическа насока, просто гърмеше. В опозиция на Гичев беше друг земеделски лидер, Георги Йорданов, но не на принципна, а на лично-съперническа основа. Той беше колоритна фигура, ходеше с потури. С него бяха много от депутатите на конгреса, те често прекъсваха Гичев с викове, ставаха прави, крещяха, наричаха го мекере и самозванец, но той не им обръщаше внимание и продължаваше да говори.

— Известен буржоазен политик е и Александър Малинов...

— Да, той е особено значителен буржоазен политически деятел, шеф на демократическата партия, на няколко пъти министър-председател. Насоката му беше буржоазна, често пъти царедворска и доста реакционна, но едновременно с това през последните години от живота си, след преврата на 19 май 1934 г., застана на сравнително по-демократични позиции, против личната власт на монарха. През 1938 г. бяха насрочени избори, но — по „безпартиен ред" — кандидатът за народен представител трябваше сам да се яви, от свое име, в предизборната борба. Условието беше — да заяви кандидатурата си в съда, който не зарегистрираше обаче хората с „противодържавни идеи", тоест комунистите и другите леви дейци. Затова нелегалната Комунистическа партия взе курс — да се влиза в съглашение с по-демократично настроените кандидати и те да се подкрепят от нашите хора. Тъй като влиянието на партията беше огромно и това даваше възможности за избиране в парламента, в такова съглашение с нашите хора влизаха и кандидати, които никога не са имали нищо общо с комунизма.

— И Александър Малинов ли беше между тях?

— Да, един от тях беше Александър Малинов. Той беше обявил свое предизборно събрание в тогавашния Модерен театър (сега кино „Цанко Церковски"). По партийно указание отидохме, салонът беше претъпкан, вън също се събра голям народ. На трибуната на сцената се яви Малинов, зад него, зад една дълга маса, седеше нещо като президиум от негови хора, включително Никола Мушанов. Малинов говореше много остро против монарха, защото е унищожил демокрацията, довел е на власт долнопробни второстепенни хора от своя антураж... И както говореше, силно развълнуван (а беше на повече от 70 години и имаше слабо сърце), изведнъж спря, замълча за секунда и падна възнак: умря. Настана голямо смущение в залата, а когато излязохме вън, конни полицаи разгонваха хората, удряха с бичове. Аз и Никола Ланков, с когото бях, едва се измъкнахме от арестите, които започнаха.

— Тези ви спомени са много интересни и очертават добре

тогавашната политическа атмосфера. Но за мен е по-интересно да науча нещо повече за връзките ви с прогресивните обществени дейци.

– Считам за голямо щастие в моя живот това, че още от моята най-млада възраст, от идването ми в София в 1925 г., когато бях 19-годишен, заживях сред ръководните дейци на българското комунистическо движение. Мнозина бяха загинали в събитията, други, като Георги Димитров и Васил Коларов, бяха в емиграция, но в София бяха и застанаха начело на работническата класа дейци, които вече бяха участвували в борбата преди това, но именно в тия години, „моите“ (тоест когато вече бях в София), се очертаха с най-голямата си сила. Достатъчно е да спомена едно име — Петко Напетов. В 1925 г. той беше 45-годишен, а когато загина от фашистки куршум в 1933 г. – 53-годишен. Беше секретар на създадената в 1927 г. Работническа партия. Влиянието на партията обхващаше по-голямата част от софийското население, но прякото участие в нея беше трудно нещо, свързано с чести арести и побоища и главното – с уволняване от работа, затова членовете на софийската организация бяха само няколкостотин, на събранията в единствения ѝ клуб, на пл. „Позитано“, идваха стотина души.

– Какви са впечатленията ви от Петко Напетов?

– Бивш учител, той обичаше литературата и често бяхме заедно с него. Славеше се като „железният болшевик“, тъй като и при най-тежки инквизиции никога не е отронвал ни дума. Ходеше с рубашка, така отиваше и в Народното събрание, когато стана народен представител. Спомням си ръководени от него събрания на софийската партийна организация на „Позитано“ – говореше отмерено, и то след като внимателно изслушваше хората.

– Познавахте ли го по-отблизо? Имахте ли повод да общувате с него?

– За една негова брошура той ме покани да помогна за редактирането ѝ, владееше ораторското изкуство, но не и писането. Седях до него в дома му на тогавашния площад „Тасчев“, до ул. „Ангел Кънчев“, четях текста му (ръкописен), нанасях поправки, стилни, разбира се, не по самото съдържание, пред самия него, той търпеливо следеше моите поправки, само от време на време казваше: „Така, така е по-добре“.

– С кои други прогресивни дейци сте се познавали по това време и сте имали по-близки отношения?

– Не само връзки, а най-близко приятелство имахме ние, писателите комунисти, с друг виден деятел на движението —

Асен Бояджиев. Той беше журналист и публицист, владееше отлично перото, активно пишеше статии с подпис и без подпис, редактираше синдикалния в. „Единство“. И той обичаше литературата, в „Единство“ и в издаваните от него литературни притурки на вестника печаташе много наши работи. Беше секретар на Независимите работнически професионални съюзи (НРПС). Беше силен оратор, при това смел човек — полицията е забранила работническо събрание, което е трябвало да се състои в някоя зала, но народът се е събрал на улицата. И Асен Бояджиев, дигнат на ръце, говори, полицаи стрелят и като нищо могат да го убият, а той продължава да говори.

— Още кои дейци от движението са ви направили впечатление?

— Наред с Асен Бояджиев в моето съзнание са се очертали образите на още двама синдикални и партийни дейци — Аврам Стоянов и Начо Иванов, и двамата загинаха в борбата. И за двамата съм писал подробни спомени, тук бих отбелязал само по нещо. Така например спомням си живо акцията на Първи май през 1928 г. Това честуване в София трябваше да стане в често използувания за работнически митинги много просторен цирк „Добрич“, който се намираше в началото на ул. „Пиротска“ (сега Жданов“). Когато народът се събра пред цирка, и сред тоя народ, разбира се, бяхме и ние, младите пролетарски писатели, оказа се, че полицията е забранила честуването, пред входа стояха стражари. По даден знак тръгнахме на запад по „Пиротска“ и по ул. „Одрин“ свихме на юг, отидохме на ул. „Клементина“ (днес „Стамболийски“) пред тютюневия склад „Арав“. Там вдигнаха на ръце Аврам Стоянов, ние бяхме до самия него и слушахме словото му, което наистина можеше да се нарече пламенно. В това време се зададе полицейски конен ескадрон с размахнати саби, които зловещо блестяха във въздуха. Те вече ни наближаваха, а той продължаваше да говори, но ескадронът се вряза в тълпата, полицаите удряха с тъпото на сабите и с бичове и разпръснаха митинга.

Същата вечер отидох в квартирата на Никола Ланков и Христо Радевски, те живееха заедно в една таванска стаичка на бул. „Христо Ботев“. Там заварих Асен Бояджиев и Иордан Грънчаров, те оценяваха акцията като много сполучлива, първа по рода си след априлските събития от 1925 г. „Трябва да отбележиш във вестника — говореше Асен Бояджиев на Грънчаров, който беше главен редактор на партийния ни ежедневник „Новини“, — че това честуване е прелом в нашето движение, вече изкарахме масите на улицата.“

– Ставаше дума и за Начо Иванов, какво ще кажете за него?

– За разлика от другите наши видни дейци, за които говорих досега, хора много по-възрастни от нас, Начо Иванов беше връстник на моето писателско поколение. В 1925 г., когато дойдох в София, той още не беше тук, дойде след няколко години, беше деец на комсомола, участвуваше в редактирането на „Единство". Беше близък наш приятел — мой, на Радевски, на Ланков... Сприятелил се беше и с Ламар, който печаташе в своята печатничка позиви, давани му от Начо Иванов, за което имаше сериозни неприятности с полицията. За това Ламар говори даже в свои стихове. Всичко това беше до преврата на 19 май 1934 г., след това той заработи в нелегалното движение. През 1936 г., на 32 години, е бил избран за член на Политбюро на нелегалната партия. И през нелегалните му години на няколко пъти го срещах по някои софийски улици, разговаряхме, но на крак, набърже, такава беше обстановката.

– Кога и как научихте за смъртта му?

– Знаех, че е станал партизанин, политкомисар на Втора софийска въстаническа бригада, и въпреки че ми беше известно сражението при Батулия през пролетта на 1944 г., не бях научил за неговата смърт. Все мислех, че пак ще се видим, ще ме попита като при по-раншните ни срещи: „Какво става с поезията?" — и просто трепнах от изненада, когато наскоро след Девети септември видях на една манифестация младежи, които носеха портрета му сред портретите на наши загинали герои.

– След преврата от 19 май 1934 г. и след спирането на левия печат през 1936 г. как живееше прогресивната литературна интелигенция? Кои бяха най-известните по това време културни дейци на вашия фронт?

– България беше фашистка още от 9 юни 1923 г., но до 19 май 1934 г. все пак имахме, макар и жестоко преследвани, легални прогресивни организации, партиен и синдикален клубове, които бяха нашата ежедневна атмосфера, доста широка преса, която на дело беше орган на нелегалната Комунистическа партия. Вторият фашистки преврат, през 1934 г., сложи край на тоя наш открито-класов живот; организациите, включително Съюзът на трудово-борческите писатели, бяха разтурени, клубовете — затворени, вестниците ни — спрени. И след това излизаха някои наши вестници, но вече при много по-тежък режим, докато накрай, към 1936 г., и те спряха и почнахме да пишем в някои сравнително по-либерални издания

като „Заря“ и др. Голяма промяна в самия ни бит беше затварянето на клубовете, където кипеше партийният и синдикален живот и ние бяхме сред самата работническа класа. Полекалека се очерта като заведение, в което се срещахме често, споменаваното от мене кафене „Средец“. Но там ги нямаше вече работниците и синдикалните и партийни ръководители, а само лява интелигенция, главно писатели и журналисти. И все пак и тук бяха заедно с нас някои от партийните ръководители, тия, които като нас бяха работници на фронта на културата: Тодор Павлов, Сава Гановски, тогава известен с псевдонима му Трудин, Енчо Стайков, Жак Натан и други.

— Разкажете нещо за някои от тях.

— Енчо Стайков е започнал някога като поет, след 1923 г., в списанието на Бакалов „Нов път“, след това се отдаде на публицистиката и на партийната работа, но живееше неразделно в нашата пролетарска, както се казваше тогава, писателска среда. Жак Натан, някога, също след 1923 г., ръководител на нелегалния комсомол и след провал — емигрант, се беше отдал — освен на журналистическата и партийна работа — на науката: едновременно — история, главно Възраждането, и икономическите въпроси. И той живееше неотлъчно в нашата прогресивна писателска среда, беше много близък наш приятел, пък и написа няколко работи по историята на литературата — за писателите възрожденци, за Иван Вазов и Захари Стоянов...

— А какви бяха връзките ви с партийните и синдикални ръководители от 1934 до 1944 г.?

— Тия връзки продължаваха, но вече не всеки ден, както беше, докато имахме нашите партийни и синдикални клубове, а от време на време, при някоя другарска среща с тях, главно в някой дом или заведение. Така неведнъж един наш приятел комунист, Владимир Матов, учител, когото познавах от моите студентски години във Франция (там той беше емигрант), канеше в дома си наши другари, където бях и аз. Там виждах Йордан Милев, стария синдикален деятел, Кирил Драмалиев и други. Йордан Милев познавах още от 1925 г., и тогава той беше ветеран сред другите синдикални дейци. Освен в дома на Матов виждах го в някои печатници: след разтурянето на нашите организации, в които той беше, както се казва, функционер, той отново пое своя стар печатарски занаят. Даже по едно време, в 1936 г., в печатницата на нашия приятел Стефан Бракалов на ул. „Ив. Вазов“, където се печатаха някои наши литературни издания, той набра буква по буква една моя сти-

хосбирка — „Поеми без лъжа“. Виждах се в някои заведения, където той се отбиваше, с Асен Бояджиев, пък и с други наши другари, като Христо Калайджиев, Йордан Златинчев, Алекси Гогов и други.

Движението продължаваше да живее, моята връзка с неговите ръководни кадри никога не е преставала през този труден период.

— Др. Тодоров, иска ми се да насоча сега мисълта ви към една голяма личност от нашата епоха, към великия българин и комунистически деец от световен мащаб — Георги Димитров. Каква роля са играли той и неговото дело за вашето оформяне като комунист и творец? Познавахте ли го лично?

— Преди да го видя лично, познавах го, така да се каже, задочно. Още през моите младежки години в родния ми град Видин, където живях, докато свърших гимназията през 1925 г., той запленяваше моите мисли със своето героично дело на един от ръководителите на Българската комунистическа партия. Когато през есента на 1925 г. дойдох и се установих в София, той беше вече отдавна в емиграция, но името му често се споменаваше в средите на работническото движение, сред което бях един от младите деятели литератори. Пролетарският поет, ветеран на движението, Димитър Полянов, на чието списание „Наковалня“ бях близък сътрудник, изпращаше понякога поздрав по отиващи в Съветския съюз другари до „Георгя и Василя“ (Димитров и Коларов) и тия две имена се свързваха в моето съзнание в неразделно звено. По едно време живеех в дома на отдавна починалия пролетарски поет Христо Смирненски. Сестра му Надя беше вдовица на брата на Г. Димитров — Тодор Димитров, убит през 1925 г. в Дирекцията на полицията. Тяхната майка, свекърва на Надя, живееше самотна в стария им дом в Ючбунар (сега музей) — и понякога придружавах Надя при посещенията ѝ при баба Парашкева. Заварвахме я да тъче черга на един стар стан в дома ѝ — и аз я разпитвах за Г. Димитров (преди Лайпцигския процес). Така той, с нейния безизкуствен разказ, още повече оживяваше в моето съзнание.

— А как реагирахте вие, младите пролетарски писатели, по време на Лайпцигския процес?

— Когато арестуваха Димитров в Берлин с безумното обвинение, че той и другарите му са запалили Райхстага, ние, тогавашните дейци на движението, живеехме активно с процеса и с подвига на Димитров, чието име стана легендарно и световноизвестно. Наред с останалия прогресивен печат от онова

време, особено в. „Ехо“, у нас започна да излиза вестник „Вик“[54] (с главен редактор писателя Тодор Генов), чиято главна насока беше защитата на Димитров с изобилни материали за процеса. И аз, и Младен Исаев написахме във „Вик“ (от 24 септември 1933 г.) стихотворения за Димитров — първите стихотворения, които му бяха посветени (моето е озаглавено „Аз искам ний да бъдем една буря“, а на Мл. Исаев — „Да ги спасим!“).

— Виждахте ли Димитров и при какви обстоятелства след Девети септември, след завръщането му в България?

— На 6 ноември 1945 г., след повече от двадесетгодишна емиграция, Димитров се завърна в България. Виждах го няколко пъти на трибуната на големи митинги — той, като другите оратори, говореше от балкона на бившия царски дворец. Словото му беше силно, внушително, бих казал даже — обаятелно. То предизвикваше ентусиазъм сред хилядното народно множество, ръкопляскванията и одобрителните възгласи преминаваха в овации.

— А като писател имали ли сте по-близък контакт с него?

— Да, дойде моментът, дългоочакван и просто бленуван години, когато ние, група писатели, му гостувахме в дома му нейде по пътя за Княжево. То беше пред едни насрочени тогава избори, в които партията и Отечественият фронт трябваше да излязат в единоборство с реакционната опозиция, опасна агентура на международния империализъм. Работех тогава в системата на отдел „Пропаганда и агитация“ на Централния комитет на БКП и отговарях в него за литературата и изкуството, така че взех активно участие в събирането на групата писатели за посещението при Димитров. В групата бяха Д. Полянов, Л. Стоянов, Г. Караславов, Орлин Василев и други другари. Къщата беше в голям двор, ние минахме през него и, за наша изненада, още на стълбите ни чакаше самият Г. Димитров. Той се ръкуваше с всекиго от нас и като му казваха имената ни, приветствуваше ни с по няколко думи, като очевидно знаеше, от четенето на печата, в който сътрудничехме вече години, по нещо за всекиго. Това, разбира се, ни изпълваше с голяма радост и вълнение. След това, когато вече бяхме в гостната му стая и седяхме край голямата маса, той беше срещу нас — и преди да пристъпи към темата, за която бяхме при него (изборите), доста продължително време водеше с нас разговор на литературни теми — ясно беше, че отдавна живее с голям интерес към нашата литература, особено прогресивната. Между другото той взе един от поставените в чиния на масата орехи,

още неразчупен, и каза, че черупката е здрава и хубава, но също така и още по-важно е и вътре орехът да бъде здрав и хубав, а не гнил или празен. С тоя пример той илюстрира мисълта си за формата и съдържанието на изкуството. След това подробно заговори за предстоящите избори, за тяхното значение – и се обърна с призив към нас, писателите, да помогнем за тяхното спечелване с наши работи в пресата. И не само със стихове и разкази — каза той, — а особено много със статии и изказвания. Писателят, обясни Димитров, със своето художествено творчество спечелва уважението и любовта на хиляди читатели, те му вярват — и затова неговата, на писателя, публицистика се приема с доверие. Даде ни и един пример — със статиите по обществени въпроси на присъствуващия на срещата Людмил Стоянов, които високо оцени и възхвали... Не само той говореше — и ние му задавахме въпроси, изобщо срещата се превърна в разговор...

– На историческия Пети конгрес на партията присъствувахте ли?

– Към края на 1948 г. бе проведен Петият конгрес на БКП, първи след победата и изобщо след някогашните конгреси преди деветоюнския преврат от 1923 г. Тогава ги нямаше нито Универсиадата и огромната зала Фестивална, нито Дворецът на културата — конгресът беше в Народния театър, който с правостоящите едва побираше хиляда души, затова достъпът бе ограничен. Аз присъствувах като гост-журналист — и отново видях Г. Димитров на трибуната (на сцената на театъра). Когато той се яви с бавната си походка (беше болен, само след 7–8 месеца почина), всички станаха на крака, ръкоплясканията и овациите се превърнаха в ентусиазъм, в общ възторг. Легендарният Димитров от Лайпцигския процес и от Петия конгрес на Коминтерна в Москва беше пред нас! С очевидно задъхване от време на време, той прочете, с почивки, в продължение на много часове, своя бележит доклад с много важни установки за историята на нашата партия и нейните задачи. Доклад, който и сега е за мене настолна книга, към която често се обръщам за „сверяване на часовника“, когато пиша статии по партийни и изобщо по обществени въпроси.

– А как реагираха българските писатели и вие лично при заболяването и смъртта на Георги Димитров?

– Когато вече, към края на живота си, той беше на лечение в Съветския съюз, в Боровиха, вестите за неговото влошаващо се здраве ни тревожеха и бяха постоянна тема на нашите разговори. Спомням си и такъв случай. Тогава бях един от

секретарите на Съюза на писателите заедно с Никола Фурнаджиев и Камен Калчев, а Христо Радевски беше главен секретар (председател в онова време нямаше, нашето ръководство се наричаше Секретариат). Както веднъж заседавахме (съюзът се помещаваше в един апартамент над кино „Славейков"), при нас дойде Елин Пелин. „Идвам да науча нещо за здравето на другаря Димитров — каза ни той, видимо развълнуван. – Научавам, че бил много зле." Обяснихме му, каквото знаехме. Трогна ни интересът към Димитров от страна на стария писател, вече приживе класик.

— На траурния митинг след смъртта на Димитров бяхте ли?

— Да, бях. Мавзолеят бе построен за една седмица. Пред него бе свикан траурен митинг, на който говориха и наши хора, и видни ръководители на комунистическото движение от разни страни. Стоях сред народа заедно с моя приятел, писателя Марко Марчевски. Когато на трибуната се изправи съветският маршал Ворошилов, Марчевски ми каза: „Мислили ли сме някога, че ще видим тоя велик революционер, за когото се носят легенди от времето на Октомврийската революция и Гражданската война!"

Неведнъж съм посещавал отново и отново мавзолея на Димитров. Виждам го — като жив, и ми се иска да вярвам на поемите на Николай Марангозов и други наши поети, в които се говори, че в среднощния час Димитров ставал и обикалял страната, за да види новия живот на народа. И си повтарям думите на великия Ботев: Жив е той, жив е...

Осемнадесети разговор
НИКОЛА ВАПЦАРОВ

– Др. Тодоров, да продължим разговора си за трийсетте години. До 1936 г. излизат доста прогресивни и антифашистки издания, а също и с пряка комунистическа линия и насока. След тази дата вече е доста трудно или почти невъзможно за вас и за целия ваш писателски кръг да печатате. Интересно е, че именно в тази година (1936) в София идва Никола Вапцаров, очертал се по-късно като най-големия ни поет комунист и антифашист от тази епоха... Познавахте ли се вие с него и откога?

– Да, познавах се. Но преди да ви разкажа за връзките си с Вапцаров, ще се върна малко назад. Вече споменах за това, че след депресията на левия културен фронт, последвала априлските събития от 1925 г., през втората половина на 20-те години отново се възема и си създава нови кадри литературата, свързана с Комунистическата партия и с антифашистката борба. През това петилетие, може да се каже, тая литература набираше сили, за да разгърне през първата половина на 30-те години много нашироко своята проява. Властта — фашистка, издателствата и големите литературни списания — в ръцете на буржоазни хора, с всичките възможности за „поощрение" на литературата в буржоазен дух, а тук, на левия фронт, работеха и проявяваха голяма активност редица видни писатели: Людмил Стоянов, Георги Караславов, Николай Хрелков, Гьончо Белев, Орлин Василев, Мария Грубешлиева, Младен Исаев, Христо Радевски, Никола Ланков и др., цяла комунистическа и антифашистка фаланга, сред която и аз работех като писател и деец на работническото движение. Реакцията преследваше, арестуваше писателите, конфискуваше броеве на нашите издания, но въпреки това ние открито пишехме за партията, за Съветския съюз, против фашизма... И това продължи не само до преврата през 1934 г., а — с по-големи ограничения и трудности – и известно време след него.

— Кои бяха последните литературни издания с комунистическа насока преди спирането на левия печат? И къде можехте да печатате след 1936 г.?

— Последните наши широко очертани литературни издания, с комунистическа (макар и прикривана) насока, излязоха през 1936 г. — в. „Кормило“[55] — и след като той спря на 23 юли — в. „Брод“[56] (редактиран от Людмил Стоянов), спрян от полицията на 21 октомври същата година. Имаше и в по-късните години пряко наши издания, като редактираният през 1941 г. от Вапцаров и Емил Шекерджийски в. „Литературен критик“, но това бяха кратковременни издания, от време на време. От 1936 г. до Девети септември намирахме, и не винаги, място в някои по-либерални, но редактирани не от нас издания, като вече споменатите от мене „Час“ (на П. К. Чинков), Кр. Станчевата „Заря“ (дето работеха наши другари) и др. Това вече ставаше при много засилена цензура, без съществуващата порано, макар и ограничавана, възможност за пряка изява на нашите идеи. А именно в това време дойде в София и заработи като писател Никола Вапцаров. Голям негов подвиг е, че и при тия условия той успя да изяви своя огромен поетически и революционен талант.

— Спомняте ли си запознаването си с него?

— Много живо и ясно. През това време още излизаше „Кормило“ (беше към края си), ние по нашия обичай и практика се бяхме събрали около редактирането на вестника в печатницата на нашия приятел Стефан Бракалов „Братя Миладинови“ на ул. „Иван Вазов“. Г. Караславов, с когото Вапцаров се е познавал от по-рано, го доведе при нас, запознахме се, той ни прочете своето стихотворение „Родина“, което наскоро след това излезе във вестника.

— Беше ли дотогава Вапцаров известен като поет във вашите среди?

— Не, до това време не го познавахме, не беше известен, тежък е бил животът му в провинцията, но веднага навлезе в нашата отдавна съществуваща и добре очертана комунистическа и антифашистка литературна среда. С право Бойка Вапцарова пише в книгата си „Когато милионите възкръсват“[57]: „Цели пет години, от 1931 до 1936 г., той търсеше, учеше се, отърсваше се от всичко старо..., за да се откъсне от всичко, което му пречеше да тръгне по широкия път на социалистическия реализъм.“ А в своята богато документирана книга — „Никола Вапцаров — Летопис за живота и творчеството му“ — тя отбелязва за същото време (след идването му в София в

1936 г.): „Вапцаров навлезе в широкия колектив на пролетарските писатели. Той се запозна с Никола Ланков, с Ангел Тодоров, с Людмил Стоянов, Орлин Василев, Марко Марчевски, Младен Исаев...“ Особено близки негови приятели, които немалко подпомагаха творческата му работа, бяха Караславов и Радевски.

– Срещахте ли се често с Вапцаров и къде ставаха вашите срещи?

– Главно — в нашия левичарски литературен клуб — кафене „Средец“. За „Средец“ се отнася строфата му в „История“:

О, как сме чакали напрегнато
в задръстените кафенета!
И късно през нощта си легахме
с последните комюникета.

Тия „комюникета“ — новини, слушани от един или друг от нас по забранените радиостанции — бяха не само за войната, която пламна в 1939 г., а и за нейните „предизвестия“ преди това: фашистко-италианската война в Абисиния (Етиопия), с голям разгар и в 1936 г.; гражданската война в Испания през 1936–1939 г.; хитлеристката окупация на Австрия и Чехословакия през 1938 и 1939 г. Заедно с другите „якобинци“ Вапцаров живо коментираше тези събития, изразяваше възмущението си против агресорите фашисти. Особено силно го вълнуваше Испанската гражданска война. По нея най-точни сведения носеше в „Средец“ Гьончо Белев, който всеки ден подробно се информираше по свои „канали“ за героизма на испанските патриоти – и вечер съобщаваше своите информации на обградилите го в широк кръг другари, сред които често виждах Вапцаров.

– Разкажете нещо по-конкретно за своята дружба с Вапцаров.

– Въпреки и наред с по-широкия контакт между нас, левите писатели, в „Средец“ се бяха очертали „маси“ (приятелски компании) от по-близки помежду си хора. Около моята „маса“ бяхме аз, Никола Ланков, Марко Марчевски, авторът на „Село Борово“ Крум Велков (при честите му идвания в София), Крум Пенев, Кръстю Белев, Крум Григоров, Иван Мартинов и др. Често при нас бяха безпартийните в онова време Людмил Стоянов, Гьончо Белев, Мария Грубешлиева... Вапцаров понякога сядаше при нас, за да ни се обади по някой въпрос, но

имаше своя маса (компания), съставена от млади писатели и журналисти. Добре ги познавах.

— Кои бяха те?

— Сред тях особено личеше талантливият публицист Коста Веселинов (по-късно той загина в един от фашистките лагери). Подкован марксистки теоретично, той с голямо старание усвояваше Лениновото учение по националния въпрос и написа и статии, и цели брошури на тази тема. Когато понякога сядах на тяхната маса, забелязвах вниманието, с което неговите другари, включително и Вапцаров, го слушаха. Трагично загинаха и други членове от този кръг от най-близки Вапцарови приятели. Коле Неделковски, млад поет, човек с чувствителна и нежна душа, който цял се беше изчервил, когато ни даваше с автограф своята малка поетична сбирка, загина като герой — участник в една от тогавашните конспирации (при нахлуване на полицаи в жилището му той се хвърля, за да не бъде заловен жив от палачите, от прозореца на високия етаж, където живееше). Асен Ведров, когото, като мой съгражданин (от Видин), познавах от дете, пишеше хубави стихове и личеше сред тогавашните млади поети комунисти. Девети септември го завари в София, видях се с него няколко дена след победата в Министерството на отбраната, Макар и млад, той имаше висок офицерски чин и работеше в апарата на министерството, но като научи, че в нашия роден край, през Кула, нахлуват хитлеристите, по своя инициатива отиде там, за да участвува в отбраната, и загина. Името на Антон Попов е добре известно, за да има нужда да говоря за него. И той беше талантлив поет, много скромен и дори стеснителен, но когато след арестуването му (по конспирацията, по която арестуваха и Вапцаров) главатарят на политическата полиция Гешев разбрал какво е участието на Антон Попов, извикал пред своите подчинени: „Този, ако го оставим, ще запали София“... Имаше и други в пряката компания на Вапцаров — поетът Ангел Жаров (сега известният юрист Михаил Сматракалев) и други.

— Тази компания от по-млади от вас писатели общуваше ли с вашата среда?

— Спомням си някои „връзки“ между нашите „маси“. Ето един такъв случай. При нас, „старите“ (а бяхме трийсет и нещо годишни), дойде Асен Ведров и покани мене и Никола Ланков да отидем при тях и да се изкажем като „арбитри“ по въпроса, по който спорът им се е затегнал без резултат. Оказа се, че Вапцаров защищавал романтизма (не само романтиката като черта на социалистическия реализъм), а някои от другите

изобщо били против всяка романтика. И пред нас спорът продължи. „Ние трябва да бъдем социалистически реалисти — тихо, но твърдо повтаряше Вапцаров, — но има по-мечтателни натури, които и с романтиката, стига да е революционна, могат да ни бъдат полезни.“ Нашият „арбитраж“ свърши в полза на социалистическия реализъм, задължителен метод за комунистите, с приемането на „романтиците“ като съюзници.

— Спомняте ли си излизането на „Моторни песни“, единствената стихосбирка на Вапцаров, излязла приживе на поета през 1940 г.?

— Наскоро в разговор с Бойка Вапцарова тя ми напомни, че след излизането на сбирката двамата с него са разпределяли екземпляри за хора, обичани и уважавани от него, като не са забравили нашия кръг от писатели партийци, сред които живеех и работех. Жива е в паметта ми вечерта в „Средец“, когато Вапцаров седна при нас, край нашата маса, и на всички, които бяхме там, даде по един екземпляр от сбирката си с предварително написано „посвещение“ -автограф. В това време той беше надделял първоначалната си неувереност и дори стеснителност, с които го бях запомнил от времето на заселването му в София. Участник вече (в тази важна в живота му 1940 г.) в конспиративното движение, където се искаше силна воля и самообладание, той седеше сред нас, като ни даваше сбирката си, без суетността и предвзетостта, характерни за някои други писатели, но с очевидно чувство за собствено достойнство.

— Какво ще кажете за вашето участие, а и за участието на вашето поколение във в. „Литературен критик“, редактиран, както е известно, от Вапцаров и Шекерджийски?

— „Литературен критик“, вече в ръцете на Вапцаров и Шекерджийски, беше замислен като орган на младите писатели, но Вапцаров се обърна за сътрудничество и към нас, по-възрастните писатели комунисти, особено за статии, с които, както ни казваше той, трябваше да даваме „линия“ на младите, да осмисляме теоретично и да насочваме политически тяхната литературна продукция. Не много преди това аз бях превел и излезе от печат книгата на съветския литературовед Леонид Тимофеев „Теория на литературата“, която беше приета като истинско откровение от нашите леви литературни кадри (Вапцаров в своите статии цитира и отбелязва тази книга по моя превод). „Напиши ми за „Литературен критик“ — каза ми той в „Средец“ — статия по общите литературни въпроси в духа на Тимофеев.“ (Тя излезе в бр. 15 на вестника със заглавие

„Литературни проблеми“ — в нея говорех за научната литературна теория, като подразбирах марксистката, за която не можеше пряко да се пише.)

— Какви са последните ви спомени за Вапцаров? И последната ви среща с него...

— Спомням си деня, когато, в началото на юни 1941 г., някой в „Средец“ съобщи: „Вапцаров е арестуван и интерниран.“

В първите дни на септември разбрах от приятели, че се е върнал в София, но вече не идваше в „Средец“. Нелегалната работа напълно го е погълнала — и не става дума само за време, трябвало е да избягва местата, където се събират комунисти.

Видях го (след някоя и друга случайна среща у приятели) към края на февруари 1942 г. — на ъгъла на ул. „Левски“ и „Гурко“, пред пощата. Спряхме се, поговорихме — каза ми, че през последните месеци е бил много зает с „някои въпроси“, поотъснал се е от литературата — и жадно ме заразпитва за новини из литературния живот, за наши другари, особено за секретаря на писателската партийна организация Никола Ланков, който от септември 1941 г. беше в лагер, и за Крум Кюлявков, който беше в нелегалност, но ние, неколцина дейци на организацията, го посещавахме. След като поговорихме известно време, Вапцаров ми предложи да не стоим и да не говорим на едно място, това може да направи впечатление, а да походим по улиците. Тръгнахме и дълго говорихме, но макар че смятах Вапцаров за талантлив поет, не ми е идвало и наум, че един ден ще бъде поставен редом с Ботев и Смирненски — иначе още след връщането си вкъщи щях подробно да запиша нашия разговор. Сега си спомням смътно това-онова, главно думите му за някои наши писатели, пък и по общи литературни въпроси.

— А кога научихте за разстрела му?

— И само след няколко дена, на 4 март, той беше арестуван. И се случи най-лошото: като гръм за нас дойде на 23 юли 1942 г. вечерта известието, че през деня Вапцаров е осъден на смърт и същия ден — разстрелян. А скоро между нас тръгнаха в ръкопис двете последни стихотворения на загиналия поет — „Прощално“ и „Борбата е безмилостно жестока...“.

Но фашистката власт не ни остави много време за размишления и тълкувания. Наскоро след смъртта на Вапцаров полицията предприе масови арести и почти всички ние, писателите комунисти, бяхме изпратени в лагери и каторжни „черни роти“. Оттам излязохме на Девети септември, когато голямата слава вече бе увенчала поета и борца Никола Вапцаров.

III

НАЙ-ВАЖНОТО—ТВОРЧЕСТВОТО

Деветнадесети разговор

1925–1944 г. ПО-ХАРАКТЕРНИ СТИХОТВОРНИ ИЗЯВИ: „В КЛУБА“, „ЩЕ СИ ЗАЛЮБЯ ТЮТЮНОРАБОТНИЧКА“, „НЕГЪРКА“, „ЛУ И ЛИ“ И ДРУГИ

— Искам сега, др. Тодоров, да ви помоля да насочим разговорите си специално върху вашето творчество, което всъщност е основното и най-важното за всеки литературен деец. Да започнем с периода от 1925 г. до 1944 г. През този период вие сте издали три книги, освен това непрекъснато сътрудничите в прогресивния печат с художествени творби. Интересува ме по-специално по какъв начин давахте израз през тези години на впечатленията, преживяванията и наблюденията си в художествени произведения — стихове, разкази и др.

— За самия мене е трудно да обгърна дори с бегъл поглед това, което съм писал през посочените две десетилетия, наричани фашистки, а по-правилно е да ги наричаме антифашистки — много силно и широко-масово и сред интелигенцията, и сред трудовия народ, беше антифашисткото движение, ръководено от Българската комунистическа партия (тя живееше в тежка и опасна нелегалност, но винаги намираше начини да провежда своето ръководство). Наистина преди Девети септември излязоха три мои книги, но многократно по-обемно е моето участие със стихове, разкази, фейлетони, очерци, статии и преводи в нашия ляв печат. Аз работех в тия издания и не минаваше седмица без мои работи в тях — и с подпис, и с редицата мои псевдоними (Иван Богданов ги е упоменал в своя речник на псевдонимите). По начало давах непосредствен израз на моите преживявания и наблюдения, главно от участието ми в работническото движение.

— Бихте ли дали някой по-конкретен пример с някоя творба, родила се в резултат на тези наблюдения и преживявания?

— Едно от моите ранни стихотворения, написано в 1927 г. и отпечатано в Поляновата „Наковалня“ (когато бях 21-годишен), бе озаглавено „В клуба“. (Това мое стихотворение бе неведнъж препечатвано в мои стихосбирки и „Избрани стихотворения“. Също — в някои сборници със стихове от различни автори, предназначени за работническите „утра и вечеринки“.)

— Как написахте това стихотворение?

— Бях на събрание в клуба на Работническата партия на площад „Позитано“, там сега е поставена паметна плоча — това беше събрание на единната софийска партийна организация, а бяхме най-много стотина души. Говореше известният наш деец Петко Напетов, секретар на партията — и изведнъж забелязах, че уличните електрически крушки угаснаха. Вътре при нас беше светло, вън — мрак. Веднага си направих сравнение, че при нас, комунистите, е светлината, а вън бродят много хора, загубени в мрака на реакцията. По пътя за вкъщи си декламирах идващите сякаш сами стихове, които си съчинявах, както си вървях:

Той реч държеше в тая зала груба.
Заслушан, виждах през стъклата как
вън бродят хората, загубени
сред къдрите на късен, мъртъв мрак.

— Написахте ли го окончателно още същата вечер?

— Да, вкъщи пред масата продължих стихотворението и не си легнах, докато не го написах.

— Това стихотворение — и по тематика, и по съдържание — е пряко свързано, както се вижда, с работническото движение, родило се е като резултат от подобни ваши настроения.

— В него аз се обръщах към неизвестния загубен човек от улицата, който броди сред мрака. Съчетанията „къдри-късен“, „мъртъв-мрак“ са от типа на така наречените алитерации (съзвучия), с повторение на едни и същи звуци и срички. И в други мои стихотворения, а и в някои тогавашни мои разкази, си служех с такива форми, увличах се по тях.

— В тази насока изпитвали ли сте някакво влияние?

— С алитерациите се бях запознал от една статия на известния поет символист Валери Брюсов (който бе приел революцията) в съветското списание „Красная новь“ („Червена целина“) и сам написах подобна статия в Страшимировата „Ведрина“. Докато Брюсов дирише алитерации, звукови съчетания и повторения у Пушкин, аз ги търсех и ги намирах в изобилие у Смирненски. Например: „Намръщено небе от морни роби.“ У Смирненски положително алитерациите са се създавали, без да са му били известни теории в тая област, по самата вътрешна мелодика на стиха. А аз ги „правех“ съзнателно, по литературен път. Особено тая практика се засили у мене, когато, пак

през тия години, прочетох ред книги от „модния“ тогава в нашите среди съветски писател Борис Пилняк. „И перси, и персти“, пишеше например той — и това звучеше като увличаща магия на словото...

Но аз се увлякох по тия алитерации, ставаше дума за моето стихотворение „В клуба“.

— Да, да продължим за него. Наистина по интересен начин е възникнала у вас идеята да го напишете...

— На неизвестния загубен човек от народа аз рисувах примамливата картина на нашия комунистически клуб, канех го да прекрачи „нашия прекрасен праг“ — и продължавах:

Нагоре, в отражения огромни,
ораторът издигнал бе ръка
и сякаш чувах пролетния ромон
на Волга, волната река —
там, в оня край, по-рано див и пуст,
където днес гърми колхозен елеватор,
където трактори орат нивята —
нивята на Съветския съюз —
и сякаш виждах степите киргизки,
Урал, към небесата устремен,
и колко много, колко много исках
да виждаш и да чуваш като мен...

Така пишех на 21-годишна възраст, в една буржоазна България, където за Съветската страна се пишеха най-големи дивотии в реакционния печат.

Съветският съюз беше за нас обетованата страна, към която бяха устремени нашите мисли. По разни пътища ние постоянно намирахме съветска поезия, художествена проза и критика и живеехме така в атмосферата на съветската литература, както и самите съветски писатели... Тоя, който сравни литературната продукция на „Наковалня“ и „Релеф“ със съветското литературно творчество от ония години, ще види голямото родство и по теми, и по общото настроение, и в областта на стила и стиха.

— Аз мисля, др. Тодоров, че за съветската литература и за нейното влияние у нас и във вашия живот и творчество ще имаме случай да поговорим отделно и по-подробно. А сега искам да ви попитам през този период, за който говорим, какви други стихотворения, породени от конкретни поводи, сте написали?

— Непосредствена основа на нашето творчество (мое и на другите писатели комунисти) беше българското работническо движение. Сега писателите изучават живота на работниците, а ние живеехме сред работниците, всеки ден бяхме сред тях в клубовете, в събранията, по заведенията, на екскурзии. С мнозина от тях дружехме, често вечерите ни минаваха в техния семеен кръг — не се различавахме от тях, бяхме част от общия авангарден работнически колектив.

— В какъв смисъл да разбираме това, след като вие по това време сте били студент?

— Ще посоча такъв пример. След като вече от доста време се познавах с една работничка — девойка от фабриката за шоколад „Звезда“, — бях изненадан една вечер, когато я изпращах след „спевка“ на синдикалния хор (дето тя беше хористка), от въпроса ѝ: „А ти в коя фабрика работиш?“ Стори ми се, че ако ѝ кажа, че съм студент и писател, тя веднага ще се дръпне, ще ѝ стана чужд и далечен. Отговорих: „В една печатница.“ И почувствувах дълбоко вълнение при мисълта, че ето — вече съм се слял с работническата класа, частица съм от нея — от великия световен пролетариат, авангарда на трудещото се човечество.

— По тоя повод написахте ли нещо?

— Вечерта вкъщи написах стихотворение, което Полянов не помести — намери, че надвишава „цензурната граница“ — но помня, че започваше така:

Аз съм пролетарий, верен син
на световната комуна, над която
грее слънцето с червеното си злато ...
грее небосводът ведросин,

— Но вие имате и друго стихотворение — „Ще си залюбя тютюноработничка“. Него кога го написахте?

— Когато в 1927—1928 г. в София избухна масова, многохилядна стачка на работниците от тютюневите складове и всяка вечер бях на редицата техни митинги и виждах храбрите девойки тютюноработнички, които се стълпяваха около оратора и влизаха в единоборство с полицаите, хвърляха се като тигрици срещу тях и им крещяха „палачи“, „гадове“, аз написах и отпечатах в „Младежка дума“ стихотворението „Ще си залюбя тютюноработничка“, доста наивно, но тогава допадаше на младежта, много се декламираше и дори се пееше по някаква подходяща на размера му стара мелодия. То започваше така:

Ще си залюбя тютюноработничка,
най-храброто момиче в тоя свят,
и двама ще запеем песен Ботева,
изпълнена с дух бодър и крилат.

— Както се вижда, и във вашите стихотворения с интимна насока социалният, граждански акцент е ясно изявен. Мисля, че това е особено характерно и за други две ваши много известни стихотворения — „Негърка“ и „Лу и Ли“. Интересно е да споделите нещо за тяхната творческа история, за мотивите и стимулите за тяхното създаване.

— Сега у нас мнозина поети пишат в духа на социалистическия реализъм. За някои от младите, а особено за някои от критиците, творчеството на „пролетарската кохорта“ отпреди Девети септември е далечно минало, както казва по съвсем друг повод Вапцаров — „минало неважно“, често свързано с пораженията на догматизма и пропагандната риторика. Но през фашистките години нашето творчество вдъхновяваше младежта, поддържаше в нея жив духа на борба против реакцията, за Съветския съюз, за бъдеща социалистическа България. Без да надценявам скромното значение на моята поезия, искам да отбележа, че тя участвуваше в общия тогавашен фронт на нашата комунистическа и антифашистка литература. Някои мои стихотворения се ползуваха с голяма популярност — поради своя откровено комунистически дух и пролетарски патос и насока. Сред тях особено популярни, както казвате вие, бяха две — „Негърка“ (1937 г.) и „Лу и Ли“ (1938 г.). Сред материалите, събрани за живота на поета партизанин Цветан Спасов, когото аз не съм виждал и името му чух след Девети септември, се сочи, че той няколко пъти е декламирал тия мои стихотворения на сцената на плевенското читалище, на което е бил активист.

— Аз бих искал да добавя тук, че тези две ваши стихотворения в известен смисъл имат основно значение във вашата литературна работа по това време. Цикълът в книгата ви „Полезни поеми“ е озаглавен „Стихове за любимите“ — нещо ново, тъй като по-рано любовният мотив рядко се е срещал в прогресивната ни поезия.

— Да, така е. В онова време — последните няколко години преди Втората световна война — у нас редица реакционни дейци, институти, вестници, списания усилено пропагандираха хитлеровия расизъм. Това беше една мътна вълна, против която ние, писателите комунисти, възпитани от партията в духа на

интернационализма, реагирахме с цялата си душа. В тая атмосфера се връщах вкъщи след бурни разговори с другари по клубове и заведения. Аз си спомнях мои приятели и приятелки негри и хора от жълтата раса, които виждах и с които се опознах по време на моето следване в Париж (специализацията, за която ви говорих, след като бях свършил правото в София). Сред студентките негърки имаше една от Гвинея, с която особено се сприятелих — тя пишеше стихове на френски език, тъй като в нейната родина имаше само диалекти, още неоформени литературно. Беше, общо взето, с либерални възгледи, без да е комунистка — и мъчно можеше да бъде такава, след като беше завършила някакъв френски религиозен колеж и, както казваше, баща ѝ е „буржоа търговец". Аз ѝ говорех за Съветския съюз, за тамошните изостанали в миналото народи, които при съветската власт бяха получили свобода и възможност за национално развитие — и това много ѝ допадаше, като го сравняваше с колониалния гнет в своята страна. Но в нашата дружба все имаше нещо, което ме възпираше — мисълта, че ако я заведа един ден в България, ще се получат големи неудобства — „все пак" е негърка. Дивите предубеждения на миналото мъчно се изчистваха дори от съзнанието на хора с прогресивна насока.

— И по този повод вие написахте стихотворението...

— Да, така, при мислите ми против расизма, като свързвах тия мои мисли със спомена за негърката гвинейка (с която дружбата ни не отиде по-далече от шегите и общите разговори), написах стихотворението „Негърка". То почваше с думите: „Във оня старомоден френски град / ний бяхме с нея двамата студенти." „Старомодният град" беше Дижон. Гвинейката не беше в Дижон, а в Париж, но при написването на стихотворението това ми се е сторило по-интересно...

Рисувах така моята героиня (каквато си беше):

Висока, стройна, с къдрава коса,
това бе негърка неповторима.
Разхождахме се често из града,
до любовта ний бяхме толкоз близо,
насън повтарях нежното ѝ име...

И: „Тоя предразсъдък, че си черна / не мога аз да си простя навеки." А поантата беше малко пропагандна:

Такива сме през целия живот,
говорим за мечти, за идеали,
а дойде ли до дело — срамен смут
в душата ни се вмъква и разяжда
на идеала образа печален...

Образът на девойката, отхвърлена за това, че е чернокожа, трябваше да събуди у читателя — и будеше — негодувание против расовите предразсъдъци, които в онова време бяха актуална политическа тема...

— А каква е предисторията на другото ви известно стихотворение — „Лу и Ли"?

— Другото стихотворение — „Лу и Ли" — също имаше своя корен във времето на моите студентски години в Париж. Имаше наблизо до Сорбоната един универсален магазин на пет етажа, където стоките не бяха разпределени по видове, а по цени: всичко, което се продаваше на първия етаж, струваше един франк, на втория — два франка, и така до петия етаж, с неговите петфранкови цени. Продавачките, няколко стотици, бяха до една хубави млади момичета, и ние, студентите, често посещавахме магазина, даже когато нямаше какво да купим. Париж беше интернационален град, в него живееха и работеха стотици хиляди чужденци от всички земни раси. На един щанд продавачките бяха две много симпатични и весели смугложълти китайки. С тях нямах никакво познанство освен няколкото шеги при една или друга покупка (те продаваха мъжки ризи и вратовръзки). Днес китайското ръководство отдавна е изменило на социализма и на дружбата със Съветския съюз, но в онова време в Китай кипеше националнореволюционно движение с остър антиколониален характер, в някои от азиатските страни въстанали народни маси се сражаваха с колониалистите-поробители. В информациите за тия борби неведнъж четях за девойки патриотки, които воюват по фронтовете наред с мъжете — и аз свързвах тия информации с двете продавачки. Струваше ми се, че ги виждам в окопите на борбата. Имената им (измислени от мене) — Лу и Ли — сливах в един образ на боркиня:

Това е Ли-Лу, кръглолика, със пушка и със патрондаш.
Стрелба, окопи. Ли-Лу вика: „В атака! Скачайте! Кураж!"
И тя напред полита — първа — и първа пада в боя кървав.
Бойците са напред, а тя лежи в степта, лежи в кръвта...

В съзнанието на читателите, пък и в моето, образът на китайките имаше по-общ смисъл — откъсваше се от тяхната национална среда. Ставаше дума фактически за девойки боркини, такива, каквито си представяхме нашите момичета пролетарки, участнички в нашето, българско движение.

— Сега искам да се върнем малко по-назад и да ви припомня едно ваше стихотворение от месец септември 1925 г. (тогава вие сте били едва деветнадесетгодишен, в началото на творческия си път). Ще си позволя да го процитирам изцяло:

Кръвта ни бурна и сурова
кипи в горещото ни слово.
Ний, младите, напред вървим
и нова красота градим!
Пред нас — тук долу, на земята —
изгрява бурно красотата.
Ний, младите, напред вървим
и нова красота градим!
Това е красота, която
залива с блясъци земята.
Ний, младите, напред вървим
и нова красота градим!

— Наистина, в тежката и съдбоносна за нашия народ 1925 година с това стихотворение аз отбелязах двегодишнината от Септемврийското въстание.

— И с това сте проявили рядка за времето си младежка дързост и смелост, възпявайки възторжено, макар и малко плакатно-лозунгово, една „нова красота“ или по-скоро един символ на нещо възмечтано и лелеяно от вас още в младини...

Интересно е обаче и нещо друго от художествената ви практика от това време (края на 20-те и 30-те години). Борческото и романтично-приповдигнато начало в поезията ви е съчетано със съзнанието, че все пак не можете да пеете своите дръзки пролетарски песни напълно свободно и че сте ограничаван от съществуващата мрачна действителност. И затова редом с такива куплети от стихотворението ви „Вечер“ (1928 г.)

Ах, аз бих желал да чуя стон след стон,
бих желал да ги събира като улей
моят стих, за да е пълен със простор,
с гняв, с възторг, с площади, с бунт и буря!

Бъдещето виждам — зов сърдечен,
пламък буен, трепет във кръвта...
Ах, бъди със мен и тая вечер,
вечна спътнице, мечта!,

ние четем и такива редове в стихотворението ви „Писмо“ (в стихосбирката „Полезни поеми“), в които пред нас се разкрива мрачната картина на една жестока действителност, на едно тежко и трудно поносимо за честния творец време:

Как страдам, че не мога тоя ден да назова зловещите причини,
които в тия паметни години заключват в клетки нашите мечти.
Да, вярно е, животът е суров, ала нима това ни оправдава?
Пред бъдещето сметка ще се дава, от миналото взехме ли урок?
Какви поети имаше у нас? Те бяха подвиг, бяха ярко знаме!
Днес всеки българин прекрасно знае прекрасните им светли имена.
Кой ще те пита, студ ли или пек те е накарал да мълчиш, да дремеш?
Напротив, именно в страхливо време ще се познае смелия човек.

— Вярно сте уловили тези два момента в моите тогавашни стихове. Това е така, защото, както е известно, в творчеството е отразен духът на времето...

Двадесети разговор

„КЛУБ И ФАБРИКА“ (1932 г.). „ПОЕМИ БЕЗ ЛЪЖА“ (1936 г.). „ПОЛЕЗНИ ПОЕМИ“ (1938 г.)

— В предишния ни разговор, др. Тодоров, се спряхме на някои по-характерни ваши стихотворения, писани и печатани през двайсетте и трийсетте години. Но през този период вие сте издали и три книги, с които сте се очертали още тогава като един ст най-известните писатели на фронта на пролетарската литература. Не случайно вие и другарите ви сте били наричани пролетарски писатели. Нека сега поговорим за тези ваши книги. Разкажете по-подробно как ги издадохте и при какви условия и трудности, къде ги отпечатахте и какъв беше отзвукът от тях?

— Книгите ми преди Девети септември наистина са три: сбирката с разкази „Клуб и фабрика“ и две стихосбирки — „Поеми без лъжа“ и „Полезни поеми“. Мъчно беше при ония условия за левия писател да издаде книга — до „тежките“, големи издателства не можехме и да припарим — между впрочем те издаваха немалко сериозни книги, днес класика, от наши видни писатели (например Йовков), но се пазеха като от огън от всичко, което миришеше на комунизъм. Пък и цензурата, конфискациите и преследванията, на които бяхме подложени, тежеха над нас като дамоклев меч.

— Имаше ли цензура до превратa от 19 май 1934 г.?

— До втория фашистки преврат от 19 май 1934 г. формална цензура за книгите нямаше, под особен режим бяха поставени само левите вестници (първият екземпляр на всеки брой се отнасяше в прословутото Бюро печат на Дирекцията на полицията, и ако не се инкриминираше, даваше се разрешение за отпечатването и разпространението му едва след няколко и повече дни). За книгите съществуваше опасността да бъдат конфискувани след излизането им, а самото им издаване беше много трудно: буржоазните издателства бягаха като от огън от левите книги, а на самия ляв фронт издателските възможности бяха крайно ограничени и оскъдни.

— Тогава как излезе „Клуб и фабрика“?

— Нашият вестник „Работнически литературен фронт“ („Релеф“), на който бях един от редакторите (с главен редактор Христо Радевски), започна издаването на една поредица от неголеми книги — библиотека „Релеф“. Първи неин номер, в 1931 г., беше стихосбирката „Подем“ от Никола Ланков, втори номер — една литературна студия от Тодор Павлов, трети — „Споржилов“, репортажен роман (както е наречен в подзаглавието) от Георги Караславов. Четвърта книга от същата библиотечка е моята първа книга — разказите „Клуб и фабрика“, излязла в 1932 г. (когато бях 26-годишен).

— Имаше ли книгата някакъв редактор? Кой трябваше да одобри съдържанието ѝ и да я включи в библиотеката?

— Не е отбелязано в книгата, но неин редактор беше Георги Караславов. Бях приготвил вече ръкописа (именно ръкопис, тогава не пишехме на пишещи машинки), Караславов дойде една заран вкъщи, живеех при семейството си (при моите родители, две сестри и брат) на улица „Раковски“, малко по̀ на север от „Дондуков“. Седнахме пред една ниска маса в моята стая с Караславов, той четеше текста разказ след разказ и от време на време предлагаше някоя поправка (само стилна, не и по самото съдържание, което изцяло приемаше). Тъй като по някои негови предложения спорехме, пък се отвличахме и в други разговори, времето течеше бавно, стана обед, майка ми ни донесе две чинии боб, хляб, две лимонади — това беше обедът ни, след който продължихме работата до някое време следобед и така подготвихме ръкописа.

— А в коя печатница го отпечатахте и как се уреди този въпрос?

— Занесох ръкописа на другата сутрин в печатница „Нова литература“, с няколко каси букви (ръчен набор) и една примитивна машина, някъде далече на север, в краен квартал, зад Дирекцията на полицията.

— Чия беше тази печатница?

— На нашите приятели Ангел Георгиев и Райко Бъчваров. Първият и сега е жив, той е ветеран на нашата пролетарска журналистика, вторият почина преди няколко години. Те самите набираха, прави пред касите, а аз пак там коригирах страница след страница на така наречените шпалти.

— Хонорар получихте ли?

— За хонорар не можеше и да се мисли, „Релеф“ едва отделяше от оскъдните си средства пари за хартията и печата.

— А тиражът какъв беше?

— Тиражът не беше отбелязан, но беше неголям, струва ми се — две хиляди.

— Кой нарисува корицата?

— Корицата на книгата (фабрични комини, които бълват дим, а под тях — заглавието) бе нарисувана от Александър Жендов.

— В разказите си от тая книга вие отразявате живота на работническата класа по това време. Но какво по-конкретно имахте предвид например в разказа „Клуб и фабрика", дал името си на цялата книга?

— В този първи разказ, чието заглавие наистина носи цялата книга, героят, Иван, се връща от едно несъстояло се събрание, забранено и разгонено от полицията. На събранието е трябвало да се говори против замисления от империалистите антисъветска война — „та те искат да удушат Съветска Русия". Той е работник в тъкачна фабрика, пред една от трите парни машини. В самата фабрика той спира производството и говори пред натрупалите се около него работници, пред смълчаните станове — и идеята на разказа се съдържа в мисълта на героя: „Всяка фабрика трябва да стане клуб."

— В общи линии, такава е тематичната насока и на другите разкази в книгата.

— Да, те са също из живота и борбите на работническата класа, тогава наричана, в условията на капитализма, пролетариат. Характерен е в това отношение текстът, отпечатан на последната страница на книгата: „Другари читатели, не забравяйте, че само по пътя на другарската критика и самокритика се изгражда пролетарската литература." И — апел да изпращат своите мнения и бележки. Тоест ние наричахме литературата, която пишехме, пролетарска, а самите се наричахме пролетарски писатели. Живеехме сред работниците, в синдикатите, с мнозина работници бяхме лични приятели, бяхме на техните събрания, в техните домове, по съвместни екскурзии и срещи. Погледът ни беше отправен към фабриките (тогава още не се говореше за заводи).

— И затова и тематиката на тези разкази, естествено, е била такава. Но и двете ви стихотворни сбирки отпреди Девети септември са имали същата насока...

— Да, по основа, но с известно разширение на тематиката — с житейски размисли, с някои лични, сега наричани интимни мотиви.

— Къде бяха отпечатани тези ви книги?

— Първата от тия сбирки, „Поеми без лъжа", излязла в

1936 г., беше отпечатана в печатница „Братя Миладинови“ на ул. „Иван Вазов“ 13. Тя беше много по-голяма от „Нова литература“, на два етажа, с десетина работници, сред тях — старият, тогава на средна възраст, синдикален деятел Йордан Милев.

— Чия собственост беше тази печатница?

— Печатницата принадлежеше на нашия приятел Стефан Бракалов, при него се печатаха три-четири наши леви вестници начело с литературния (през пролетта на 1936 г. — „Кормило“), а и разни брошури и други наши издания. Фактически книгата излезе като издание на „Кормило“.

— Плащахте ли нещо за отпечатването?

— Не, не му плащахме ни за печата, ни за хартията, той отиваше от време на време в агенция „Куриер“, която ги разпространяваше чрез своите будки по цялата страна, и взимаше постъпленията — те едва-едва покриваха разноските, за хонорар и в тоя случай не можеше и да се мисли (живеехме главно с макар и неголемите и нередовни възнаграждения, които получавахме във вестниците, общополитическите издания на партията, където работехме като журналисти). Както всичко, което съм писал през живота си, и стихотворенията в тая сбирка имаха общокомунистически характер, печатани преди това в нашите партийни издания.

— Кое от стихотворенията си в тази книга смятате за по-характерно?

— Бих посочил за пример стихотворението „Образи“, посветено на образите в поезията на Христо Смирненски. То започва с такъв куплет:

Светли, живи образи, които
идат от едно прекрасно име,
името е Христо Смирненски,
образите — хиляди.

В следващите стихове припомням образите из неговата поезия — на цветарката, на слепеца, жълтата гостенка и, разбира се, революционните му образи — Спартак, Йохан, Делеклюз, и възпятата от него Москва:

Ала блясва северно сияние —
и с метежни, яростни слова
пряко всички бури и страдания
праща зов червената Москва.

И го чува улицата бурна
в българския, в родния ни край,
и народната тълпа се втурва
със усмивката на Първи май.

И това — в една буржоазна България, в която преобладаващата поезия беше километри далече от всичко, което напомняше комунизма и Съветската страна. Такава беше и поезията, и цялата литература на нашето пролетарско поколение, което внесе в българската литература интонацията на борбата, по примера и в насоката главно на Смирненски.

— А как и къде издадохте другата си стихосбирка — „Полезни поеми“?

— Вече в условията на създадената от деветнадесетомайци цензура през 1936 г. „Кормило“ и последвалият го краткотраен вестник „Брод“ бяха нашите последни литературни издания, ръководени пряко от партията (живееща и действуваща в нелегалност). Затова следващата моя стихосбирка „Полезни поеми“ в 1938 г., трябваше сам да издам. Безпаричие, живот „оттук-оттам“, с някои преводи и коректури и донякъде от адвокатството — затова средства за издаването на сбирката нямах.

— И какво направихте тогава при това затруднено материално положение?

— Явих се с двама поръчители в Учителската каса (на пл. „Славейков“, над сегашното кино „Култура“) и взех пари в заем (на два пъти след това идваха вкъщи да ми правят опис за тоя дълг — много трудно го изплатих в продължение на няколко години). Печатарите, наплашени от полицията, мъчно се съгласяваха да печатат книги от писателите, набелязани като комунисти, но намерих печатар с помощта на моя приятел Марко Марчевски, който печаташе своите преводи при Цочо Консулов, притежател на малката печатничка „Майска роза“ в Подуяне. По необходимост книжката ми беше малка, 16 страници, с куриозна от днешно гледище, но характерна за времето бележка на последната корица: „Тая книга излезе в малко страници и в малък тираж поради липса на издателски възможности. Авторът е приготвил за печат голям стихотворен сборник, който ще бъде издаден в зависимост от поощрението чрез по-голямото разпространение на тая книга.“

— А как преодоляхте цензурната бариера?

— Големи бяха изпитанията в цензурата, наричана за спазването на известно приличие „Контрола по печата“. Още като влязох в стаята на цензорите (в задното помещение на Народ-

ното събрание), един от тях, когото познавах като журналист, подвикна уж шеговито на колегата си от съседната маса (очевидно натоварен с цензурирането на литературните материали): „Внимавай — това е комунистът Ангел Тодоров!“ И наистина, така предизвестеният цензор „внимаваше“, той мъчно даде разрешение изобщо за излизането на книгата и я „наряза“ с червения си молив. В стихотворението „Обсада“ (спомен за обсадата на Видин през 1913 година) той махна последните два стиха: „И спомням си, че неведнъж, замаян, когато вкъщи се завръщах аз, / посрещаше ме в сълзи мойта майка и царя кървав тя кълнеше с глас...“ Махна дори слабите социални намеци — така в стихотворението „Лятно пладне“, където говоря за работниците в един тютюнев склад, в стиха „там хиляда мои братя пак / хляб и лук ядяха на паважа“, той задраска „хляб и лук“ и понеже се нарушаваше размерът, поправих го с негово съгласие така: „тоя ден ядяха на паважа“... И много подобни задрасквания с червения молив...

Все пак книгата излезе, а това беше успех за писателя комунист в ония времена...

— Какви други книги се издаваха в печатницата на Цочо Консулов?

— Той издаваше енциклопедиите и следващите един след друг преводи на съветски книги, главно научнопопулярни, на нашия приятел Марко Марчевски, от които, макар и не много, печелеше, преживяваше със своите двама-трима чираци, и сред тия издания мина и моята сбирка.

— Интересно е, че към тази стихосбирка вие сте написали и предговор...

— Да, към нея написах предговор — „В защита на лириката“ — революционната, разбира се. Започвам в тоя предговор с Пушкин, минавам към съветския поет Селвински и соча като мои любими поети в световната литература Некрасов, Хайне (политическата му лирика), Беранже. В сбирката са поместени и моите стихотворения „Лу и Ли“ и „Негърка“, за които вече говорих по-подробно.

— Бих искал, др. Тодоров, да си припомним някои пасажи от този интересен ваш предговор. В него вие например пишете следното (ще цитирам точно текста — имам пред себе си книгата):

„Стихотворенията, мислят тия българи, са сантиментална работа, достойна единствено за ученическите албуми — или в най-добрия случай лириката е полезно нещо, но е мъчно достъпна и понеже не всички са „дораснали“ до нея, тя остава

по необходимост литература за малцина. По тоя начин се идва до положението да се подцени и дори отрече общественият характер на стихотворното творчество, неговото организиращо значение, приносът му към благородните човешки усилия да бъде опозната и изменена досадната действителност.“ И предговорът завършва с думите: „Тъй като според нас плакатността не е грях, ще завършим лирическата си статия лозунгово: да живее лириката — тая литературна сестра на най-възвишеното, което познават само хората и птиците небесни: песента!“ Аз мисля, че в този предговор вие сте проявили немалка стелост — в онази мрачна и безпросветна епоха на фашизъм и мракобесие — да поставите остро и принципно проблема за силата и значението на прогресивно-революционната лирика, да я браните от тези, които не признават, че тя е едно от най-мощните средства за борба и победа на комунистическия идеал. Разбира се, както е естествено за този изживян вече период от нашето литературно минало, тук е проявено известно опростено разбиране на обществения характер на стихотворното творчество.

— Да, така е, тогава така мислехме, такава беше атмосферата и за тогавашното време честно изпълнявахме дълга си. А сега вече времената са други...

Двадесет и първи разговор

БЕЛЕТРИСТИКА И ПОЕЗИЯ (1925—1944 г.). СЛЕД ДЕВЕТИ СЕПТЕМВРИ: СТИХОСБИРКИ, ХУМОРИСТИЧНО ТВОРЧЕСТВО, ЛИТЕРАТУРНА ИСТОРИЯ И КРИТИКА (СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ И ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ). СЪСТАВИТЕЛ И РЕДАКТОР

— Др. Тодоров, в сегашния ни разговор би било добре да се спрем по-подробно и по-специално на някои отделни насоки във вашето творчество. Ще отбележа един такъв факт: вие сте известен главно като поет, а първата ви книга, излязла в 1932 г. в поредицата на библиотека „Релеф“ („Работнически литературен фронт“), е сборник с разкази. Как да се обясни това „противоречие“?

— Още в гимназията във Видин пишех в моите тетрадки, а и с някои публикации в софийски вестници успоредно разкази и стихове. В седмичното комунистическо литературно издание „Наши дни“, което излизаше легално (при силни преследвания) в навечерието на априлските събития от 1925 г. в София като приложение на едноименния ежедневен вестник и се редактираше от стария пролетарски поет Димитър Полянов, са отпечатани, с подпис Ангел Т., и мои разкази, и мои стихове. Тая „успоредица“ продължи и след като през есента на същата година дойдох в София като студент и започнах моя литературен живот (след ученическите опити). Ако разгърнете седмичното издание „Наковалня“, редактирано пак от Полянов (от края на 1925 г., през цялата втора половина на 20-те години и известно време след това), ще видите същото — мои разкази и стихове.

— Докога продължихте да пишете разкази?

— Това продължи и във в. „Релеф“, който излизаше от 1929 г. до спирането му от 19-майци през 1934 г. Някои от тия разкази събрах в книжката си „Клуб и фабрика“ в 1932 г., за която говорихме подробно. Даже в рецензията си за „Клуб и фабрика“ в „Релеф“ Георги Караславов ме нарече: „младия пролетарски белетрист Ангел Тодоров“. С течение на времето изоставих писането на разкази (но в хумора продължих „двойната линия“ — разкази и стихове).

— Не сте ли се опитвали да пишете по-големи белетристични жанрове?

— В последния клас на гимназията, учебната 1924—1925 г., написах един роман, озаглавен „Вестник“. Героят му, един младеж, литератор, мечтае да има на свое разположение вестник — и за да се сдобие със средства за неговото издаване (както беше тогава), се оженва за едно богато момиче. Подготвя първия брой със свои приятели, но полицията го спира още на машината. И се развежда. Това е целият сюжет.

— А по-късно?

— Когато бях във Франция, в 1931 г., написах една повест — „Конгресист“, — тя беше обявена като номер на в. „Релеф“, изпратих я от Париж на другарите в редакцията — но те не я харесаха и не излезе. Героят на тая повест, Дамян, работник, е избран за делегат на конгрес на синдикатите. В 1930 и някоя година, вече в София, написах нова повест — „Една слабо вулканична планета“, с герой, който иска да бъде комунист, но не му достигат силите, затова е „слабо вулканична планета“. Тогава Людмил Стоянов издаваше годишен сборник „Кормило“ (преди едноименния вестник), той прие за печат моята повест, даже беше пратена в печатницата за набор, но поредният брой на сборника беше забранен от полицията и така и тая моя повест пропадна. Между впрочем в много мои планове отбелязвах намерението си да пиша повести и романи, някои от тях дори започвах.

— По-конкретно?

— Например — за Отечествената война, но всичко остана в областта на опитите и намеренията. И сега в моите планове влиза писането на такива „крупни прозаични жанрове“, но това са само... планове. Сега обаче пиша една повест — за деца и юноши — със заглавие „Пътешественици“. Героят на повестта, професор в пенсия, разказва на посещаващите го деца пионери за свои пътешествия, но има предвид не реални пътувания, а съдържанието на популярни книги за деца като „Робинзон Крузо“ и други. Той е на Острова на блажените (Атлантида), и в „Туле — краят на света“, и другаде...

— А как се приемаха навремето вашите поетични книги, особено от прогресивната младеж?

— Преди Девети септември, както вече разговаряхме, излязоха две мои стихосбирки — „Поеми без лъжа“ (в 1936 г., когато бях 30-годишен) и „Полезни поеми“ (1938 г.). Въпреки че и двете минаха през установената в 1934 г. фашистка цензура, те имаха откровено революционен характер. Нашата прогресивна младеж се беше научила да разбира по-общия ни

език, който всъщност беше достатъчно ясен. Например в стихотворението „Размисъл“, като говоря за моя стих, казвам:

Ти, живата искра,
която чака буря, за да стане пламък...
Как яростно разкриваш ти, безстрашен стих,
лика на тоя свят и подъл и безсрамен
и пламенния лик на нашите мечти...

В онова време официална България ругаеше комунизма — а ние го пропагадирахме, бяхме неголям брой млади писатели с такава тенденция, тенденция комунистическа — и затова нашето творчество се ползуваше с голяма популярност сред народа.

— В редица ваши стихотворения, в които вие най-добре сте изявили творческата си същност и идейно-естетическите си позиции през времето до Девети септември, ние можем с основание да търсим поетическите кълнове на създаденото от вас след тази историческа дата в нашата най-близка политическа, гражданска и културна история. Какво бихте казали най-напред за творчеството си непосредствено след Девети септември, за стиховете си, написани по време на Отечествената война?

— След Девети септември първите ми поетични творби бяха посветени на Отечествената война, в която пряко участвувах, на самия фронт, като военен писател и редактор. Многобройни са моите стихотворения за войната — и в книжката ми „Из моя войнишки бележник“[58] (включваща също и моя военна проза), и в сбирката ми „Планински дъб“ (1959 г.), а и цели цикли в други мои книги и в печата. Възпявах подвига на българския войник, дружбата му с бойците от Съветската армия.

Нека отбележа заглавията на другите мои стихосбирки: „Червено знаме“ (1949 г.), „Достойна правда“ (1963 г.), „Слънце наше, въздух наш“ (1971 г.), „Пролетарски песни“ (1973 г.). Освен това, на три пъти излязоха доста големи сборници с моя избрана лирика при моите 50-, 60- и 70-годишнини — „Избрани стихотворения“ (1957 г.), „Сред народа“ (1966 г.) и „Заводско сияние“ (1976 г.). А и многобройни са моите стихотворения в печата, невлезли в книгите ми. В цялата си поезия аз се стремя да бъда поет гражданин, поет комунист.

— Тези стихотворни сборници в повечето случаи са антологични по своето съдържание (особено „Избрани стихотворения“, „Пролетарски песни“ и „Заводско сияние“) и по тях може най-

добре и най-точно да се проследи развитието ви като оригинален наш поет гражданин... Естествено за вашата поезия може да се говори много повече, но нека да оставим оценките на критиката. Да минем сега към доста подчертаното друго ваше творчество — хумористичното... В кои хумористични издания сътрудничехте?

— Хуморът съпътствува целия мой литературен живот още от ученическите ми години и досега. Не само пиша хумор (поезия, фейлетони, разкази), но и участвувам активно в самото създаване и редактиране на хумористичните издания. И през най-тежките години нашето работническо движение никога не е оставало без свой ежедневен хумористичен вестник. Началото им е „Червен смях“ (1919—1923 г.), в него не съм участвувал, но в списание „Звънар“[59], което излизаше през 1924 г. и началото на 1925 г. (до априлските събития), вече съм сътрудник. И в следващите наши хумористични партийни издания, които излизаха едно след друго (след спирането на предишното от полицията) — „Жупел“, „Дъмпинг“, „Хоровод“, „Горчив смях“, — съм не само сътрудник, а и един от неколцината участници в тяхната редакционна среда.

— И след Девети септември сте активен сътрудник на хумористичните ни издания...

— Да, това може да се каже и за изданията след Девети септември — първите няколко години „Щурмовак“ (а на фронта — „Часовой“[60]), след това — „Стършел“, който излиза и досега. Активно живея в средата на нашите писатели хумористи — бях много близък приятел с покойния Челкаш, мои приятели са Хаим Бенадов, Павел Вежинов (Чучурин), Петър Незнакомов, Христо Пелитев, Генчо Узунов, Черемухин, Васил Цонев, Спас Йончев, Николай Широв-Тарас, от по-младото хумористично поколение — Йордан Попов и други.

— Вие сте съставител и на антологии с хумористични творби.

— Със Спас Йончев съставихме в началото на 50-те години антология на съветския хумор (поезия и проза, с редица мои преводи) — не просто превод на съветска антология, каквато тогава нямаше, а наш подбор из разни вестници и списания. В продължение на повече от месец всеки ден следобед по няколко часа аз и Спас събирахме, четяхме съветски хумористични материали, подбирахме подходящото. Пак през 50-те години (1953 г.) аз и Петър Незнакомов, също с голям труд (подбор, редакция), съставихме и излезе в библиотека „Стършел“ нова хумористична антология — „Зад доларовата завеса“ (против империализма) — тоя път от български автори.

— Защо не сте събрали в книги цялото си хумористично творчество?

— Много малка част от стотиците работи, които вече десетилетия пиша по нашите хумористични издания, са събрани в книги — два по-големи сборника („Много шум“ — 1952 г., „Студен душ“ — 1962 г.) и две малки книжки в библиотека „Стършел“ — „Дълга ръка“ (1958 г.) и „Ха да викнем“ (1960 г.). Моят хумор има различна тематика — и български, и международни обществени въпроси, и битови работи.

— Другарю Тодоров, а какво е участието ви в детската литература? Като че ли в нея по-рядко и инцидентно се проявявате.

— Това е област, в която вземам малко участие. Член бях на редакционната колегия на списание „Славейче“, но и там, и в другите детски издания рядко печатам свои работи — обикновено две-три годишно (стихотворения и кратки разкази)...

— Друга една област, в която сте много по-деен, е литературната история и критика. Какво ще кажете по тая ваша дейност? Там вие влагате много повече усилия, имате и издадени книги...

— Системно участвувам в литературния печат и в разни сборници с мои статии и цели студии по въпроси на българската и често — на световната, главно руска и съветска, литературна история и съвременност. Автор съм на книгата „Български писатели“ (1964 г.), на която по предложение от покойния академик Михаил Арнаудов, с когото бях много близък, сложих подзаглавие „Преценки и впечатления“.

— Това е ваш опит за история на българската литература с очерци за нашите писатели от Добри Чинтулов до Вапцаров. Аз съм писал за нея рецензия в сп. „Септември“[61].

— Да, спомням си, а друга моя по-раншна литературоведска книга е „Животворната правда на художествената литература“ (1954 г.) — с очерци по някои литературни проблеми и с мои статии (по няколко за автор) за Вазов, Пенчо Славейков, Христо Смирненски и за руските писатели класици Пушкин, Некрасов и Горки, както и за Маяковски и някои други съветски писатели.

— По-цялостен ваш литературоведски труд е книгата ви „Стоян Михайловски — баснописец и сатирик“ (1956 г.). Изобщо вашите литературно-исторически интереси са насочени особено много към двама наши писатели класици — Михайловски и Пенчо Славейков. Разкажете нещо повече за работата ви върху тяхното творчество.

— Още като бях ученик в гимназията във Видин, особено силно ме запленяваше и увличаше книгата на Пенчо Славейков „На Острова на блажените". Както се знае, тя е една мистифицирана антология — Пенчо Славейков подзема в нов вариант идващата още от Омир и Платон легенда за някакъв Остров на блажените, свързвана с изчезналия при земен катаклизъм континент Атлантида. Според варианта на Славейков той отива на тоя остров, като го отъждествява с България, и там заварва островните поети, дава им измислени от него имена (всичките — негови псевдоними) и уж представя техни стихове, фактически — свои, но отбелязани като преводи.

— Каква оценка давате на Пенчо Славейков? И защо според вас в миналото той беше отричан?

— Пенчо Славейков е силно противоречива фигура. Основата му е българска, дори фолклорна, но той внася в своята поезия и особено в свои статии и в работата си в сп. „Мисъл" идеите на немския естетизъм, дори ницшеански и подчертано индивидуалистични идеи, пише против социалната и социалистическата поезия (известен е предговорът му в тоя дух в сбирката на Пейо Яворов). Тия неща, които, трябва да отбележа, не са основното в неговото творчество (което поначало е дълбоко народно и прогресивно), отблъскваха нашите социалисти, включително тесните социалисти, и те го отричаха, смятаха го за реакционно-буржоазен писател. Въпреки моята, така да се каже, комунистическа ортодоксалност, аз винаги вътрешно съм реагирал на това отричане, той непрекъснато е бил и сега е един от моите любими писатели. На няколко пъти, още в първите години след Девети, пишех в защита на Пенчо Славейков, особено в полемика с Д. Б. Митов, един от най-върлите негови отрицатели (под влиянието на Кирил Христов). Именно в периода, за който говорим, се заех заедно с Петър Динеков, Димитър Осинин и др. с редактирането на новото издание на Пенчо Славейков. В първия том на това издание написах за него обширна студия с изтъкване и на отрицателните, и главно на положителните страни на неговото творчество.

— Вие и след това много пъти сте писали за него.

— Да, писал съм за него многократно и след това, редактор съм и на други издания на неговото творчество, изнасял съм доклади за него по случай юбилейните му годишнини, включително в родния му град Трявна (Анварт, по обратното прочитане на думата в мистификациите в „На Острова на блажените").

— А как вие лично и левият фронт приемахте и оценявахте Стоян Михайловски?

— Въпреки че и той е силно противоречива фигура и стига не само до мистицизъм, а и до пряко реакционни възгледи, основната критична по отношение на буржоазния строй негова поезия, особено басните и сатирите му, винаги е била изтъквана и уважавана от нашия ляв фронт. Автор съм, както знаете, на редица книги, няколко десетки, но те до една са сбирки от мои стихотворения, фейлетони и статии. Единствената ми цялостна книга е за Стоян Михайловски — и биография, и литературна оценка.

— Как написахте тази книга?

— За да я напиша и за да усетя, така да се каже, родната му атмосфера, бях над двайсет дни в родния му град Елена — един живописен кът на нашата страна с родолюбиво просветено население. На няколко пъти и след това бях в Елена — с мои доклади при честувания на годишнини на Михайловски. Положих голям труд и по съставеното и редактирано от мене издание в два големи тома на негови избрани произведения, а и на други негови издания. Много пъти съм писал за Михайловски и статии, включително цяла голяма студия в „Историята на българската литература“, в един от томовете ѝ, издание на Българската академия на науките.

— Вие освен това непрекъснато се изявявате и в печата (литературен и всекидневен) като критик-рецензент, оценявате книги на наши съвременни писатели, пишете често и по-общи теоретични статии, чел съм и ваши предговори, студии, спомени и публицистични материали в много книги, вестници и списания. А какъв е интересът ви по чисто обществените проблеми?

— Това е моята публицистика. За мира, против империализма, за Съветския съюз, за нашето обществено развитие като социалистическа страна — това са честите теми на мои статии по пресата.

— А какво мислите за вашата работа като редактор и съставител?

— Ще добавя няколко думи и за моята дейност като — нека кажем тая дума — текстовик и редактор, съставител и пр. Често — може да се каже редовно — участвувам в съставянето и редактирането на разни сборници, вече навярно повече от няколко десетки, както и на избрани произведения от един или друг наш писател класик. Това е понякога много труден път — от пръснатите по нашия стар печат работи до новото издание.

— Сигурно най-много труд в тази насока сте положили при работата ви върху проучването на творчеството на Стоян Михайловски и Пенчо Славейков.

— Така е. Например имах данни, по някакъв спомен в една книга, че Михайловски, който е живял и работил в кръга „Мисъл“, е написал по едно време стихотворение, възхваляващо отричания от тоя кръг Иван Вазов. Над десет следобеда, по четири-пет часа всеки път, ровех, прелиствах в Народната библиотека цели течения от ония години на в. „Мир“ и други вестници, докато намерих това стихотворение — и го включих в съставените от мене два тома от Михайловски. А за самите бележки, десетки страници с дребен шрифт, към „На Острова на блажените“ от Пенчо Славейков разпитах повече от двайсет души, стари наши писатели и други културни деятели от ония години, за да разшифровам редицата намеци и недомлъвки в тая оригинална книга — наред с ровенето на разни издания и книги.

— Както се вижда, другарю Тодоров, вие сте поет, хуморист, литературен историк и критик, публицист, преводач — и също редактор журналист и обществен деятел, с често ваше участие в литературни четения, събрания с ваши беседи, членство в редколегии на наши издания и в художествени съвети на няколко издателства. Читателят ще се запита — как смогвате да извършвате цялата тая дейност, като се знае, че не сте кабинетен човек, а сте редовно в компаниите на наши писатели, журналисти и други другари в клубовете на писателите, журналистите, преводачите...

— Отговорът ми се състои в това, че в живота си имам определен ред, режим, както е между впрочем и при други наши писатели. По тоя мой ред, от моите млади години и досега, сутрин се събуждам обикновено в седем и до обед почти винаги съм пред моето бюро вкъщи: това е главното ми писателско време. След лягането за следобедния сън уча чужди езици — в тая насока, като в спорта, трябва да бъдеш винаги във „форма“, защото чуждият език мъчно се учи, но лесно се забравя. Следобед и след вечерята, наред с четенето, битовите и обществени работи се стремя също да намирам време за моята писателска работа... Така всеки ден, без особени усилия и без претоварване, върви моят писателски живот. Вече съм, при тоя наш разговор, на повече от 75 години, но, слава на природата и на наследствените „гени“, здравето ми е добро.

— Чувал съм от вас, че никога не сте боледували и не сте били в болница. Вярно ли е това?

— Вярно е, през живота си нито веднъж не съм бил в болница и нямам такова намерение. Като герой на социалистическия труд и народен деятел на културата съм вписан в картотеката на Правителствената болница — и една другарка оттам вече десетина пъти ми се обажда, и писма ми пише — да се явя там на преглед: „Вие сте — казва — наш контингент.“ „Абе защо да идвам, като не съм болен“ — казвам и́ аз. А тя: „Като дойдете, ние ще ви кажем дали не сте болен“... Добронамерени хора, при това имам близки роднини лекари (мъж на едната ми сестра, син на другата ми сестра), но с тях предпочитам да говоря по други въпроси, не за болестите...

Двадесет и втори разговор

ВРЪЗКИ С ПИСАТЕЛИ И С ЛИТЕРАТУРАТА ОТ ДРУГИ СТРАНИ. ПРЕВОДНА ДЕЙНОСТ

— Другарю Тодоров, вие сте известен не само като писател, а и като преводач. Имате доста приятели — писатели и културни деятели и в Съветския съюз, и в други страни. Преди да поговорим за вашите преводи и за посочените познанства, бих ви запитал — каква е вашата езикова подготовка, как и кои езици сте усвоили?

— Днес имаме (до последната образователна реформа, която вече се прилага) осмокласно основно образование и обикновено три класа средно образование или равностойни на тях техникуми и други училища. Едно време имаше четири години отделения, три прогимназиални класа и пет класа гимназия. В сегашния пети клас, тогава първи прогимназиален, започвахме да учим руски език и един западен език, по избор на ученика — френски или немски. Трябва да се каже, че поради нашата прогресивна обществена атмосфера, докато руският език беше изчезнал от училищата в Полша и в някои други страни, у нас не беше възможно да изчезне, както не можа да изчезне въпреки някои реакционни планове и опити паметникът „Цар Освободител“ срещу Народното събрание. Бяха принудени да се съобразяват с така нареченото русофилство, по-късно любовта на народа към Съветския съюз. Ние учехме руски език от пети до тогавашния дванадесети клас (последния клас на гимназията). Това прави, както виждате, доста години.

— Какви учители ви преподаваха по руски език?

— Трябва да кажа, въпреки че нашите учители по руски език бяха руснаци, дошли в България с разбитата армия на Врангел, мобилизирани задължително на териториите, които той е владял, че някои от тях се оказаха доста културни и прогресивни хора, какъвто беше моят учител във Видин. Любител на поезията, той знаеше наизуст и ни декламираше в учебните часове цели поеми от Пушкин и Лермонтов.

— Това сигурно много ви е помогнало да усвоите още като ученик руски език и да заживеете с любов към руската поезия.

– Разбира се. А и след това, през всичките години от тогава до сега, неведнъж съм взимал уроци по руски език. Четенето на руски (съветски) вестници, списания и книги и честите ми срещи с руски хора ми дадоха възможност да усвоя сравнително добре говоримо и писмено руския език.

– Какви други езици знаете или сте учили?

– Втория език, който учех през същите години, беше френският. И в училището, и след това при моето следване във Франция, а и частните уроци, четенето на френска литература и посещенията ми във Франция ми дадоха възможност да усвоя, пак сравнително добре, и тоя език. От години аз съм абонат на вестника на Френската комунистическа партия „Юманите" и на някои френски литературни издания, в моята библиотека немалко от книгите са на френски език. При това тоя език е международен, на него говоря не само с французи у нас и при мои посещения във Франция, а и с хора от други нации – румънци, араби, поляци и други.

– Освен френския, друг западен език знаете ли?

– Бях още в прогимназията, когато моите ученолюбиви родители решиха, че наред с руския и френския трябва да знам още един чужд език – немски. Записаха ме в домашния курс на една германка, омъжена за видинчанин по време на следването му в Берлин – Гутева. Тя преподаваше на групи от по седем-осем души ученици в дома си. По тоя език и по-късно дълги години взимах частни уроци. Учителката Весела Стоева, сестра на германистката филоложка Живка Драгнева, идваше вкъщи всяка събота следобед в продължение на два часа. И едновременно с това четях немски книги, водех разговори. Трябва да кажа, че познанията ми по немски език отстъпват на тия по руски и френски, по-слабо го знам, но достатъчно, за да мога да чета немска литература.

– А занимавали ли сте се и с някои други езици с оглед на преводаческата ви дейност?

– Учил съм и други езици – есперанто (на който като студент печатах мои стихотворения, но по-късно го позабравих), също – естонски. От много години е жив моят интерес към Естонската съветска република, на брега на Балтийското море. Започнах да уча естонски език, той е от угрофинската езикова група, по едно време го бях доста усвоил, преведох в наши списания стихове от естонски поети и цяла книга[62], пак стихове, от големия поет на тоя народ Юхан Смуул (той почина преди няколко години). За тая моя преводна книга Смуул написа предговор, в който ме нарече посланик на естонския народ в България.

— А гостували ли сте в Естония?

— В Естония бях четири пъти за доста дълго време, приет винаги най-радушно от естонските писатели. Даже веднъж, в 1966 г., като бях на една конференция в Баку, на Каспийското море, дето беше и Смуул, той ме взе, така да се каже, под ръка и ме заведе в Естония (беше председател на Съюза на естонските писатели, а за книгата си в проза за Южния полюс, дето е бил заедно с полярниците, стана лауреат на голямата Ленинска награда). Естония и сега за мене е любима страна, поддържам жива връзка с естонските писатели, срещам ги, когато идват в България, много пъти съм писал за Естония...

— Интересен е също така и интересът ви към Чувашия...

— Да, мога да кажа — Естония и Чувашия, това са моите два специални интереса. Река Волга извира от Валдайските възвишения, близо до Полша, и върви, може да се каже, по права линия от запад на изток, успоредно със северния бряг на Черното море до град Казан. Оттам почти под прав ъгъл тръгва на юг, за да се влее накрай в Каспийско море. Именно при тая чупка на Волга, на юг от нея, се намира Чувашката автономна съветска република, със столица град Чебоксари.

— Чел съм, че имаме известно родство с тоя народ.

— При разпадането на Кубратова България в седмия век Аспарух идва в сегашна България, а друга част от прабългарите, водени от Аспарухов брат, отива там, дето е сега Чувашия, държавата им е известна през средните векове с името Волжско-Камска България, столицата им се е казвала Болгар. Разбира се, всичкото това е история, днес имаме пред себе си един от съветските народи със своя съвременност, своя култура, част от общата съветска култура.

— И там сте били неведнъж, нали?

— И в Чувашия бях, и то за дълго време, сред чувашките писатели, с мнозина от които и сега съм добър приятел, превеждам техни работи (от руски език), те издадоха две мои книги на чувашки. Особено голям приятел бях с видния чувашки поет Педер Хузангай, който превеждаше често българска поезия и на чувашки, и на руски език, но и той почина (от рак).

— Вие сте известен главно със своите преводи на руската класическа и съветска поезия. Какво ще ни кажете за тая своя дейност, която датира много отдавна, още от вашата младост?

— С руската литература съм свързан още от моите млади години, тя и сега е наред с българската литература в центъра на моето внимание. Още в гимназията, в началото на 20-те години, имах и четях една книжка, издадена в Берлин на ру-

ски език, под редакцията на Иля Еренбург, „Поэзия большевистких дней“. Това беше първият прозорец и за мене, и изобщо за лявата литературна младеж към съветската поезия. Там бяха представени редица съветски поети, включително Блок с поемата му „Дванайсетте“. Още тогава я преведох в една моя тетрадка, а преведох от тая книга и други съветски стихове, все още като мои ученически опити, не за печат. А когато вече заживях в София като млад пролетарски писател (както тогава се наричахме), вече имах постоянен интерес към съветската литература и поезия — излизаха мои преводи в „Релеф“ и в други наши издания, а също статии за съветската литература. В тая насока моята дейност продължава и досега.

— Какво сте превели преди Девети септември от съветската поезия?

— През 30-те години, време на истински разцвет на нашата прогресивна литература (въпреки преследванията), аз се стремях да направя една панорама на съветската поезия — започнах да представям видните съветски поети автор по автор с мои преводи на техни стихове и със статии за тях (в нашите леви вестници). Тия мои стихове-преводи и преводи на Людмил Стоянов, Младен Исаев, Никола Ланков, Мария Грубешлиева, Божидар Божилов и други наши поети — аз и Ланков събрахме в една антология. Тя почти щеше да излезе, издателството „Игнатов“ прие да я издаде, но се оказа един писател между цензорите и спря книгата. Ако не беше писател, щеше да я пусне, понеже би прочел „стихове“ и щеше да сметне, че не е толкова важно нещо...

— По ваш превод, другарю Тодоров, се пееше на български език популярната съветска песен „Широка̀ страна моя родная“. Какво ще кажете за тоя превод?

— В София през 30-те години имаше трима-четирима собственици на кина, не бяха никакви богаташи, вземат под наем някои кина, със заеми или по някакъв друг начин, някои от тях бяха наши другари. Спомням си, че един от тях беше учител, уволнен по Закона за защита на държавата, и диреще препитание в тая област. Прогресивен човек беше и собственикът на кино „Модерен театър“, сега „Цанко Церковски“, на тогавашната улица „Мария Луиза“, днес „Г. Димитров“. Там даваха един съветски филм, в който е включено стихотворението „Широка̀ страна моя родная“. Този собственик (забравил съм му името, но тогава добре го познавах) се обърнал към Георги Бакалов, който често се отбиваше в неговата канцелария, и му казал: „Би било хубаво това стихотворение да го преведе ня-

кой български поет, да се отпечата и да се прибави листче с песента към билета — за реклама.“ Бакалов се обърна тогава към мене и аз преведох стихотворението. И наистина всеки зрител, а те бяха хиляди при повторенията на филма, получаваше заедно с билета песента, вече на български език.

— И по този начин песента навярно е станала много популярна...

— Съветски филми у нас тогава се даваха рядко, мъчно пробиваха киноцензурата, а интересът към тях беше грамаден. Така моят превод получи голяма популярност и се публикува с нотите в един вестник — „Следпразнични новини“, редактиран от наши другари. И почна да се пее, хората нямаха руския текст, а и не можеха да го запомнят от филма. „Широка́ страна моя родная“ — аз го преведох така: „Моят роден край е необятен.“ Имаше в песента, в моя превод, такъв куплет, който звучеше актуално в онова време, когато постоянно се говореше за готвената от империалистите война против първата социалистическа страна:

Но рече ли врагът да ни погуби,
ний ще браним родната страна,
като нежна майка ний я любим
и като любимата жена.

— Превеждали сте много и руска класическа поезия. Кои са любимите ви руски автори класици?

— Руска класическа поезия съм превеждал много пъти — и преди, и след Девети септември. Участвувал съм в Игнатовото неколкотомно издание на Пушкин, редактирано от Людмил Стоянов. В 1940 г. по мой договор с нашия приятел Стоян Стоименов, в издателството на партията „Нов свят“, на което той беше ръководител, се заех да преведа книга със стихове от Лермонтов. Когато стигнах до половината от книгата, получих повиквателна във войската и преводът на другата половина бе направен от Иван Бурин и Богомил Райнов, и така и трите ни имена стояха като преводачи на тая книга. Особен интерес съм проявявал винаги към поезията на Николай Некрасов, от когото и аз, и Г. Бакалов, двамата, съставихме и преведохме неговата първа книга на български език — „Мъст и печал“, като в книгата включихме и популярните преводи на Некрасови стихове от Иван Вазов, Алеко Константинов и други... Превеждал съм също Шевченко, Маяковски и др.

– Многобройни са и преводите ви на съвременни съветски поети. Посочете някои от тях.

– Няма да изброявам имената им, те са твърде много (в отделна книга — изд. „Народна култура“, 1949 г. — съм превел Алексей Сурков). Превеждам често и за отделните сборници, издавани у нас, на съветски поети, и цели цикли за наши списания, особено за „Българо-съветска дружба“ и комсомолското издание „Дружба“, на чиято редколегия съм член. Като член на художествения съвет на издателството за чужда литература „Народна култура“ участвувам изобщо в грижата за представянето на съветската поезия в България. А и постоянна е дружбата ми със съветски поети и други съветски писатели.

– Какво бихте казали за вашите преводи от френски език?

– Обичам френската поезия — и нейната класика, и съвременните ѝ представители. На самото ми бюро вкъщи, в левия му ъгъл, където са моите „настолни книги“, които често препрочитам, винаги има антологии на френската стара и нова поезия. Много пъти съм превеждал поезията на Виктор Юго. Изобщо в световната литература той е един от основните поети, наред с Пушкин, Гьоте и Хайне. Отделни книги с мои преводи от Юго не съм издал (моя мечта е да издам една такава книга), но в няколкото сборника с негова поезия на български език немалка част от преводите са мои — и лирически стихотворения, и дълги поеми.

– А съвременни прогресивни френски поети превеждали ли сте?

– Превеждал съм Арагон и Елюар. Когато бях студент във Франция, за което вече съм разказал, видях Елюар на един митинг, ръководен от Анри Барбюс, против белия терор в България. Той прочете там свой текст, забравил съм дали беше поезия или проза, тоя текст после никъде не съм го срещал, може би да е написан експромто по време на самия митинг. А в годините след Девети септември той дойде в България във връзка с преводите, които после направи, на Ботевата поезия. През цялото време бях с него...

– Няколко думи за преводите ви от немски и за връзките ви с немски поети...

– Немската поезия също така винаги ме е интересувала. В приятелство съм с доста поети от ГДР, виждам се с тях и у нас при техните посещения, а неведнъж съм бил в Берлин. Незабравими впечатления е оставил в паметта ми Бертолт Брехт, главно драматург, но също така поет, при когото бях заедно с други делегати от чужбина на един конгрес на немските писа-

тели. На тоя конгрес за първи и единствен път видях големите съветски писатели Федин и Твардовски, в СССР не ми се е случвало да ги видя и да се запозная с тях. Запознавал съм се и съм разговарял и с Ана Зегерс, и с Йоханес Бехер – видни представители на литературата на ГДР. И също съм превеждал немски поети, включително един голям цикъл подборка в сп. „Септември".

— С писатели от други страни имали ли сте познанства? Кои страни сте посетили?

— Нашата народна власт ни дава възможност — на нас, писателите — да посещаваме различни страни. И по конгреси, и по така наречените „обмени" много пъти съм бил в Румъния, Полша, Унгария, Чехословакия, на така наречените „биеналета" (срещи на поетите от света всеки две години) в Белгия, Франция (конгреси на световния ПЕН-клуб), даже в далечни страни като Египет и Индия. Мой добър приятел е арабският сирийски поет Ахмад Сюлейман ал-Ахмад, даже сватбата му, с българка, стана в моя дом... Иска ми се да следвам примера на нашите класици Пенчо Славейков и Гео Милев: националната ни литература — в жива връзка със световната. Тоест – патриотизъм и интернационализъм и в нашия литературен цех...

Двадесет и трети разговор

ЗА ЖИВОТА, ЗА ПОЕЗИЯТА, ЗА ХОРАТА...

– Другарю Тодоров, нека сега поговорим по някои по-общи въпроси, засягащи творчеството, литературата, живота... Какво мислите за творческия процес, как протича той при вас, как възниква у вас идеята за едно стихотворение — стихийно или след известна подготовка, сядате ли веднага пред белия лист, или очаквате да узрее идеята, да се изясни замисълът на творбата?

– Всяка сутрин аз сядам пред моето бюро вкъщи пред пишещата машинка — пиша, превеждам, съставям и редактирам сборници и други книги, особено събрани съчинения на наши писатели класици... Моето всекидневно писане е главно проза — литературна история и критика, а също и публицистика. Стихотворения пиша по-рядко, именно когато нещо ми е направило впечатление, имал съм някакъв повод в самия живот. Поводът е, така да се каже, външен, развълнувал ме е и в мене се оформя намерението да напиша по тоя повод, по това или друго събитие или случка, стихотворение. Имало е случаи, когато веднага след такъв повод сядам и почти на един дъх написвам стихотворението, но най-често известно време мисълта за предстоящото стихотворение се върти в моите мисли, особено общият тон, насоката, като понякога още при тия размисли се оформят, без още да ги написвам, отделни стихове, не винаги първите. И ето, идва една заран, когато, както сядам пред белия лист, по вашите думи, решавам да напиша и наистина написвам стихотворението. В отделни случаи нищо не излиза, след първите един-два куплета изоставям стихотворението, за да го подема, понякога след година-две, както ровя папките си и намирам тия стихове, и така да го завърша. Това е обикновеният мой „творчески процес", но неведнъж пиша стихове направо и по поръчка от някой вестник или списание. Това става по случай някоя акция, събитие, годишнина — редакторът ми се обажда, при среща или по телефона, дава ми

темата, аз заживявам с нея, мисля упорито за нея, както ходя по улиците или съм на събрание или другаде, и още следната сутрин или след няколко дни написвам стихотворението. Във всички случаи при писането на стихотворения чувствувам известен подем на духа, вълнение, вдъхновение.

При писането на проза работата е много „по-редовна" – по темата, за която пиша, ровя, набелязвам си известни материали — от натрупаните вкъщи мои книги и справочници или отивам в Народната библиотека — и след това написвам статията, очерка и прочие. И тук има известно вълнение, мисълта ми изцяло се обзема от това, което трябва да напиша, но все пак главното тук е трудът, всекидневен и упорит.

— Доколкото зная, вие пишете направо на пишеща машина, трудно ли ви е така или по-лесно? Има ли случаи, когато пишете на ръка и после преписвате на машина?

— Преди Девети септември, когато някои години бях адвокат, имах в адвокатската си кантора (никога през ония години вкъщи) пишеща машина, но с нея пишех само заявления и разни други адвокатски материали. Тогава изобщо бе прието материалите в печатницата да се дават ръкописно — това беше и моята практика. Вече повече от три десетилетия насам цялата ми писателска работа е само пред пишещата машинка освен подписа накрая. Стихотворенията обаче винаги пиша на ръка и после ги преписвам на пишещата машина.

— Вие винаги сте писали и стихотворения, и статии, и рецензии, и фейлетони... Кой е любимият ви жанр във вашата творческа практика? Когато у вас се роди някаква идея за нова творба, как избирате жанра, в който ще отразите тая своя идея? Имате ли колебания в тази насока, или самата идея ви подсказва и жанра?

— В първите години на моя писателски живот, след идването ми в София през 1925 г. и включително началото на 30-те години, пишех и стихове, и разкази, даже разказите бяха преобладаващото, първата ми книга беше сбирка разкази. После престанах да пиша разкази, освен понякога хумористични и особено много — фейлетони. Моята писателска работа ме очерта главно като поет, наред с работата ми като литературен критик и публицист. В Съюза на писателите участвувам в две секции — на поетите и на критиците, а съм активист и в Съюза на журналистите и Съюза на преводачите. Моят любим и, бих казал, основен жанр е стихотворението, писал съм и пиша поеми. Всяка идея, по-точно тема, по която трябва да напиша

нещо, още в началото е насочена към „своя“ жанр — стихотворение, статия, очерк, фейлетон и други.

— Какъв е вашият творчески режим? Кога ставате, кога пишете, кога почивате? Изобщо имате ли един строго установен режим, или го променяте в зависимост от други обстоятелства? Пишете ли нощно време?

— Имам определен дневен режим, установен в общи черти на 1 септември 1925 г., когато бях на 19 години и дойдох — след свършването на гимназията във Видин — да следвам в София, с твърдото намерение да бъда писател. След това в продължение на годините понякога съм уточнявал моя режим, но по основа винаги е един и същ.

Моят режим има своя история. В София дойдох, на посочената дата, с влак сутринта. От книжния павилион на гарата си купих една брошурна биография на Максим Горки: автор, когото считах за основен в моя живот още през гимназиалните си години, особено заради романа му „Майка“ — моя настолна, бих казал, жизненопътеводна книга. Брошурката прочетох същата сутрин в хотела в пасаж „Свети Никола“ (на мястото на днешния ЦУМ) пред отворения прозорец, откъдето виждах, с нейния теменужен силует, Витоша — нашия софийски Олимп. Направи ми огромно впечатление това, че Горки е живял, като повечето писатели, по свой всекидневен ред (режим). По неговия пример, пак оная сутрин (1 септември 1925 г.), си напи сах, както вече казах, в общи черти моя всекидневен ред. По него живея винаги. Тук го разказвам така, както окончателно се е установил през моя живот.

Ето в общи линии моят дневен режим. Сутрин след събуждането, обикновено в седем, понякога по-късно, започвам писателската си работа. Работя главно преди обед, като междувременно преглеждам пресата. След лягането за следобедния сън уча чужди езици. Следобед и вечерта наред с моите битови и обществени работи се стремя също така, вече „между другото“, да продължавам някое и друго време моята писателска работа. . . включително четене. . .

Моята почивка? Стремя се следобед, обикновено след 4—5 часа, да правя моята разходка сред природата, главно в Парка на свободата. След това, пак преди връщането вкъщи (където съм обикновено в осем, като все пак някои вечери закъснявам) — почти всяка привечер съм в някой от нашите клубове. Разбира се, неведнъж и през деня, и особено вечер съм на разни събрания, литературни четения във фабрики, заводи, читалища и др. Имам едно място в Драгалевци — не може да се

нарече вила, тъй като къщичката ми е само от една неголяма стаичка — там съм в неделя следобед, понякога и други следобеди, и винаги целия август...

Така, с тоя ритъм на моя живот — писателски, битов и обществен — продължавам своето битие-житие вече повече от половин век, откакто съм в София... и имам намерение така да продължа, докато, по стиха на моя любим поет Пенчо Славейков, „на годините керванът превали́“...

Питате ме — пиша ли нощно време? Никога. Вечер си лягам в 10 ½ — 11 часа и спя непробудно до сутринта. Будя се с будилник, иначе сънят ми ще продължи кой знае докога. При това, както вече разказах, никога не съм боледувал и нямам такова намерение. Шеговитото ми обяснение на това „обстоятелство“ е: — Какво да правиш — човек с чиста съвест...

— Когато пишете статия или рецензия, правите ли предварително подробни справки или разчитате на вашата памет, познания и рутинираност? Поправяте ли след това написаното, задрасквате ли, или прибавяте?

— При писането на статии (а почти няма седмица да не напиша една-две), ако темата е обща, позната (например — борбата за мир, някои събития или годишнини и др.) — не са ми нужни никакви справки, всичко е в главата ми, досега, слава на природата, нямам склероза — сядам и за няколко часа написвам статията без никакви справки и подготовка. Често обаче темите на статиите са „специални“ — например годишнина на писател, Димитров или друг виден общественик, за изкуството и т. н., — най-напред, с бележки, проучвам материала, като се ровя — и вкъщи, и със специално отиване в Народната библиотека — в нужните материали. Например — поръчаха ми да напиша статия в сп. „Читалище“ за годишнината на Димитър Подвързачов. Въпреки че сме с него съвременници, не съм го виждал, той се е движил в други среди — и имах за него най-обща представа. За да напиша статията, отидох сутринта в Народната библиотека и — без да се връщам вкъщи за обед — там бях и четох от него и за него до вечерта, а статията написах следната сутрин. По рецензиите — най-напред трябва, разбира се, да прочетеш книгата, а след това, в зависимост от нейния характер, често се налага да подиря и други материали по въпросите, повдигнати в тая книга. Например над петнайсет дена ми отне написването на рецензия (голяма, доста страници) за книгата на Ана Лилова „Увод в теорията на превода“. Самото прочитане на тоя голям том, при това с бележки и справки по време на самото четене, обхвана

доста време. Наложи се тоя път да отивам в Народната библиотека, да се справям и с други книги, особено съветски, по теорията на превода. Така е и в много други случаи — при писането на спомени за писатели и особено при честата моя работа като съставител и редактор на съчинения на наши класици, заедно с изискващото много работа писане на анотациите...

Цялата моя проза (статии, очерци, фейлетони, хумористични разкази и пр.) пиша направо на машина, без ново преписване или особено поправяне освен някои и други думи и дребни уточнявания върху самия машинописен текст. С много задрасквания, поправки, понякога писане по няколко пъти, работя над моите стихове, винаги, както вече отбелязах, ръкописно и след това ги преписвам на машина.

— Вие сте един от най-търсените наши автори в ежедневния и периодичен печат. Какво ще кажете за творческата поръчка? Предпочитате ли вие сам да си изберете темата и да я предложите в някоя редакция, или темата ви се подсказва от самите редакции? Пишете ли и стихотворения по поръчка, или вие ги предлагате, след като по лично предпочитание сте ги написали?

— Именно, и само стихотворенията пиша, както вече казах, спонтанно, по мое „предпочитание", като обаче и в тая област пиша понякога по поръчка. Тая „поръчка" е по важни обществени случаи, които и без това са ми близки и ме вълнуват. Всичко останало (прозата), която печатам във вестниците и списанията, е по поръчка от редакциите. Винаги имам в бележника си по седем-осем и повече „поръчки", една изпълня, друга се добавя. Това, че съм „търсен автор" в печата, се дължи не само на оценката, която имат за мене редакторите, а и на друг един факт: печатът, а нашите издания са многобройни, има срочни нужди от материали, нашето движение живее от акция към акция, а малцина са писателите, които се отзовават на исканията на пресата, пишат хората големите си книги и не искат да се отвличат с текущи теми и задачи. Тук те са прави, но много са примерите в нашата и световната литература, когато писателят пише голямата си книга и паралелно с това отделя време за някоя статия или изказване в пресата.

— Какво мислите за нашата съвременна поезия, какво ви харесва и какво не ви харесва в нея? Каква поезия предпочитате и защо? Имате ли любими поети от нашата класика и кои са те? А от съвременните?

— Нашата съвременна поезия е богата и разнообразна.

Няколко десетки са нашите съвременни поети с достойно и характерно творчество. По традиция, идваща още от Ботев и Вазов, нашата поезия и днес е изпълнена с духа на времето, отговаря на големите задачи на епохата. Имаме и трябва да имаме и поезия с пряко граждански, обществен дух, и така наречената „интимна лирика“, по традицията на големия поет Димчо Дебелянов. И интимната поезия обаче трябва да бъде оптимистична, да се чувствува, че я пише съвременен поет, да не е изпълнена с резигнация и песимизъм, чужди на прогресивното развитие на живота — както е у мнозина западни поети... Лично аз, без да налагам себе си за пример, предпочитам гражданската поезия, но и в нея се стремя да внасям личните, „интимни“ вълнения на поета.

От българската поетична класика най-близки са ми Ботев и Смирненски. И аз, и цялото мое пролетарско писателско поколение сме израснали и досега живеем с духа и патоса на Смирненски. Разбира се, импонира ми крупният талант на Яворов, Траянов, Ясенов, Вапцаров и други звезди на нашия поетичен небосклон. По разни житейски причини особена е моята привързаност към двама наши поети класици — Стоян Михайловски и Пенчо Славейков. За тях съм писал много пъти, съставял съм техни събрани или избрани произведения, те са в известен смисъл мое хоби. А от съвременните наши поети не мога да не отбележа тия, с които заедно съм работил и работя вече толкова години на литературния фронт — Пантелеев, Радевски, Исаев, Крум Пенев. От средното поколение бих посочил Божидар Божилов, Георги Джагаров, Павел Матев, Лиляна Стефанова, Димитър Методиев, Любомир Левчев, Петър Караангов, Лиана Даскалова, Лъчезар Еленков, Николай Христозов, Слав Хр. Караславов, Анастас Стоянов, Евтим Евтимов, Александър Геров, Блага Димитрова, Валери Петров, Владимир Голев, Салис Таджер, Найден Вълчев, Димитър Василев, Иван Давидков, Нино Николов, Йордан Милев, Людмила Исаева, Кольо Севов, Надя Кехлибарева, Станка Пенчева, Вътьо Раковски, Иван Тренев, Христо Фотев, Иван Радоев..., но списъкът стана много дълъг, без да стигне до по-младите, чието име е легион. Не забравям и големите имена на Дора Габе и Багряна.

— Във вашата творческа дейност през толкова години какво ви е ръководило? Как сте успявали да поддържате творческата си активност? Имате ли ръководен принцип в работата си и какъв е той?

— Винаги ме е ръководило, още от младежките ми години,

моето комунистическо съзнание. Пак то поддържа моята творческа активност, като тук е нужно да се добавят и тренингът, рутината, резултат на моя системен, режимен живот. Моите комунистически убеждения са основният принцип, на който е подчинено всичко друго в живота ми, включително и творчеството...

— Поднасял ли ви е животът изненади и как сте се справяли с тях? Какви трудности е трябвало да преодолявате в живота си и от какъв характер са били те?

— За изненади в живота ми не може да се говори, но за трудности — разбира се. Преди Девети септември такива трудности бяха и за мене, и за моите другари полицейските насилия, на които бяхме подложени, цензурата, често — мизерията. Не бих могъл да кажа, че след Девети септември съм имал някакви особени трудности, освен тая при изпълнението на моите обществени задачи на редицата отговорни постове, на които ме е поставяла партията. Остава обаче и за мене, и за всеки писател основната трудност — да осъществяваш своите творчески задачи и желания, винаги с недоволство от вече направеното и с мечтата бъдещата творба да бъде по-добра.

— Какви са вашите правила на поведение в живота, в отношенията ви с колегите, приятелите и познатите ви?

— Въпреки че се стремя да бъда в обществения и литературен живот принципен и да не отстъпвам от линията на партията, в самия живот по своя характер съм доста примирителен. Държа се приятелски и с колегите си писатели, и с хората от по-широк кръг. Когато в мое присъствие някой заговори против друг писател или се стреми с нещо да ме засегне, практиката ми е: замълчаване и с думите „Бързам, закъснявам (за еди-къде си)“ си отивам. Изобщо никога не се карам с хората освен в един случай: когато някой вземе по някакъв въпрос реакционна позиция, иска да подиграе партията и изобщо прогреса — тогава не се стърпявам и отговарям, дори се скарвам...

— Вие имате богат житейски и творчески опит, срещали сте се с много и най-различни хора. Кое човешко качество ви е направило най-силно впечатление, коя личност е била за вас пример за подражание?

— Винаги, и сега, най-много съм оценявал идейната комунистическа убеденост на човека, и в буржоазно, и в днешно време. Именно поради това най-силно впечатление са ми правили нашите видни комунистически деятели начело с великия Георги Димитров.

— С какво един ваш приятел, колега или близък може да

ви привлече и с какво може да ви отблъсне? Лесно ли се сприятелявате, подбирате ли приятелите си и по какви техни качества?

— Бих повторил и тук отговора ми на предишния въпрос. Така, когато дойдох някога в София, преди повече от половин век, за свои приятели избрах младите тогавашни писатели комунисти. Кое ме отблъсква от някои хора? Кариеризмът, алчността, стремежът за лично издигане и охолство. Лесно ли се сприятелявам с хората и по какви техни качества? Нито лесно, нито мъчно, а — в продължение на години. Пак по идейните им и човешки качества.

— Вие често казвате, че никога не сте боледували... Това е рядко щастие. На какво отдавате своето здраве, в рода ви има ли дълголетници, като изключим баща ви, за когото знам, че е починал на 97 години?

— Предполагам, че моето здраве се дължи най-напред на наследствеността. Без да говорим за столетници, все пак мнозина са хората в моя род, които са достигали до дълбока старост — моите дядовци по баща и майка, моите чичовци и лели и други. Мисля, че моето здраве се дължи и на моя системен живот, на моята връзка с природата.

— Сега, на тая възраст, обичате ли живота и защо?

— Обичам го, разбира се. Защо? Поради инстинкта у всеки човек да живее, да върши и да извърши нещо в своя живот.

— Кое е любимото ви занимание след литературата? С какво запълвате свободното си време, ако изобщо го имате?

— Любимо мое занимание е работата ми в градината, цветна и овощна, в моето място в Драгалевци... Цялото ми време е изпълнено с нещо, така че то никога не е „свободно“.

— Какво мислите за съвременния свят? Накъде според вас отива човечеството? Вълнуват ли ви съвременните събития в света и какъв израз им давате в своето творчество?

— Мисля за съвременния свят това, което мисли всеки комунист: че е разделен на два лагера, единият, капиталистическият, е крайно несправедлив, другият е нашият свят на народния живот и строителство — социализмът. Накъде върви човечеството? Към комунизма! Световните събития дълбоко ме вълнуват, за тях са моите разговори всеки ден, моите стихове, статии, всичко, което пиша.

— Какво бихте си пожелали за в бъдеще?

— Да доживея двехилядната година. Ако доживея възрастта, на която почина баща ми, и това ще стане.

– Какво, според вас, ще донесе на хората двайсет и първият век?

– Всемирната победа на комунизма!

– Напредъкът на техниката радва ли ви, или ви тревожи?

– Напредъкът на общата техника не може да не ме радва, но много опасен е напредъкът на военната техника.

– Коя е тая мисъл, която ви крепи в живота, и как бихте я формулирали най-кратко?

– Мисълта за прогресивното обществено развитие, за щастливия живот на всички хора!

– От нашата дружба и от разговорите, които сме водили, особено когато сме в приятелска компания, а и от други другари знам, че обичате да разказвате вицове, при това някои от тях могат да се нарекат автовицове — за самия себе си. Бихте ли казали нещо в тази насока. И ако желаете, напомнете някои от тези автовицове.

– Вече неведнъж в нашите досегашни разговори подчертавах моето пристрастие към хумора, редовното ми участие, още от гимназиалните ми години и досега, в хумористичния печат. Това участие има и друга страна — честата ми дружба с нашите писатели хумористи. В тия срещи разговорите са, разбира се, весели, хумористични, с разказване на вицове. Тия вицове често ме поразяват със своето остроумие, например един пита: „Има ли живот на Марс?“ Отговор: „Също няма.“ За да не се превърне книгата ни в сбирка от анекдоти, ще отбележа само един от моите „автовицове“. Стоя на единия тротоар на московска улица и искам да премина на другия, но по улицата минава безкрайна върволица от камиони. Решавам да мина между тях, но с това задържам движението на камионите и един шофьор ми крещи: „Къде отиваш, чорт (дявол)?“ Аз се спирам и му казвам: „Аз не съм чорт, а съм Ангел.“

Разбира се, вицаджийството не е постоянна тема на моите разговори. Хегел в своята естетика нарича хумора „безкрайно весело състояние на духа“. Моето „духовно състояние“ има обикновения характер на човешките отношения, но понякога се налага и да се посмееш. „Светът е оцелял, защото се е смял“, казва в своя лозунг габровският Дом на хумора.

ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ПРИЯТЕЛИТЕ

ИВАН МАРТИНОВ

Ангел Тодоров пишеше най-напред разкази и стихове, а едновременно с това и статии, рецензии и всякакви други материали като всички членове на редакционния комитет на „РЛФ“. В библиотека „РЛФ“ излезе и първата му книжка с разкази „Клуб и фабрика“. Но скоро той престана да пише разкази и се отдаде всецяло на поезията. Така някъде през втората половина на трийсетте години излезе стихосбирката му „Полезни поеми“, в която по-голямата част от стихотворенията и поемите наистина бяха нещо съвсем ново и по форма, и по съдържание. Особено силно и трайно впечатление са оставили у мен две-три, а може би и повече поеми, от които едната е за негърката, в която той е бил влюбен като студент в Париж, а другата — за китайките Лу и Ли. Поради това, че Ангел Тодоров в своето творчество, преди всичко в своята поезия, се ръководи от един девиз — да бъде полезен на класата и партията с творчеството си, което за него не е цел, а оръжие в борбата, — той пише много и печата много, и когато успее да достигне високото равнище на българската поезия, тогава излиза нещо много, много хубаво и силно като израз на поетичното мислене. А какво повече можем да искаме от един поет като него, гражданин и общественик, книжовник и народен труженик, който пише и воюва в целия наш печат за партийната правда и за бъдещето на народа, пише и печата в почти всички вестници и списания, пише неуморно и стихове, и статии, и спомени, и рецензии, и всичко, като застъпва почти всички жанрове? Ако в една стихосбирка или в цялото творчество на един писател, поет или прозаик има няколко отлични стихотворения или разкази, ние трябва да бъдем доволни и да му благодарим за това. В творчеството, преди всичко в поезията на Ангел Тодоров, има не няколко, а десетки блестящо написани стихотворения и затова аз правя дълбок поклон пред него, пред поета Ангел Тодоров. За мене той не е само поет, а и публицист, и литературен изследовател и историк, и документалист, което обема всичко и се нарича с една дума „книжовник“. Никак не

е малко да наречеш един писател книжовник! Защото книжовник е велико призвание и това призвание не се дава на когото и да е — то е носено само от крупни наши писатели, като се започне от Раковски и Петко Рачов Славейков, та се свърши с Иван Вазов и Георги Бакалов. Ангел Тодоров запълва това значение на думата и днес той е един от нашите най-големи дейци в полето на българската книжовност. Хвала на него, на неуморния труженик на словото, на гражданина и комуниста Ангел Тодоров!

За него, за Ангел Тодоров, аз мога да говоря много, не с часове, не дори и с дни, а месеци наред и да не се уморя, да не изпитвам скука и отегчение. С него ме свързва близо петдесет години приятелство и дружба. Неведнъж са ме разсмивали някои негови чудатости и неведнъж съм се шегувал с него, но за забелязване е, че той, роден хуморист, никога не се сърди, когато става предмет на нашия безобиден, топъл приятелски хумор. Мога да разкажа не една случка, свързана със спомените ми през време на Отечествената война, когато той ме е зашеметявал с някоя своя черта в характера си и аз до такава степен съм се учудвал, че просто не съм могъл да го разбера, но после, като мине малко време, вече добре го виждам и знам, че само той, Ангел Тодоров, може да направи или да каже това. Колкото и „неприятности“ да създава на приятелите си, в каквито и смешни положения да ги поставя със своите вицове, никой от тях не му се сърди, защото знаят, че той е добър човек, дори много добър, прекалено добър. Преди всичко Ангел Тодоров е човек, и то истински човек, приятел и другар, с когото можеш да делиш скърби и радости в живота, да вървиш рамо до рамо с него и да знаеш, че имаш верен приятел, който няма да ти измени, но който понякога може от преданост и вярност към своите разбирания да ти стори някоя мъничка „неприятност“, за която после, разкаял се, ще дойде да ти се извини с онази чиста и добра усмивка, която само той, човекът, приятелят и другарят, има за тебе. Не случайно за него се говори много и се говори не със зло, а с добро сърце и не случайно на него се приписват и много вицове, които той не е създал, но понеже е колоритна и интересна фигура, особено със своето мастито телосложение, винаги пръв се забелязва сред всички и се налага на вниманието на околните. В моите „Нестригани спомени“ из Отечествената война, в която той участвуваше като доброволец на фронта в Унгария и заемаше поста редактор, завеждащ отдел „Поезия“ на в. „Фронтовак“, чийто главен редактор бях аз, съм отделил на него твърде много стра-

Друг случай. Седемдесетгодишнината на Ангел Тодоров бе честувана и в родния му Видински край, но най-тържествено, най-хубаво бе отпразнувана в Кремиковци, в крепостта на българската черна металургия. Ангел Тодоров е често в Кремиковци, участвува активно в Кремиковския районен съвет за култура, на който е заместник-председател. Струва ми се, че не греша: бай Ангел Тодоров е първият български писател, чийто юбилей бе отбелязан в чисто работническа среда. И да не е така, лично мен ме развълнува искрената радост на металурзите, че гледат сред себе си автора на нявгашната книга „Клуб и фабрика".

Тогава му завидях за две неща. Първо: че е направил ума и сърцето си клуб за любовта към хората на труда. И второ: че владее щастливата дарба да превръща сърцата на работниците в клубчета, където живее обичта към Ангел Тодоров, към българския писател.

Речено сериозно или шеговито, едва ли е имало и едва ли ще има друг български писател, който да обича така вярно клубовете. Съзнателно или несъзнателно, Ангел Тодоров е завещал и документ, равен на изповед, който удостоверява, че тази обич не е случайна, че тя отдавна пулсира в кръвта му. Първата му книга, навлязла през 1932 година, носи многозначителното заглавие „Клуб и фабрика".

Клубът, клубовете, клубните приятелства и откровения — ето една от основните същности на Ангел Тодоров.

Всеки ден се е случвало и ще се случва някой да го търси. Отговорите са такива:

— Навярно е в Клуба на писателите...

— Вижте в Клуба на журналистите...

— Проверете в Клуба на преводачите...

— Май че отиде към Клуба на юристите...

И така нататък.

Някога Людмил Стоянов нададе вик в едно свое стихотворение, че не може без хората. Целият живот на Ангел Тодоров е една великолепна рецепта, един удивителен пример как може и как трябва да се намират хората. Всички знаем, че природата е всесилна, обаче е нужно да признаем, че природата рядко създава личности с толкова много енергия и толкова много качества за общителност, за колективизъм. У бай Ангел тези добродетели са тъй чисти и спонтанни, че седне ли в компания в някоя пивница или кафене, масата му изведнъж се преобразява в своеобразно клубче. Дори кратките срещи на улицата той изпълва с неочаквани идеи, с искряща сърдечност, с конкретни планове за утрешни разговори и дружби.

Който се е докосвал до него, трудно го забравя. По-точно: невъзможно е да бъде забравен. Едва ли ще се появи скоро български писател, който да се радва на толкова многобройни приятели от различни географски райони и сред различните поколения.

— Много здраве на бай Ангел! — поръчвали са ми белокоси селяни от Кардам и Еленово, Търговищки окръг.

Помнят го от концлагера преди Девети.

— Нека се накани да дойде насам! — настоявали са ямболски ветерани от Отечествената война, помнещи го с кепе и с ботуши в калта на унгарската пуста.

— Да е все тъй бодър и здрав! — вдигали са наздравици за него мои внезапни познайници в Москва, в Ленинград, в Тбилиси, в Сиктивкар.

Индийци и унгарци, монголци и поляци неведнъж са срещали пратеници на нашата литература, но осанката и топлотата на Ангел Тодоров са се запечатвали особено ярко в паметта им. Справедливо или не, той си е извоювал правото да минава за типичен модел на българина. Нека ме простят нашите дипломати, но има какво да научат от него в трудната си мисия да печелят приятели на България. Дето е минал бай Ангел по света, все е посята радушна представа за нас.

Като казвам колко „свой“ е сред далечни и чужди, аз искам да отбележа, че понякога не оценяваме колко по-свой и най-свой е сред нашенците. Когато е при нашите художници например. При полковници и генерали. При политици и общественици. При всякакви.

Съществува обаче една категория нашенци, когато бай Ангел започва да сияе особено, щом зърне нейни представители. Става дума за българската работническа класа.

Не искам да бъда голословен. Ще спомена два случая.

Не е тайна, че години наред бай Ангел често сяда на една и съща маса във винарна „Кристал“. Сядаме и неколцина негови приятели. Е, идват и чаши, но не вино, а разговори потичат...

В един такъв ден на съседната маса се настаниха лица, които не бяхме виждали. Стана ясно, че са миньори от провинцията.

— Така ли? — трепна бай Ангел.

— Да — каза сервитьорката. — Но те не са скандалджии...

— Какви скандалджии!... — сопнато заяви бай Ангел. — Моля те веднага да им занесеш по една голяма водка от мене.

Чашите с водката кацнаха на съседната маса. Мъжете с лопатестите длани учудено запоглеждаха към непознатия си щедър благодетел. Той стана, отиде при тях. С една дума: състоя се запознанство. Убеден съм, че сега там, нейде в България, четиримата отново и отново разправят на своите колеги какъв нов приятел имат в София.

Друг случай. Седемдесетгодишнината на Ангел Тодоров бе честувана и в родния му Видински край, но най-тържествено, най-хубаво бе отпразнувана в Кремиковци, в крепостта на българската черна металургия. Ангел Тодоров е често в Кремиковци, участвува активно в Кремиковския районен съвет за култура, на който е заместник-председател. Струва ми се, че не греша: бай Ангел Тодоров е първият български писател, чийто юбилей бе отбелязан в чисто работническа среда. И да не е така, лично мен ме развълнува искрената радост на металурзите, че гледат сред себе си автора на нявгашната книга „Клуб и фабрика".

Тогава му завидях за две неща. Първо: че е направил ума и сърцето си клуб за любовта към хората на труда. И второ: че владее щастливата дарба да превръща сърцата на работниците в клубчета, където живее обичта към Ангел Тодоров, към българския писател.

САЛИС ТАДЖЕР

Няма да бъде пресилено, ако кажа, че бай Ангел си знае цената, защото винаги е ценял не само своето време, но и на околните си дори когато е във весела компания. Не съм изпитвал никога угризение на съвестта, щом се е налагало да му звънна в ранна утрин, когато много от неговите по-млади колеги все още са под властта на дълбокия сън. Зная с положителност, че неговите четири будилника са извършили своето. (Нали няколко пъти съм го карал с колата си при часовникари за поправка.) Горките будилници, не им е леко и на тях последователно, един след друг, през пет-десет минути, да го будят преди слънцето да се е показало на прозорците на апартамента му на улица „Васил Коларов" № 59. Ако първият, вторият, третият не го пробудят, то четвъртият на всяка цена ще го издигне от бездната на неговия здрав и опиянителен сън, който е добре известен на всички негови колеги, присъствували на дълги и понякога отегчителни събрания в СБП или на други места, където между речите на двама оратори бай Ангел може и да си поспи, но след малко, ободрен и отпочинал, взема думата за най-активно участие в изказванията. Да! За Ангел Тодоров може да се каже, че той е поет на вечната младост, въпреки че е роден на 20. X. 1906 г. Нали бях свидетел, когато в Кремиковци пред младежка трибуна той заяви: „Уважавайте старостта, тя е вашето бъдеще!" Все пак аз съм сигурен, че бай Ангел много не вярва на това „бъдеще", защото е привърженик на мисълта на великия Гьоте, че „старата сграда трябва да се уважава, но все пак всеки има право да строи нова".

И ето, десетилетия наред той участвува в строежа на новата сграда със своите всестранни интереси не само в поезията и превода, а и в литературната критика и история. Публицистиката и литературната критика го издигат като един от пръвдължителите на делото на Георги Бакалов. Неговите статии, рецензии и литературни изследвания са новаторски и са принос към марксическото литературознание („Животворната правда на художествената литература" — 1954 г., „Михайловски — бас-

нописец и сатирик“ — 1956 г., „Български писатели“ — 1964 г. и др.). Особени заслуги имат неговите прояви в борбата за правилно оценяване на творчеството на Пенчо Славейков, съвместно с трудовете на Тодор Павлов и други литературни критици. Тези, които го познават, не могат да не се учудват от всестранната му дейност, жизненост и инициативност. Нямам възможност тук да изброявам отговорните постове, които заема, достатъчно е да спомена, че той е дори председател на българо-индийското дружество, дългогодишен председател на Централната комисия за културна дейност във Въоръжените сили и къде ли не... А на всичко отгоре, виж, намира и време да пише, и то ежедневно, а да не говорим, че почти всеки ден и всяка вечер е сред нас, неговите неразделни приятели. И чудно, бай Ангел никога не се е оплаквал, че му липсва време, защото известно е, че „само мързеливците се оплакват, че нямат време да извършат онова, което си въобразяват, че искат да извършат“. А поетът с вечната младост, който и досега не знае вкуса на аспирина и вкуса на каквито и да е лекарства освен вкуса на водката (ако смятаме тая „бяла гибел“ за благотворно лекарство), преводачът на руска, съветска и световна поезия, хумористът и публицистът, литературният изследовател и критик, българо-съветски деятел и общественик, сърдечен човек и приятел, той, нашият бай Ангел, винаги е знаел и сега знае какво трябва да върши: да служи на народа и Човека с главна буква! Все пак той цял живот е гонил онова, което вярвам, че е достигнал. В стихотворението „Стих, който се явява мигом“, поетът изповядва:

И тоя стих — той няма име.
Той няма образ — нито цел,
но в свойта страшна власт
държи ме,

тупти във моето сърце,
изгаря моите артерии —
и аз заспивам с мисълта
за барикади и за прерии,
и винаги с една мечта,
по-примамлива от химера
в най-чудното си тържество:
— Дали ще мога да намеря
стиха, мечтан през цял живот?

С целия си съзнателен творчески живот Ангел Тодоров е намерил тоя „стих“, наречен ОБИЧ КЪМ ХОРАТА!

БЕЛЕЖКИ

[1] Книгата „Ангел Тодоров“, литературно-критически очерк от Кръстьо Генов, е излязла в поредицата „Литературно-критически очерци“, издателство „Български писател“, 1967 г., редактор Симеон Султанов, с. 86.

[2] Никифор Попфилипов (Фалко Перегринус) е роден през 1867 г., а е починал през 1942 г. Освен на пиесата „Бирникът дошъл“ (която в началото на нашия век, а и по-късно не е слизала от селската самодейна сцена) той е автор на разкази, на историко-географския очерк „Якоруда“ и др.

[3] Брошурата на Георги Бакалов „Иван Вазов и социализмът“ излиза през 1920 г. Освен това през 1911 г. излиза и критическият му етюд „Иван Вазов“. Известно е отрицателното отношение на Бакалов към Вазовото творчество, което той променя през последните години на живота си.

[4] Иван Мешеков (1891—1970 г.), известен литературен критик, автор на книги и студии върху творчеството на Ботев, Яворов, Ал. Константинов, Лилиев, Йовков и др. Книгата му „Ляво поколение. От гимназията до окопите — 1907—1917 г. Кризис и развитие на съвременната интелигенция под въздействието на средата, училището, литературата и събитията“ излиза през 1934 г.

[5] Това издание в осем тома излиза в „Български писател“ през 1958—1959 г. Редакционна колегия: Борис Делчев, Петър Динеков, Димитър Осинин, Ангел Тодоров. Освен че е редактирал два от томовете, както посочва в отговора си, А. Тодоров е автор и на обширен предговор („Пенчо Славейков“), поместен в том I (стр. 5—73).

[6] Вестник „Паляфо“ с редактори Николай Фол и Христо Д. Бръзицов излиза през 1925—1926 г.

[7] „Наши дни“ е седмично литературно-научно издание. Излиза от 16 ноември 1924 г. до 15 февруари 1925 г. Редактира се от комитет (фактически редактор е Д. Полянов).

[8] „Нови дни“ е седмично литературно-научно списание, продължение на „Наши дни“. Излиза от 1 до 28 март 1925 г. Редактор е Димитър Полянов.

[9] Списание „Нов път“, с редактор Георги Бакалов, излиза от 1 декември 1923 г. до 15 април 1925 г.

[10] Списание „Наковалня“, с редактор-издател Димитър Полянов, излиза от 10 декември 1925 г. до 25 февруари 1933 г. Това е пролетарско литературно издание, което стои на класови марксистки позиции. То продължава

традициите на списанията „Червен смях“, „Нов път“ и „Наши дни“.

[11] Вестник „Ведрина“ е литературен седмичник с директор Антон Страшимиров и излиза от 18 октомври 1926 г. до 16 ноември 1927 г.

[12] Вестник „Новини“, легално издание на нелегалната БКП, излиза от 29 януари 1926 г. до 4 септември 1928 г. Редактори са били Йор. Грънчаров, П. Георгиев, Д. Найденов, Е. Стайков и др.

[13] Вестник „РЛФ“ („Работнически литературен фронт“), легално издание на БКП за литература и изкуство, излиза от 6 декември 1929 г. до 22 юни 1934 г. Главен редактор: Хр. Радевски. Редактори: Г. Караславов, Н. Ланков, А. Тодоров, Л. Огнянов-Ризор и др.

[14] Георги К. Георгиев (роден в Ловеч през 1905 г.) през втората половина на 20-те години е студент в София и същевременно е активен сътрудник на редактираното от Д. Полянов пролетарско литературно списание „Наковалня“. Той живее в актива на младите тогава пролетарски писатели Хр. Радевски, А. Тодоров, Н. Ланков и др. В „Наковалня“ печата разкази с дадения му от Полянов псевдоним Георги Хисар. По-късно става професор в София по минералогия и петрография, има в тая научна област редица трудове. Сега е пенсионер.

[15] Вестник „Студентска трибуна“, излизал от 24 март 1927 г. до 25 октомври 1930 г., без това да е съобщавано официално, е бил орган на прогресивното българско студентство. Един от неговите редактори е бил и Ангел Тодоров. Ето какво разказва той за този вестник в сегашния в. „Студентска трибуна“, бр. 26 от 23 март 1982 г.: „...Общият му тон беше революционен, той издигаше редица искания за амнистия на студенти по времето, когато фашизмът си пробиваше път в Европа. Основната ни тема беше съпротивата и протестът срещу подготовката на нова световна война. Основният ни лозунг беше: „Долу ръцете от СССР!“ Едновременно с това страниците на вестника поднасяха богата информация за живота в съветската страна... Вестникът излизаше в около 3000 броя тираж и се продаваше масово. Първи негов редактор беше Тодор Стоянов Йорданов. Нямахме специално редакторско помещение, работехме по квартири, по заведения. През вестника минаха като редактори Никола Алексиев, Ангел Шейков и др. Четири години вестникът излиза в този си вид и с тая своя политическа програма. Той отразяваше тежненията на тогавашното прогресивно студентство и атакуваше смело реакционната просветна и държавна политика... По този начин отваряхме очите на студентите за истината. Затова „Студентска трибуна“ се ползуваше с името на будно и живо издание.“

[16] Вестник „Ехо“, легален информационен ежедневник на нелегалната БКП, излиза от 19 февруари 1930 г. до 30 юни 1934 г. Редактори: Д. Найденов, К. Панчев, Ж. Натан и др.

[17] Вестник „Единство“, независим седмичен синдикален вестник, излиза от 9 август 1925 г. до 12 май 1934 г., а нелегално — до януари 1937 г. Редактори: А. Бояджиев, Авр. Стоянов, Йор. Златинчев и др.

[18] Списание „Жупел“, легално хумористично-сатирично издание на БКП, излиза от 1 януари 1931 г. до 1 април 1934 г. Редактори: Александър Жендов и Георги Караславов.

[19] Вестник „Поглед“, информационно и общокултурно издание на БКП, излиза от 29 юни 1930 г. до 15 юли 1934 г. Редактори: Д. Найденов, Г. Караславов, Вл. Топенчаров, А. Тодоров и др.

[20] Списание „Звезда“, литературно-обществен двуседмичник, излиза от 15 август 1932 г. до 30 юни 1934 г. Директор-издател Георги Бакалов, редактор Ангел Тодоров.

[21] Стефан Христов (1901—1979 г.) е активист на БКП през нелегалния й период, след Девети септември заема високи обществени и държавни постове. В края на 20-те и началото на 30-те години е емигрант във Франция, участвува в партийното ръководство на българската емиграция, която тогава там е многобройна.

[22] В книгата си „Против меншевизма в литературоведението“ Георги Бакалов прави сериозен опит да преодолее допуснатите по-рано от него грешки в надценяването на Плехановите възгледи върху изкуството, да възприеме новия курс на цялостно преустройство на прогресивния идеологически фронт по пътя на неговото ленинизиране, да се освободи от Плехановите „обективистични“ и „меншевишки“ идеи и литературни схващания.

[23] Димитър Т. Страшимиров (1868—1939 г.), брат на писателя Антон Страшимиров и на партийния деец Тодор Страшимиров, е виден български историк и публицист. Автор е на редица ценни трудове върху национално-освободителното движение на българския народ през XIX век: „История на Априлското въстание“, „Раковски и неговото време“ и др.

[24] Списание „Нова литература“, с редактор Георги Бакалов, излиза от 25 януари 1935 г. до 20 октомври 1936 г. То продължава линията и насоката на предишното Бакалово списание „Звезда“.

[25] Списание „Нова литература“ през втората си годишнина (1936 г.) се преименува на списание „Мисъл“.

[26] Независими работнически професионални съюзи (НРПС) — революционни работнически професионални организации, създадени по решение на ЦК на БКП след априлските събития от 1925 г. като продължение на разтурения Общ работнически синдикален съюз. Съществуват до 1936 г., когато дейността им е преустановена.

[27] Вестник „Работническо дело“ излиза от 5 март 1927 г. до 11 май 1934 г., а след това — нелегално — до февруари 1944 г. Пръв негов редактор е Хр. Калайджиев, а след това — други отговорни партийни дейци.

[28] Списание „Сердика“, издание на Столичната община, в което са се помествали предимно материали, свързани с миналото и съвременното развитие на София, е излизало от март 1937 г. до юли 1952 г. Освен редактора му Петър Славински в него са работили Орлин Василев, Ал. Бурмов, М. Вълев и др.

[29] Вестник „Зора“, защитник на интересите на буржоазно-капиталистическата реакция у нас, с редактори Данаил Крапчев и Георги Белчев, излиза от 18 май 1919 г. до 7 септември 1944 г.

[30] Вестник „Заря“, който излиза от 18 април 1914 г. до 30 декември 1944 г. (редактори Кръстьо Станчев и др.), се списва в буржоазнодемократичен дух. След 1935 г. на страниците му сътрудничат прогресивни писатели, като Т. Павлов, Кр. Кюлявков, Г. Бакалов, Ор. Василев, А. Тодоров, Н. Стайков и др. В него са работили Л. Стрелков, Теньо Стоянов, Ас. Босев, Сл. Васев (който е редактор от май 1944 г.).

[31] Вж. Речник на българската литература, том 2, 1977 г., издателство на БАН, стр. 60.

[32] В Речника на българската литература, том 1, 1976 г., е посочено, че в. „Завой“, излизащ във Варна и редактиран от Божидар Божилов, е прогресивно издание, което през 1940—1942 г. е обединявало леви литературни дейци. Б. Божилов редактира и сборника „Антена“ (единствен брой), за който говори Ангел Тодоров.

[33] Методи Шаторов (1898—1944 г.) е виден деец на българското работническо движение. Член на ЦК на БКП и от 1943 г. — командир на III въстаническа оперативна зона. Загива в сражение на връх „Милеви скали“ на 4 септември 1944 г.

[34] Вестник „Литературен глас“, с редактор Д. Б. Митов, който започва да излиза от 16 септември 1928 г., спира на 29 март 1944 г. В общи линии следва прогресивна насока.

[35] Списание „Златорог“, с редактор Владимир Василев, започнало да излиза през януари 1920 г., спира през декември 1943 г.

[36] Издание на Военното издателство, 1978 г., с. 177.

[37] Вестник „Фронтовак“, всекидневен орган на Щаба на Първа българска армия, излиза от 22 януари 1945 г. при фронтови условия (главен редактор Иван Мартинов) в 123 броя, от които първите 16 са на циклостил. Отразява събитията на фронта в Унгария, живота на бойците, посочва отделни героични техни прояви и пр. В него са сътрудничили всички български писатели, които са били на фронта в Унгария.

[38] Книгата „Огънят и спомените“ от Петър Славински е излязла във Военното издателство през 1975 г.

[39] Списание „Жупел“ е продължение на списание „Дъмпинг“ (вж. бележка 18).

[40] Списание „Дъмпинг“, хумористично издание, излиза за кратко време през 1930 г. (от 26 ноември до 19 декември — само 4 броя). Редактира се от Никола Ланков и Христо Радевски.

[41] Седмичникът „Хоровод“, пролетарско хумористично издание, излиза от 27 май 1937 г. до 3 юни 1939 г. Редактира се от Челкаш.

[42] Вестник „Горчив смях“, хумористично-сатирично издание, излиза от 29 януари до 21 октомври 1936 г. Редактор е Крум Вълков.

[43] Статията излиза в бр. 30, 1947 г., на в. „Литературен фронт“ и е озаглавена „В дебрите на еснафския бит“.

[44] Списание „Хиперион“, литературно издание, трибуна на символизма у нас, излиза от 30 март 1922 г. до 30 декември 1931 г. Редактори са Теодор Траянов, Иван Радославов и Людмил Стоянов.

[45] Поемата „Споменът“ е отпечатана през 1963 г.

[46] Седмичният вестник „Час“ (отначало под името „Литературен час“), с редактор П. К. Чинков, излиза от 10 април 1935 г. до 4 ноември 1940 г.) (с прекъсване между 2 февруари 1938 г. и 20 юли 1940 г.).

[47] Под същото заглавие („Червеният щъркел“) Славчо Васев издава книга с разкази след Девети септември — през 1969 г.

[48] Вестник „Светлоструй“, редактиран от Димитър Добрев, излиза в с. Щръклево, Русенско, от април 1928 г. до април 1941 г. От 1938 г. излиза в София. В него сътрудничат много прогресивни писатели. Орган на Щръклевското народно читалище „Възраждане“

[49] Вестник „Хоризонт“, редактиран от Петър Стъпов, излиза в Ески Джумая (Търговище) от ноември 1933 г. до юни 1934 г.

[50] Вестник „Литературен критик“ излиза в София от януари до 22 юли 1941 г. От бр. 7 до бр. 15 негов редактор е Никола Вапцаров. В редакцията участвува и Емил Шекерджийски.

[51] Вестник „Мост“ излиза в с. Дойренци, Ловешко, от 15 април 1930 г. до 15 май 1931 г.

[52] Списание „Угари“, редактирано от Симеон Маринов, излиза в Шумен и Ески Джумая (Търговище) от октомври 1930 г. до февруари 1932 г.

[53] Вестник „Жар“, легално издание на РМС, излиза от 20 февруари 1935 г. до 20 октомври 1936 г. Редактор: Емил Шекерджийски.

[54] Вестник „Вик“ излиза през 1933—1934 г. (редактор Т. Генов). Помества материали в защита на Георги Димитров по време на Лайпцигския процес.

[55] Вестник „Кормило“, седмичник за литература, изкуство и критика, легално партийно издание след спирането на в. „РЛФ“, излиза от септември 1935 г. до 23 юли 1936 г. Редактор е Пантелей Матеев. Свързан е с т. н. „кормиловски спор“, след който прекратява излизането си.

[56] Вестник „Брод“, двуседмичник за литература, изкуство и обществена мисъл, с редактор Иван Вельов (фактически редактор е Людмил Стоянов), излиза от 8 юли до 21 октомври 1936 г.

[57] Книгата на Бойка Вапцарова е издадена през 1961 г.

[58] Книгата „Из моя войнишки бележник“, стихотворения и очерци, е издадена през 1948 г.

[59] „Звънар“ е антифашистко хумористично списание, издавано по решение на нелегалната БКП. Излиза от май 1924 г. до февруари 1925 г. Редактори: Тома Измирлиев и Крум Кюлявков. В него сътрудничат прогресивни писатели и карикатуристи-единофронтовци.

[60] Вестник „Часовой“ е самостоятелно хумористично издание на в. „Фронтовак“ като негово седмично приложение. Излезли са 15 броя (вж. бележка 37).

[61] Списание „Септември“, брой 8, 1965 г.

[62] Книгата с преводите на стиховете на Юхан Смуул е издадена през 1962 г. в издателство „Народна култура“. В изданието е отпечатано предисловие, специално написано за книгата от Юхан Смуул, което завършва така: „Беше ми приятно да узная, че моят български приятел и другар Ангел Тодоров, голям приятел на Съветска Естония и на нейната култура, иска да преведе някои от моите стихове на български език. Много ще се радвам, ако те допаднат на българския читател и му дадат макар и скромна първоначална представа за съветската естонска поезия от днешни дни.“

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аврамова, Ек. — 121, 140
Аджарски, Д. — 144
Ал-Ахмад, А. С. — 196
Александър — 14
Алексиев, Н. — 218
Анастасия — 15
Ангел — 18
Ангелов, Цв. — 96
Ангелова, Александра — 15
Ангелушев, Б. — 104
Андонов, Туше — 94, 107
Андреев, В. — 96, 144
Аполинер — 65
Арагон, Л. — 65, 195
Аржентински, Ив. — 84
Арнаудов, Ив. — 37
Арнаудов, М. — 129, 185
Аспарух — 192
Баба Парашкева — 153
Багряна, Ел. — 95, 129, 130, 202
Багрянов, Ив. — 102
Бадев, Й. — 123, 129
Бакалов, Амй — 61
Бакалов, Г. — 6, 16, 17, 41, 60, 61, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 89, 131, 142, 193, 194, 210, 215, 217, 219, 220
Бакалова, Л. — 75
Балабанов, Ал. — 117, 129
Балабанов, Б. — 87
Баламезов, Г. (Ганчо Немечката) — 54
Баламезов, Ст. — 54
Барбюс, А. — 65, 66, 195
Барух, А. — 78
Барух, В. — 96
Башев, Вл. — 12
Бедни, Д. — 41, 43
Безлов, Ст. — 123
Белев, Г. — 84, 143, 157, 159
Белев, Кр. — 59, 84, 98, 132, 159
Белчев, Г. — 220
Белчев, Т. — 118
Бенатов, Х. — 87, 122, 184
Беранже — 179
Бехер, Й — 196
Благоев, Д. — 13, 26, 41, 75
Блок, Ал. — 193
Богданов, Б. — 83
Богданов, Ив. — 165
Бодлер, Ш. — 96
Божилов, Б. — 96, 97, 98, 135, 193 202, 220
Божинов, Ал. — 117
Бонка (Богдана) — 14, 19
Борис III — 93, 94
Босев, Ас. — 87, 101, 220
Ботев, Хр. — 12, 66, 67, 156, 162, 169, 202, 217
Бояджиев, А. — 56, 57, 140, 146, 150, 153, 218
Бракалов, Ст. — 152, 158, 177
Бранков — 14
Брехт, Б. — 195
Брюсов, В. — 166
Бръзицов, Хр. Д. — 35, 217
Бунин, М. — 59, 67

Бурин, Ив. — 87, 194
Бурмов, Ал. — 219
Бушар — 43
Буюклиев, П. — 43, 57, 61, 129, 132, 138
Буюклийски, К. — 35
Бъчваров, Кр. — 26
Бъчваров, Р. — 175
Вазов, Ив. — 12, 13, 22, 23, 27, 152, 185, 188, 194, 202, 210, 217
Ванка — 18
Вапцаров, Н — 6, 87, 89, 95, 135, 136, 137, 144, 157, 158, 159, 160 161, 162, 169, 185, 202, 221
Вапцарова, Б. — 158, 161, 221
Васев, Сл. — 84, 110, 143, 220, 221
Василев, Вл. — 105, 129, 220
Василев, Д. — 202
Василев, Ор. — 84, 154, 157, 159, 219, 220
Ведров, Ас. — 160
Вежинов, П. — 78, 87, 106, 109, 110 112, 123, 184
Великов, Ст. — 100
Величков, К. — 13
Величков, М. — 96
Велков, Кр. — 84, 159
Вельов, Ив. — 89, 221
Веляотс, Валентин — 72
Веселинов, К. — 160
Ветвинов, Й. — 144
Вийон, Фр. — 65
Виньи, А. — 65
Владков, Ив. — 144
Влайков, Т. Г. — 13
Власов, Павел — 30
Воденичарски, В. — 136, 144
Волен, Ил. — 121
Ворошилов, маршал — 156
Врангел — 190
Вутимски, Ал. — 96
Вълев, М. — 219
Вълков, генерал — 146
Вълков, Кр. — 84, 98, 220
Вълчев, Н. — 202
Габе, Дора — 95, 129, 130, 202
Гаврилов, Н. — 140
Ганев, Венелин — 53
Гановски, С. (Трудин) — 152
Генов, Кр. — 11, 217
Генов, Паун — 144
Генов, Тодор — 6, 61, 84, 154, 221
Георгиев, Ангел — 175
Георгиев, Асен —84
Георгиев, Гаврил — 26
Георгиев, Георги К. (Георги Хисар) — 48, 218
Георгиев, Кимон — 103
Георгиев, Михалаки — 13
Георгиев, Петър — 218
Герасимов, д-р Л. — 115
Гергова, Ем. — 124
Геров, Ал. — 96, 202
Гешев, Н. — 82, 160
Гешов, Ив. — 20
Гичев, Д. — 147, 148
Глогински, Б. — 7, 212
Гогов, Ал. — 153
Голев, Вл. — 96, 202
Гопин, Г. — 140
Горки, М. — 30, 41, 45, 76, 78, 185, 199
Горчивкин, М. — 84
Гочев, Г. — 87
Григорий, папа — 12
Григоров, Кр. — 87, 98, 121, 159
Грубешлиева, М. — 84, 143, 157, 159, 193
Грънчаров, Й. — 57, 62, 150, 218
Гуляшки, А. — 78, 87, 104, 106, 115
Гундов, Д. — 85
Гутева — 191
Гьоте, Й. В. — 195, 215

Давидков, Ив. — 202
Дамян — 182
Данаилов, Г. — 53, 54
Данев — 20
Дановски, Б. — 92
Даскалов, Ст. Ц. — 84, 110, 121
Даскалова, Л. — 202
Дашин, В. — 124
Дебелянов, Д. — 13, 27, 41, 202
Делчев, Б. — 84, 104, 217
Делчев, Гоце — 94, 107
Демостенов — 54
Дечев, Ст. — 140
Джагаров, Г. — 202
Диков, Любен (професор) — 53, 54
Димитров, Георги — 82, 85, 88, 114, 135, 140, 146, 149, 153, 154, 155, 156, 200, 203, 221
Димитров, Станке — 89
Димитров, Тодор — 153
Димитрова — 27
Димитрова, Бл. — 96, 202
Димитър — 14
Димов, Дим. — 119
Динеков, П — 186, 217
Драганов, Хр. — 45
Драгнев, Цв. — 77
Драгнева, Ж. — 191
Драмалиев, К. — 152
Добрев, Дим. — 144, 221
Дора (Ланкова) — 103
Дюверси, Анри — 68
Дюгмеджиев, Л. — 47
Дюлгеров, Ив. — 67, 72
Дюстабанова, Ж. — 116

Евтимов, Е. — 202
Еленков, Л. — 202
Елин Пелин — 13, 95, 105, 117, 121, 129, 130, 142, 156
Елюар, П. — 65, 66, 195
Еренбург, И. — 193
Есенин, С. — 44, 133, 134

Жендов, Ал. — 70, 89, 176, 219
Живков, Тодор — 75, 119, 120

Зарев, П. — 87, 115, 116, 138
Загорчинов, Ст. — 129
Зегерс, А. — 196
Зидаров, К. — 84
Зидаров, Н. — 96, 97, 98, 135
Златанов, Харалампи — 36, 37
Златаров, Асен — 65, 129, 130
Златарева, Вера — 54
Златинчев, Й. — 153, 218
Зола, Емил — 41

Иванов, Антон — 95, 137
Иванов, Васил (бай Васил) — 42, 57
Иванов, Начо — 146, 150, 151
Измирлиев, Т. — 221
Илиев, Никола — 57, 58
Исаев, Мл. — 5, 6, 59, 84, 89, 90, 110, 111, 112, 113, 129, 132, 137, 138, 154, 157, 159, 193, 202
Исаева Л. — 202

Йовков, Й. — 85, 95, 105, 121, 129 130, 142, 174, 217
Йонка — 14
Йончев, Сп. — 109, 184
Йорданов, Г. — 148
Йорданов, Тодор Ст. — 218
Йосифов, В. — 96

Калайджиев, Хр. — 153, 219
Калинов, Дамян — 49
Калчев, В. — 83
Калчев, К. — 87, 104, 156
Каменградов — Манев, Андрей — 43, 49, 59, 132
Каменов, Евг. — 101
Каменов, Панайот — 26
Караангов, П. — 202
Каравелов, Л. — 121

Карагьозов, В. — 131
Каралийчев, А. — 42, 95
Караславов, Г. — 5, 49, 59, 60, 84, 89, 119, 120, 121, 129, 132, 138, 154, 155, 157, 158, 159, 175, 181, 218, 219
Караславов, Сл. Хр. — 202
Карим, Мустай — 110
Кехлибарева, Н. — 202
Киранова, Евг. — 124
Кишмеров, П. — 131
Ковачев, Й. — 144
Кокошарина, Симо — 39
Коларов, Васил — 149, 153
Колева, Здр. — 110
Колевски, В. — 138
Константинов, Ал. — 15, 78, 194, 217
Константинов, К. — 105
Консулов, Ц. — 178, 179
Коралов, Ем. — 49
Костов, Петър — 93
Костов, Ст. Л. — 129
Крайски, Алексей — 43
Крапчев, Д. — 101, 123, 220
Красина — 121
Красински, Сл. — 43, 49
Кръстев, В. — 117
Кръстев, Д. — 118
Кръстев, д-р Кр. — 27
Кюлявков, Крум — 84, 99, 103, 104, 131, 162, 220, 221
Кърпачев, Хр. — 144
Ламар — 84, 108, 110, 143, 151
Ламартин — 65
Ламбрев, Ал. (Альоша) — 140
Ланков, Н. — 5, 43, 49, 57, 58, 59, 61, 69, 79, 84, 98, 99, 103, 104, 112, 113, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 14?, 148, 150, 151, 157, 159, 16?, 162, 175, 193, 218, 220.
Левчев, Л. — 202
Ленин — 18, 21, 61, 86, 120, 143
Лермонтов — 22, 27, 190, 194
Лилиев, Н. — 105, 129, 142, 217
Лилова, Ана —200
Лилянов, Станимир (Стефан Рашенов) — 60
Лукова, В. — 88
Ляпчев, А. — 81, 82, 147

Маджаров, К. — 87, 136
Малинов, Ал. — 20, 148
Малчика — 92
Манов, Ем. — 96, 98, 110, 145
Марангозов, Н. — 136, 156
Маринов, С. — 144, 221
Маркски, Ив. — 67
Маркс, К. — 54
Мартинов, Ив. — 67, 78, 87, 91, 98, 109, 110, 112, 136, 159, 209, 220
Марчевски, М. — 84, 98, 131, 156, 159, 178, 179
Матев, П. — 202
Матеев, П. — 84, 88, 104, 221
Матов, Вл. — 152
Маширов, Ал. (Самобитник) — 43
Маяковски, Вл. — 98, 120, 185, 194
Меворах, Н. — 47
Медникаров, Никола (Иванов) — 43, 49
Месечков, Н. — 144
Методиев, Д — 202
Мешеков, Ив. — 28, 217
Милев, Гео — 59, 95, 131, 144, 196
Милев-Стин, Б. — 67, 72
Милев, Й. — 152, 177
Милев, Й. (поет) — 202
Милева, Л. — 96, 124
Милева, Мила, Г. — 88
Милчев, Ив. — 87
Минев, Мирослав — 36
Минков, Св. — 88
Митов, Д. Б. — 105, 130, 186, 220

Михайлов, Г. — 88
Михайлов, Т. — 47
Михайловски, Ст. — 13, 22, 181, 185, 187, 188, 202, 215
Мишев, Д. — 14
Младенов, Ангел (А. Пизи) — 36
Моллов — 53
Молхов, Яко — 87
Муравиев, К. — 102
Муратов, Ал. — 87, 107
Мушанов, Н. — 148
Мюсе, А. — 65

Наля — 153
Найденов, Д. — 84, 218, 219
Наимович, М. — 96
Напетов, П. — 146, 149, 166
Натан, Жак—70, 77, 83, 139, 152, 218
Неделковски, К. — 160
Недогонов, Алексей — 110
Недялка — 19
Незнакомов, П. — 122, 184
Нейчев, Минчо — 140
Некрасов, Н. — 78, 179, 185, 194
Немиров, Д. — 95, 129
Нешков, В. — 87
Нивянин, Ив. — 98
Николов, Найден — 140
Николов, Нино — 202
Николов, Малчо — 129
Новачкова, Фрюлинка — 110
Нонев, Б. — 96

Овадия, Д. — 96
Овесянин, Б. — 49
Огнянов-Ризор, Л. — 61, 110, 218
Омир — 186
Осинин, Д. — 186, 217
Островски, Н. — 67
Ошавков, Ж. — 116

Павлов, Т. — 36, 61, 62, 75, 84, 86, 98, 105, 123, 131, 139, 143, 152, 175, 216, 220
Павурджиев, В. (Васка П.) — 35
Паздерски, Т. — 139
Панов, Ал. — 73, 139
Панов, Г. — 115
Пантелеев, Д. — 202
Панчев, К. — 57, 58, 84, 218
Пастухов, Кр. — 147
Пашов, Ив. — 140
Пейчев, Ив. — 87
Пелитев, Хр. — 184
Пенев, Б. — 129
Пенев, Крум — 5, 43, 59, 84, 129, 132, 136, 138, 159, 202
Пенчева, Ст. — 202
Петканов, К. — 106, 129
Петков, Дим. (Свирчо) — 13
Петров, Валери — 96, 110, 202
Петров, Рачо — 13
Петров, Тодор — 26
Пизанти, Хаим — 26
Пилняк, Б. — 167
Пилсудски — 49
Пипков, Панайот — 22
Платон — 186
Плеханов, Г. — 74, 219
Подвързачов, Д. — 40, 41, 129, 200
Полянов, Вл. — 88
Полянов, Д. — 5, 6, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 54, 56, 58, 61, 74, 131, 132, 133, 153, 154, 168, 181, 217, 218
Поморски, Александър — 43
Пондев, П. — 136
Попдимитров, Ем. — 99, 129, 130
Поппандов, Павел (Помазов) — 55
Попов, Антон — 95, 136, 160
Попов, Ив. — 67
Попов, Йордан — 184
Попова, Марта — 75
Попова-Бакалова, Стефана — 75
Попфилипов, Никифор (Фалко Перегринус) —) 16, 17, 217
Пушкин — 22, 27, 166, 179, 185, 190, 194, 196

Радевски, Хр. — 5, 43, 49, 57, 58, 59, 61, 67, 68, 77, 84, 86, 89, 91, 129, 132, 133, 134, 138, 150, 151, 156, 157, 159, 175, 202, 218, 220
Радоев, Ив. — 202
Радославов, Ив. — 221
Разцветников, Ас. — 42
Райнов, Б. — 96, 98, 123, 194
Райнов, Н. — 99, 129
Райчев, Г. — 95, 99, 105, 129
Раковски, Асен (Валери Петров) — 98
Раковски, Вътьо — 202
Раковски, Г. С. — 210, 219
Ракъджиев, К. — 92
Ралин, Р. — 96, 98, 110, 211
Ролан, Р. — 65
Рохлин, Дмитрий — 27
Руданов Страшимир (Стра Руд) — 29, 49
Руж, Иван — 84, 143
Румянцев, С. — 131
Рускова, Петя — 92

Садофьев, Иля — 43
Светлинов, Б. — 84, 85
Северняк, С. — 124
Севов, К. — 202
Сегренски, Ал. — 96
Селвински — 179
Симеонов, Св. — 139
Симидов, Д. — 36
Славейков, Пенчо — 13, 22, 24, 27, 28, 29, 181, 185, 186, 188, 196, 200, 202, 216
Славейков, Петко Р. — 22, 210
Славейковци — 12
Славински, П. — 6, 92, 109, 110, 111, 219, 220
Сматракалев, М. (А. Жаров) — 160
Смирненски, Хр. — 12, 24, 25, 29, 30, 35, 36, 61, 84, 95, 116, 153, 162, 166, 177, 178, 185, 202
Смуул, Ю. — 191, 192, 222
Спасов, Цв. — 144, 169
Сребров, Здр. — 84, 143
Стайков, Енчо — 62, 103, 139, 152, 218
Стайков, Никола — 56
Стайков, Николай — 87, 220
Стаматов, Георги (артист) — 110
Стаматов, Г. П. — 105, 129, 130
Стамболийски, Ал. — 20, 24, 25, 26
Стамболов, Ст. — 54
Станев, Ем. — 119
Станкулов, Г. — 103, 140
Станчев, Л. (Жаднев) — 43, 84
Станчев, Кр. — 158, 220
Станчев, Ст. Б. — 117, 118
Стефанов, Ив. — 77
Стефанова, Л. — 202
Стефанова, Н. — 96
Стоева, Весела — 191
Стоименов, Ст. — 97, 101, 105, 194
Стойчев, Вл. — 108
Стоянов, Аврам — 146, 150, 218
Стоянов, Анастас — 202
Стоянов, Захари — 152
Стоянов, Людмил — 84, 87, 88, 89, 98, 130, 143, 154, 155, 157, 158, 159, 182, 193, 194, 212, 221
Стоянов, Рачо — 129
Стоянов, Теньо — 110, 220
Стратиев, Й. — 36
Страшимиров, А. — 13, 38, 39, 45, 63, 95, 129, 130, 166, 218, 219
Страшимиров, Д. — 77, 219
Страшимиров, Т. — 219
Стрелков, Л. — 87, 104, 220
Стубел, Й. — 36, 129
Стъпов, П. — 144, 221
Султанов, С. — 12, 217
Сурков, Ал. — 195

Таджер, С. — 7, 202, 215
Талев, Д. — 34
Тамара — 22

Таца — 18
Твардовски, Ал. — 196
Тенев, Л. — 117
Тимофеев, Л. — 161
Тодоров, Илия — 118
Толстой, Л. — 22
Топенчаров, Вл. — 118, 219
Торез, М. — 66
Траянов, Т. — 101, 129, 131, 142, 202, 221
Тренев, Ив. — 202
Тошков, Тодор Цолов — 13

Узунов, Г. — 184

Фаденхехт, Й. — 53
Федин, К. — 196
Фердинанд, княз — 13, 20, 21
Филипов, Ф. — 110
Фол, Николай — 35, 36, 217
Фотев, Хр. — 202
Франс, Анатол — 65
Франц-Фердинанд — 20
Фурнаджиев, Н. — 42, 119, 156

Хаджилиев, Д. — 84, 143
Хаджимарчев, Ив. — 144
Хайне, Х. — 179, 195
Ханчев, В. — 96, 107
Хараламли — 19
Харманджиев, Т. — 85
Хегел — 205
Хитлер — 85, 95, 101, 107
Хорели Меруда (Т. Генов) — 63
Хрелков, Н. — 16, 84, 88, 131, 157
Христов, Кирил — 13, 22, 106, 129, 131, 186
Христов, Крум — 118
Христов, Стефан — 67, 70, 219
Христозов, Н. — 202
Хрусанов, Г. — 144
Хузангай, П. — 192
Хъшов — 28

Цанев Г. — 84
Цанков, Ал. — 53, 81, 82, 146, 147
Цанов, Н. — 15, 17, 20, 21, 22
Цветковски, Н. — 139
Ценков, Т. — 143
Церковски, Ц. — 13
Цолов, Тошко — 14, 16
Цоло — 14
Цонев, В. — 184

Чаков, Д. — 144
Челкаш — 87, 106, 109, 110, 121, 123, 136, 184, 211, 220
Черемухин — 184
Чилингиров, Ст. — 95, 129
Чинков, П. К. — 139, 158, 221
Чингулов, Д. — 185
Чолаков, Ст. — 92
Чонос, Ив. — 139
Чудомир — 122, 123, 124, 129, 130

Шанданов, Пере — 94
Шарохин, генерал — 109
Шаторов, М. — 102, 220
Шевченко, Т. — 194
Шейков, А. — 218
Шекерджийски, Ем. — 136, 144, 158, 161, 221
Широв-Тарас, Н. — 184
Шишман, Иван — 15
Шишман, Михаил — 15
Шишманов, Д. — 15, 16
Шишманов, Ив. Д. — 15, 22

Шкулев, Филип — 43
Шоселов, Р. — 110

Юго, Виктор — 65, 68, 195

Яворов, П. К. — 12, 13, 22, 27, 186, 202, 217
Янка — 14
Ясенов, Христо — 131, 202

СЪДЪРЖАНИЕ

Необходимо въведение 5

I. ЖИЗНЕН ПЪТ

Първи разговор — Предучилищни детски години. Семейна среда 11
Втори разговор — Основно образование (1913—1920 г). Октомври, Ленин. 18
Трети разговор — Първите три гимназиални години (1920—1923 г.). Първи печатни прояви. Пенчо Славейков, Христо Смирненски 24
Четвърти разговор — Последните две гимназиални години (1923—1925 г.) Сътрудник от Видин на софийски издания. Първи контакти с писатели. 31
Пети разговор — Студентски години (1925—1930 г.). Димитър Полянов. Сп. „Наковалня" 39
Шести разговор — Студентски години (1925—1930 г.). В. „Студентска трибуна", в. „Единство", в. „Новини". Писателска партийна организация 51
Седми разговор — Специализация във Франция (септември 1930 — краят на 1931 г.). Връщане в България. 64
Осми разговор — 1932—1939 г. Георги Бакалов. Списание „Звезда" . . 73
Девети разговор — 1932—1939 г. В. „Ехо", в. „Поглед". Съюз на трудовоборческите писатели. В. „РЛФ", в. „Кормило" и „Кормиловската история" 81
Десети разговор — 1940 г. — 9 септември 1944 г. Започване на войната. Млади прогресивни писатели. „Черната рота" 94
Единадесети разговор — Девети септември 1944 г. — януари 1945 г. В. „Литературен фронт". Съюз на българските писатели 102
Дванадесети разговор — Януари — юли 1945 г. Участие в Отечествената война. В „Фронтовак" 107
Тринадесети разговор — От връщането от фронта (1945 г.) до Априлския пленум (1956 г.). Национален комитет на Отечествения фронт. ЦК на БКП. Сп. „Съвременник". В. „Отечествен фронт", в. Вечерни новини" 114

Четиринадесети разговор — Годините след Априлския пленум (1956—1981 г.). Секретар на писателската партийна организация. Сп „Септември", в. „Стършел", сп. „Българо-съветска дружба". Съюз на преводачите в България 119

II. СРЕД ПИСАТЕЛИТЕ И ОБЩЕСТВЕНИТЕ ДЕЙЦИ

Петнадесети разговор — Георги Караславов, Христо Радевски, Никола Ланков, Младен Исаев, Крум Пенев, Петко Буюклиев 129
Шестнадесети разговор — Адвокатска работа. Секретар на Софийското дружество на Съюза на трудово-борческите писатели. Писатели от провинцията. Писатели партизани 139
Седемнадесети разговор — Буржоазни политици. Сред дейците на партията: Петко Напетов, Асен Бояджиев, Аврам Стоянов, Начо Иванов и др. Георги Димитров 146
Осемнадесети разговор — Никола Вапцаров 157

III. НАЙ-ВАЖНОТО — ТВОРЧЕСТВОТО

Деветнадесети разговор — 1925—1944 г. По-характерни стихотворни изяви: „В клуба", „Ще си залюбя тютюноработничка", „Негърка", „Лу и Ли" и др. 165
Дванадесети разговор — „Клуб и фабрика" (1932 г.). „Поеми без лъжа" (1936 г.). Полезни поеми" (1938 г.). 174
Двадесет и първи разговор — Белетристика и поезия (1925—1944 г.). След Девети септември: стихосбирки, хумористично творчество, литературна история и критика (Стоян Михайловски и Пенчо Славейков). Съставител и редактор 181
Двадесет и втори разговор — Връзки с писатели и с литературата от други страни. Преводна дейност 190
Двадесет и трети разговор — За живота, за поезията, за хората 197

ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ПРИЯТЕЛИТЕ

. 209
Иван Мартинов 212
Богдан Глогински 215
Салис Таджер 217
Бележки 223
Именен показалец . . . . . .

ГЕОРГИ М. ГРИГОРОВ

АНГЕЛ ТОДОРОВ

*

Редактор *Кирил Топалов*
Художник *Веселин Павлов*
Худ. редактор *Петър Тончев*
Техн. редактор *Любен Петров*
Коректор *Паунка Камбурова*

*

Формат 16/60/84; тираж 1106 екз;
печатни коли 15,25; издателски коли 14,22;
уик 13,16; л. г. IV/45; изд. № 6267;
поръчка № 19/1986 година
на изд. „Български писател";
дадена за набор на 29. II. 1986 година;
излиза от печат на 15. VII. 1986 година;
цена 1,85 лева

Код 25 $\frac{9535322311}{5062—30—86}$

ДП „Васил Александров" — Враца

„Литературни анкети“ идват да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник за изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг от читатели.

Цена 1,85 лв.